

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT FAKÜLTESİ'NİN
MÜDERRİSLERİ VE DERS NOTLARI (1900-1933)

Şeyma CEYLAN
2501191821

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Hüseyin SARIKAYA

İSTANBUL – 2023

ÖZ
DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT FAKÜLTESİ'NİN
MÜDERRİSLERİ VE DERS NOTLARI (1900-1933)
ŞEYMA CEYLAN

Çalışmamızda Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin faaliyette olduğu 1900-1933 yıllarını kapsayan tarihçesi, müderrisleri ve ders notları ele alınmıştır. Kurumun faaliyette olduğu yılların 1900-1908, 1908-1914 ve 1924-1933 dönemlerine ayrılması nedeniyle tarihçe, müderris biyografileri ve Temel İslam Bilimleri, İslam Tarihi ve Sanatları ve Felsefe ve Din Bilimleri anabilim dallarına ait ders notları tarihsel bir sıra takip edilerek tespit ve analiz yöntemleriyle karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmıştır.

1 Eylül 1900'de Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi olarak eğitim öğretime başlayan kurumun idârî ve akademik açıdan teşkilatlandığı 1900-1908 yılları klasik din eğitiminin uygulandığı medreseden Dârülfünûn'a geçiş dönemi şeklinde nitelendirilebilir. Akabinde devam eden 1908-1914 dönemi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve reformist bakış açısının hâkim olduğu II. Meşrûtiyet dönemidir. Bunun yanında Dil, Felsefe ve Din Bilimleri derslerinin ders programına ilk defa bu dönemde eklendiği görülmektedir. Cumhuriyet İlahiyat'ı ise 1924 Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu ile medreselerin kapatılmasının ardından tekrar açılan İlahiyat Fakültesi'nin medreseden Dârülfünûn'a geçiş dönemini tekrar yaşadığı, tevarüs ettiği miras ile Cumhuriyet inkılapları arasında kaldığı bir dönemdir. Bu dönem kurumun tüm şubeleriyle ilga edildiği 1933 yılı itibariyle sona ermektedir. Bununla birlikte İlahiyat Fakültesi'nin öğretim üyeleri tayinleri belirli şartlar gözetilerek ihtisas alanlarına ve ders okutacağı sınıf düzeyine göre gerçekleştirilmiştir, Görev süreleri boyunca okuttukları derslere dair notlar gerek kendi telifleri gerekse talebelerin tuttuğu notlar vesilesiyle ders kitabı haline getirilmiştir. Bu noktada amacımız müderrislerin hayat hikâyelerini gün yüzüne çıkarmak, telif ve tahrir edilen ders notlarını muhteva, usul, kaynakça ve ilmî değeri bakımından değerlendirmektir. Dolayısıyla çalışmamız Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin tarihçesi, müderrisleri ve ders notlarının işlendiği üç bölümden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dârülfünûn, İlahiyat Fakültesi, Ulûm-ı ‘Âliye-i Dîniyye Şubesi, Muallim, Müderris, Ders Notları, Talebe Rehberi.

ABSTRACT
DARÜLFÜNUN FACULTY OF THEOLOGY
PROFESSORS AND TEACHING NOTES (1900-1933)
ŞEYMA CEYLAN

This study was argued the history, professors, and teaching notes of Darülfünun Faculty of Theology covering the years 1900-1933. Due to the division of the years of activity of the institution into the periods of 1900-1908, 1908-1914, 1924-1933, the History, Biographies of Professors, Fundamental Islamic Sciences, History of Islam, Arts and Philosophy, and Religious Sciences are discussed. It is followed that the comparison, analysis, and detection with the teaching notes of the branches in historical order. 1st September 1900, Ulum-i Aliye-i Diniyye (The First University of Theology) institution started educating and teaching in terms of administrative and academic organized between 1900-1908 it can be qualified as a transition from a classic religious education system to Darülfünun. Subsequently, II. Constitutionalism (Meşrutiyet) was the period between 1908-1914 that ruled the Association of Union and Progress (İttihat ve Terakki Cemiyeti) and the reformist perspective. In addition, language, philosophy, and religious sciences were added for the first time in this period. After the shutting down of the madrasas by the 1924 decision of the Law of Unification of Education (Tevhid-i Tedrisat Kanunu), Theology of Republic was the period that stayed between reopened Faculty of Theology's transition from madrasas to Darülfünun and the legacy of Revolutions of Republic. This period has been ended in 1933 because of the abolition of branches of the institution. At this point, the aim is to find out the life stories of professors, evaluate the copyrights, and revised the content of teaching notes, procedures, references, and scientific values. Therefore, the study consisted of three parts: the history of Darülfünun Faculty of Theology, professors, and teaching notes.

KEYWORDS: Darülfünun, Faculty of Theology, Ulum-ı Aliye-i Diniyye (The First University of Theology) Teacher, Professor, Teaching Notes, Guide of Students.

ÖNSÖZ

1 Eylül 1900 tarihi itibariyle tüm şubeleriyle eğitim öğretime başlayan Dârülfünûn, eğitim tarihimizin modern anlamda kurulan ilk yükseköğretim kurumudur. İlahiyat Fakültesi ise Dârülfünûn'un üç fakültesinden (Fen, Edebiyat ve İlahiyat) biri olarak kurulmuş 1933 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir.

Çalışmamız, Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin 1900-1908, 1908-1914 ve 1924-1933 dönemleri itibariyle tarihi, müderrislerinin tercüme-i halleri ve talebelere yönelik hazırlanan ders notlarının değerlendirilmesinden oluşmaktadır. Elimizdeki çalışma, İlahiyat Fakültesi ders programlarının ve tayin olunan müderrislerin tespiti, çeşitli kütüphane koleksiyonlarında bulunan yazma ve matbu ders notlarının ortaya çıkarılması, anabilim dallarına göre tasnifi, toplanan malzemenin işlenmesi ve yazıya dökülmesi gibi 3 yıllık bir araştırma sürecinin sonunda ortaya çıkmıştır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin tarihçesi ders programları ile ayrıntılı bir şekilde ele alınıp Fakülte'nin idari ve akademik yapısını düzenleyen kanun ve nizamnâmeler ışığında açıklanmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümü Fakülte'de ders okutan müderrislerin öz geçmişlerine ayrılmıştır. Üçüncü bölüm de Fakülte müderrislerinin okuttukları derslere ait notların formalar halinde neşredilmesiyle vücut bulan ders notlarını ihtiva etmektedir.

Üç yıllık araştırma ve yazı sürecinin ürünü olan bu çalışma birçok önemli şahsiyetin katkıları ile şekillenmiştir. Öncelikle konunun belirlenmesinde, saha araştırması sırasında ve çalışma sürecinde bilgi birikimi, tecrübesi ve öngörleriyle yardım ve desteğini esirgemeyerek rehberlik eden kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Hüseyin Sarıkaya'ya müteşekkirim. Bu süreçte kıymetli katkıları ile destek veren Dr. Mehmet Gündüz, Dr. Necati Doğuş ve Arş. Gör. Sümeyye Elitaş Sandık'a, sabır ve muhabbetleri ile her daim yanımda olan sevgili ailem ve bütün dostlarıma teşekkür ederim. Araştırma sürecinde verdikleri değerli hizmetlerle akademik çalışmalara destek veren Yazma Eser ve İSAM. kütüphaneleri, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ve Türk Tarih Kurumu Arşivi çalışanlarına teşekkürlerimi sunuyorum.

Şeyma CEYLAN

İSTANBUL, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	İİ
ABSTRACT.....	İV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VI
TABLOLAR LİSTESİ	X
KISALTMALAR LİSTESİ.....	Xİ
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT FAKÜLTESİ

1.1. 1900-1908 Dönemi	6
1.2. 1908-1914 Dönemi	11
1.3. 1924-1933 Dönemi	17

İKİNCİ BÖLÜM DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT FAKÜLTESİ'NİN MÜDERRİSLERİ

2.1. Manastırlı Hâfız İsmail Hakkı Efendi (1846-1912).....	26
2.2. Dersiâm Eğinli Rahmi Efendi (1855-1909).....	28
2.3. Derisâm Mehmed Esad Efendi (1847-1922)	28
2.4. Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi (1851-1931)	29
2.5. Mehmed Hâlis Efendi (1843-1912)	31
2.6. Dersiâm Osman Zühdü Efendi (1850-1925).....	32
2.7. Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi (1858-1920).....	33
2.8. Kalecikli Mehmed Şükrü Efendi (1845-1920)	35
2.9. Gürcü Mehmed Said Efendi (1851-1912).....	36
2.10. Kazasker Mehmed Esad Efendi (1847-1918).....	36

2.11. Mustafa Âsım [Yörük] (1859-1942).....	38
2.12. Ballıklızâde Ahmed Mâhir Efendi (1858-1925).....	39
2.13. İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946).....	41
2.14. Hasan Fehmi [Tümerkan] (1875-1933)	47
2.15. Mehmed Fehmi [Ülgener] (1865-1943).....	48
2.16. Emrullah Efendi (1860-1914).....	49
2.17. İbnü'l-Emin Mahmud Esad Seydişehirî (1855-1918).....	52
2.18. Mehmed Kâmil [Miras] (1875-1957)	54
2.19. Ahmed Midhat Efendi (1844-1912).....	57
2.20 Abdullatif Harputî (1842-1916).....	61
2.21. Arapkırlı Hüseyin Avni [Karamehmetoğlu] (1864-1954)	62
2.22. Tokatlı Mehmed Şâkir Efendi (1872-1913).....	64
2.23. Babanzâde Ahmed Naîm Efendi (1872-1934).....	64
2.24. Çankırlı Abdulkâdir Sadreddin Efendi (1855-1931)	67
2.25. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Efendi (1862-1914).....	68
2.26. Bergamalı Cevdet Efendi (1872-1926).....	73
2.27. Manisalizâde Hâfız Mustafa Şevket [Yunt] (1878-1951).....	74
2.28. Seyyid Bey (1873-1925).....	76
2.29. Ahmed Cemal Celaleddin [Köprülü] (1893-1979).....	78
2.30. M. Şerefeddin [Yaltkaya] (1879-1947).....	80
2.31. Mehmed Ali Aynî Bey (1869-1945).....	82
2.32. Mehmed Şemseddin [Günaltay] (1883-1961)	85
2.33. Georges Dumézil (1898-1986)	89

2.34. Mehmed Fuad [Köprülü] (1890-1935)	94
2.35. Abdülbâkî [Baykara] (1883-1935).....	98
2.36. Mehmed İzzet Bey (1907-1930)	99
2.37. Mustafa Şekip [Tunç] (1886-1958)	101
2.38. İsmail Hakkı [Baltacıoğlu] (1886-1978).....	104
2.39. Necmettin Sadık [Sadak] (1890-1953)	106
2.40. Mehmed Emin [Erişirgil] (1891-1965).....	108
2.41. Çerkeşeyhizâde Halil Hâlid Bey (1869-1931).....	110
2.42. Yusuf Ziya [Yörükan] (1887-1954).....	113
2.43. Halil Nimetullah [Öztürk] (1880-1957).....	114
2.44. Kilisli Rifat [Bilge] (1874-1953)	116
2.45. Ali Hilmi Ömer [Budda] (1894-1952).....	117

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM DERS NOTLARI

1. TEMEL İSLÂM İLİMLERİ	119
1.1. Tefsîr.....	119
1.1.1. <i>Sûre-i Fâtihatü 'l-Kitâb</i>	119
1.1.2. <i>el-Fâtihâ fî Tefsîri 'l-Fâtihâ</i>	121
1.1.3. <i>Tefsîr Târîhi</i>	123
1.1.4. <i>Tefsîr-i Sûre-i Hucurât</i>	124
1.1.5. <i>Sûretü 's-Saff Tefsîri</i>	126
1.2. Hadîs	127
1.2.1. <i>Usûl'ül-Hadîs</i>	127
1.2.2. <i>Usûlü 'l- Hadîs</i>	128
1.2.3. <i>Târîh-i Hadîs</i>	130
1.3. Fıkıh	132
1.3.1. <i>Usûl-i Fıkıh</i>	132
1.3.2. <i>Usûl-i Fıkıh Dersleri</i>	134
1.3.3. <i>Medhal-i Fıkıh</i>	136
1.3.4. <i>Îzâhu 'l-Eşbâh</i>	137

1.3.5. <i>İlm-i Hilâf</i>	139
1.3.6. <i>Târîh-i İlm-i Fıkıh</i>	140
1.3.7. <i>Târîh-i Fıkıh Dersleri</i>	142
1.3.8. <i>Fıkıh Târîhi</i>	144
1.3.9. <i>Hikmet-i Teşrî‘</i>	146
1.3.10. <i>Hikmet-i Teşrî‘</i>	148
1.3.11. <i>Hikmet-i Teşrî‘</i>	149
1.4. Kelâm	151
1.4.1. <i>Tenkîhu’l-Kelâm fî ‘Akâ’id-i Ehli’l-İslâm</i>	151
1.4.2. <i>Târîh-i İlm-i Kelâm</i>	155
1.4.3. <i>İlm-i Kelâm</i>	158
1.4.4. <i>Kelâm Târîhi Dersleri</i>	160
1.5. Tasavvuf	162
1.5.1. <i>Ahlâk-ı Şer‘iyye Dersleri</i>	162
1.5.2. <i>Tasavvuf Târîhi</i>	165
2. İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI	168
2.1. <i>Tedrîs-i Târîh-i Umûmî</i>	168
2.2. <i>Siyer-i Celîle-i Nebeviyye</i>	171
2.3. <i>Târîh-i Dîn-i İslâm</i>	173
2.4. <i>İslâm Dîni Târîhi I ve II</i>	176
3. FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ	178
3.1. <i>Hikmet Dersleri</i>	178
3.2. <i>Arab Felsefesi</i>	180
3.3. <i>Felsefe Dersleri I. Kitâb Ma‘Rifetü’n-Nefs ve II. Kitâb İlm-i Mantık</i>	182
3.4. <i>İslâm Felsefesi Târîhi</i>	185
3.5. <i>Felsefe-i Dîn</i>	187
3.6. <i>İlm-i Ahvâl-i Rûh</i>	189
3.7. <i>İlm-i Ahlâk</i>	191
3.8. <i>Terbiye ve Ahlâka Mûte‘allik Tatbikâtıyla İctimâiyyât Dersleri</i>	193
3.9. <i>İctimâiyyât</i>	195
3.10. <i>Tedrîs-i Târîh-i Edyân</i>	198
3.11. <i>Türk Târîh-i Dînisi</i>	200
3.12. <i>Târîh-i Edyân Tercümesi</i>	202
SONUÇ	206
KAYNAKÇA	211
EKLER	245

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1.: Okutulan Derslerin Sınıf Düzeylerine Göre Dağılımı ve Muallimleri

Tablo 1.2.: Ulûm-ı ‘Âliye Şubesi 1908-1909 Ders Programı

Tablo 1.3.: 1924-1933 Yılları Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Müderrisleri ve Okuttukları Dersler

KISALTMALAR LİSTESİ

age: Adı Geçen Eser

agm: Adı Geçen makale

a.mlf.: Aynı Müellif

b.: Bin

bkz.: Bakınız

BCA: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi

BOA: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

C.: Cilt

çev.: Çeviren

DH.MKT.: Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi

DH. SAİD.d.: Dâhiliye Nezâreti Sicil-i Ahvâl İdâre-i Umûmiyyesi Defteri

ed.: Editör

H.: Hicrî

haz.: Hazırlayan

İ. DUİT.: Dosya Usûlü İrade

İ.MF: İrade Maarif Fonu

MF.ALY: Maarif Nezâreti Tedrisât-ı Âliye Dairesi

MF.İBT: Maarif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiyye Kalemi

MF.MKT: Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemi

nr.: Numara

R.: Rumî

s.: sayfa

S.: Sayı

sad.: Sadeleştiren

ŞD: Şûrâ-yı Devlet

Y.A.RES: Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı

Y.PRK.MF: Yıldız Perakende Maarif Nezâreti Maruzatı

GİRİŞ

Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla başlayan reform hareketi devleti tüm kurumlarıyla yeniden teşkilatlandırma amacını taşıyordu. Bu amacı gerçekleştirmenin yolu da devlet kadrolarına memur yetiştirmekten geçmekteydi. Bu sebeple bir yandan devlet kadroları yenilenirken diğer yandan da devlet kadrolarına atanacak nitelikli memurlar yetiştirmek üzere idadiler ve yüksek okullar açılmaya başlandı. Devletin tüm kurumlarıyla modernleşme süreci eğitim-öğretimdeki reform hareketlerine de yön verdi. Reform hareketlerinin odak noktalarından biri de yükseköğretim kurumu olarak Dârülfünûn'du. Kurumun teşkili amacıyla 1863-65, 1869-72, ve 1874-1881 yıllarını içine alan üç teşebbüs gerçekleştirilmiştir. Fakat teşebbüslerin hiçbiri siyasi ve ekonomik olumsuzluklar dolayısıyla kalıcı olmamıştır. Buna rağmen dönemin Saffet Paşa, Küçük Said Paşa, Ahmed Zühtü Paşa gibi devlet adamları ve aydınları hazırladıkları layihalarla yeni teşebbüslere zemin hazırlamışlardır. Nitekim Dârülfünûn, Sultan II. Abdulhamid'in tahta çıkışının 25. yıl dönümü olan 1 Eylül 1900 tarihinde tekrar faaliyete başlamıştır. Kurumun açılışından iki hafta önce yürürlüğe giren Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi uyarınca Ulûm-ı Edebiye (Edebiyat), Fünûn (Fen) ve Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye (İlahiyat) şubeleri (Fakülte) ile kurulmuş, daha önce kurulan Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Tıp da Dârülfünûn'a bağlanmıştır. Bunun yanında şubelerde okutulacak dersler bahsi geçen Nizamnâme'nin eki olarak ilan edilmiş ve Takvîm-i Vekâyî'de yayınlanmıştır.

Çalışmamızın odak noktası olan Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin faaliyette olduğu yıllar 1900-1908, 1908-1914 ve 1924-1933 olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır. Dönemlerin oluşmasında başlıca etkenler söz konusu yıllarda gerçekleşen siyasî olaylar ve rejim değişiklikleridir. Öte yandan yapılan ıslahat çalışmaları neticesinde çıkarılan kanunnâmeler, nizâmnâmeler ve talimatnâmeler ile kurumun işleyişinde yaşanan gelişim ve dönüşüm de dönemlerin tasnifini etkileyen unsurlardandır. Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin yükseköğretim kurumu olarak eğitim öğretime başladığı ilk dönem 1900-1908 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönem medreseden Dârülfünûn'a geçişin sağlanmaya çalışıldığı ve klasik eğitim anlayışının benimsendiği teşkilatlanma dönemidir. Nitekim Temel İslâm Bilimleri dersleri zorunlu olarak medrese usûlüyle okutulmuştur. 1908-1914 dönemi ise II.

Meşrûtiyet'in ilanı ile başlayan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hâkimiyeti altında geçen II. dönemdir. Bu dönem, reformist bakış açısının ve eğitimde modernleşme gayesinin yön verdiği ıslahat çalışmalarının ön plana çıktığı dönemdir. Bunlar arasında dikkate değer önemli isimlerden biri de Maarif Nazırı Emrullah Efendi'dir. O'nun çabaları neticesinde çıkarılan Teşkilât-ı Esâsiye ve İdâriye Nizamnâmesi ve Tedrîsât-ı Âliye Kanunu ile bir dizi değişiklik yapılmıştır. Nizamnâme uyarınca Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniye yerine Ulûm-ı Şer'îyye ismi kullanılmaya başlanmış, akademik takvim ve programlar ders takımlarına (Anabilim dalı) ayrılarak düzenlenmiş, Felsefe ve Din Bilimleri dersleri ders programına ilk defa bu dönemde dâhil edilmiştir.

II. Meşrûtiyet'le başlayan reform çalışmalarının bir diğer ayağı da Medreselerdir. 1909 yılında başlayan ıslahat çalışmaları 1914 yılında çıkarılan Islah-ı Medâris Nizamnâmesi'yle beraber müşahhas bir hal almış, medreselerin idârî ve ilmî işleyişi yeniden düzenlenmiştir. Böylece ilk, orta ve yüksek kademelerde eğitim öğretim faaliyeti yürüten İstanbul medreseleri Dârü'l-Hilâfet-i Aliyye Medresesi çatısı altında toplanmıştır. 4+4+4 sistemine göre eğitim veren Dârü'l-Hilâfet-i Aliyye Medresesi'nin tamamlayıcı ve bir üst kademesi olarak yüksek din eğitiminin tedrisi amacıyla Medresetü'l-Mütehassısîn/Medrese-i Süleymâniye (İhtisas Medresesi) açılmıştır. Kurumun eğitim süresi 3 yıl olarak belirlenmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'îyye Şubesi din eğitimi noktasında başka bir kuruma ihtiyaç kalmadığı düşünülerek kapatılmıştır. Böylece 1914-1924 yılları arasında lisans ve lisansüstü seviyesindeki din öğretimi medreseler vasıtasıyla icra edilmiştir.

1924-33 yılları, medreselerin kapatılmasının ardından oluşan yüksek din eğitimi boşluğunu doldurmak amacıyla Dârülfünûn bünyesinde tekrar kurulan Cumhuriyet İlahiyatı dönemidir. Cumhuriyet'in ilk yıllarının yaşandığı bu döneme, siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel vs. birçok alanda eş zamanlı olarak hayata geçirilmeye çalışılan inkılaplar yön vermiştir. Bu noktada reform çalışmalarına konu olan eğitim kurumlarından biri de hiç kuşkusuz İstanbul Dârülfünûnu olacaktır. Dolayısıyla İlahiyat Fakültesi'nin bilhassa ders programları ve müfredatı noktasında birçok reform çalışmasına konu olduğu görülmektedir. Bu dönemde Medrese-i Süleymâniye yerine teşkil edilen İlahiyat Fakültesi'nin de tedrisat süresi 3 yıl olarak belirlenmiştir. Bunun yanında dersler ilk olarak anabilim dallarına göre Temel İslam Bilimleri, İslam Tarihi ve Sanatları ve Felsefe ve Din Bilimleri olmak üzere üç sınıfa

ayrılmış, seçmeli ve zorunlu dersler de bu tasnife göre belirlenmiştir. Bu çerçevede talebelerin zorunlu ders süresi kadar seçmeli ders alması zorunlu tutulmuş, lisans süresine ilaveten dil eğitiminin kur sistemiyle verildiği hazırlık sınıfı ilave edilmiştir.

Kurulduğu ilk andan itibaren reform hareketinin odağı olan Dârülfünûn, 1933 yılında Albert Malche'nin hazırladığı rapor üzerine tüm şubeleri ile kapatılmış, onun yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Bunun sonucunda Fakülte'nin öğretim üyelerinin çoğu tasfiye edilirken pek azı Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak kurulan İslam Tetkikleri Enstitüsü'nde ders okutmak üzere görevlendirilmiştir. Bu durum İlahiyat Fakültesi'nin Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak açıldığı 1949 yılına kadar devam etmiştir.

Çalışmamızın konusu Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi müderrisleri ve ders notlarının 1900-1933 yılları çerçevesinde değerlendirilmesidir. Konumuz birçok amaç doğrultusunda şekillenmiştir. Çalışmamızın öncelikli amacı Fakülte'de ders okuttuğu tespit edilen öğretim üyelerinin yazma ve matbu halde kütüphane koleksiyonlarında saklı kalan ders notlarını ortaya çıkararak hazırlanış amacı, muhtevası, usûlü ve kaynak değeri bakımından değerlendirmektir. Öte yandan değerlendirme süreciyle eş zamanlı olarak ders notlarını hazırlayan hocaların hayat hikâyelerinin gün yüzüne çıkarılması da amaçlanmaktadır. Kurum'u tarihçesinin aktarıldığı ilk bölüm ile II. ve II. bölümün tarihsel bir zemin üzerine temellendirilmesi hedeflenmektedir.

İlahiyat Fakültesi'ni tarihçe, müderrisleri ve ders notları çerçevesinde ele aldığımız bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde de yukarıda da kısaca bahsedilen Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi tarihçesini ihtiva etmektedir. Bu bölümde Fakülte, idârî yapısı, bütçesi, öğretim üyesi kadrosu, ders programları, öğrencileri, ve istihdam sahası gibi yönlerden kanunlar, nizamnâmeler, talimatnâmeler, talebe rehberleri ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi'nde bulunan “İlahiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri”, “Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi Meclis-i Muallimin Mukarrerat Defteri”, “Dârülfünûn Emanetine Mahsus Müsvedde Defteri”, gibi birincil kaynaklar ışığında ele alınarak analiz edilmektedir. Söz konusu kaynakların yanı sıra T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nin Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âli Evrak Odası, İrade, Dâhiliye Nezâreti, Maârif Nezâreti, Şûra-i Devlet, Yıldız, Cumhuriyet Arşivi Başbakanlık ve Millî Eğitim Bakanlığı fonları müracaat edilen birincil kaynaklardandır.

Çalışmamızın ikinci bölümü kuruma tayin edilerek ders okutan müderrislerin biyografilerine ayrılmıştır. Bu bölümde İlahiyat Fakültesi'nde ders okuttuğu tespit edilen müderrislerin biyografilerine yer verilmiştir. Bu bölümün teşekkülünde Edebiyat Fakültesi Arşivi ile birlikte İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Ulemâ Sicil Dosyaları veri tabanındaki kayıtlar ve T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nin Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezâreti Sicil-i Ahvâl Defterleri fonu belirleyici rol oynamıştır. Söz konusu arşiv kayıtlarından hareketle İlahiyat Fakültesi'nde görev yapmış atama kaydı olan 53 müderris tespit edilmekle beraber 45 müderrisin biyografisine ulaşılmıştır. Dolayısıyla hala gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen müderris biyografileri bulunmaktadır. Bu bölümün konusunu oluşturan İlahiyat Fakültesi hocaları atama tarihleri esas alınarak sıralanmış ve hayat hikâyeleri ve eserleri ile ele alınmışlardır.

III. bölümde Fakülte müderrisleri tarafından talebelerin bilgi ihtiyacını giderme, konuyla alakalı derli toplu notlar sunma ve dersin takibini kolaylaştırmak amacıyla hazırlanan ders notları ele alınmıştır. Ders notları uzun kütüphane taramaları sonucunda yazma ve matbu olarak tespit edilmiştir. Tespit edilerek ele alınan ders notlarının tamamı 41'i bulunmaktadır. Ders notlarının yazma nüshalarının pek çoğu Süleymaniye Yazma Eser kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı ve Osman Huldi Öztürkler koleksiyonlarında bulunmaktadır. Matbu nüshalar ise Türkiye'nin birçok kütüphane koleksiyonunda mevcuttur. Son bölümde ele aldığımız ders notları anabilim dallarına göre ana ve alt gruplara ayrılarak tasnif edilmiştir. Buna göre Temel İslam Bilimleri grubunda Tefsîr, Hadîs, Fıkıh, Kelâm ve Tasavvuf, İslam Tarihi ve Sanatları grubunda Târîh, İslâm Dîni Târîhi ve Siyer, Felsefe ve Din Bilimleri grubunda Felsefe, Arab Felsefesi, İslâm Felsefesi Târîhi, Din Felsefesi, Psikoloji, Ahlâk, Sosyoloji, Dinler Târîhi, Türk Dîn Târîhi derslerine ait notlar değerlendirilmiştir. Söz konusu derslere ait notlar öncelikle yoğun, kapsamlı, inceleyerek ve ilgili kavramları tarayarak okuma sürecinden geçirilmiştir. Okuma süreci tamamlanan her ders notu toplanan verilerin tasnifi, işlenmesi, analizi ve karşılaştırılması gibi yöntemlerle künye, amaç, muhteva, usûl ve kaynakça bakımından ele alınmıştır.

Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin tarihçesi, ders programları, müderrisleri ve ders notlarının etraflıca ele alındığı tezimizin hazırlanma sürecinde başvurulacak birincil kaynaklar çalışmanın temelini teşkil etmektedir. daha önce zikredilen birincil

kaynakların yanı sıra Dârülfünûn ilahiyat Fakültesi'ni kuruluş süreci, geçirdiği reformlar, ders programları, müderrisleri, talebeleri ve daha birçok noktadan ele alan monografik çalışma Doç. Dr. Hüseyin Sarıkaya ve Doç. Dr. Metin Ünver tarafından kaleme alınan *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)* adlı çalışmadır. Eser, 2022 yılında İstanbul Üniversitesi Yayınlarından çıkarılmıştır. Bunun yanı sıra İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *İlmiye Teşkilatı*, M. Ali Aynî'nin *Dârülfünûn Târîhi*, Osman Nuri Ergin'in *Türkiye'nin Maarif Tarihi*, Yahya Akyüz'ün *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, Cemil Bilsel'in *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, Emre Dölen'in *Türkiye Üniversite Tarihi-1: Osmanlı Döneminde Darülfünun (1862-1922)* ve *Türkiye Üniversite Tarihi-3 Darülfünun'dan Üniversiteye Geçiş (Tasfiye ve Yeni Kadrolar)*, Ekmeleddin İhsanoğlu'nun *Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı Darülfünun*, Ernst E. Hirsch'in, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi* adlı eserler üniversite tarihi alanında yazılan kronik kitaplardır. Ulema sicilleri çerçevesinde de Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri*, Ebu'l-Ûlâ Mardin'in *Huzur Dersleri*, Sadık Albayrak'ın *Son Devir Osmanlı Uleması*, İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın, *Son Asır Türk* kullanılan kroniklerden bazılarıdır. Ali Arslan'ın *Dârülfünûn'dan Üniversite'ye*, Zeki Salih Zengin'in, *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, Halis Ayhan'ın *Türkiye'de Din Eğitimi*, Melek Yıldız Güneş'in *Darülfünun'da Ahlak Dersleri-Programlar Ders Notları Hocalar*, Aydın Demirtaş'ın, *Dârülfünûn'dan Üniversiteye Öğretim Üyeleri (1900-1946)*, Mücellidoğlu Ali Çankaya'nın, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* ve pek çok araştırmacının eserlerine, gazete ve dergi arşivlerine ansiklopedi maddelerine ve kronik tarih kitaplarına başvurularak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT FAKÜLTESİ

1.1. 1900-1908 Dönemi

Uzun bir hazırlık dönemi ve birçok teşebbüsten¹ sonra 1 Eylül 1900 Sultan II. Abdülhamid Han'ın Culûs-ı Hümâyûnu'nun 25. Sene-i devriyesinde Ulûm-ı Edebiyye, Fünûn (Ulûm-ı Riyâziyye ve Tabîiye) ve Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye şubeleriyle faaliyete geçen Dârülfünûn-ı Şâhâne, Osmanlı Devleti'nin ilk üniversitesidir.² Dârülfünûn-ı Şâhâne, teşekkül ettiği dördüncü teşebbüs ile kalıcı bir kurum haline gelmiştir. Kurumun teşekkülünde birçok isim etkin rol oynasa da hassaten Sadrâzam (Küçük) Said Paşa'nın 1894'te Sultan II. Abdulhamid'e sunduğu arızanın önemi büyüktür. Said Paşa arızasında eğitim sistemi ile ilgili sıkıntıları, bundan neşet eden hak kayıplarını ve karışıklıkları dile getirmektedir. Burada temas edilen önemli konulardan biri yüksek öğretim hakkındadır. Bu çerçevede Avrupa ve Amerika'daki yüksek öğretimin Tıp, Hukuk, Fen, Edebiyat ve İlahiyat olmak üzere beş fakülte ile okutulduğu ifade edilerek bizde buna karşılık bir eğitim kurumunun mevcut olmadığı belirtilmektedir. Mevcut sıkıntı ve karmaşanın çözümünün eğitim kademelerinin belirgin hale getirilmesi, lüzumsuz dersler yerine hakikaten faydalı olacak derslerin okutulması, eğitim öğretimde birliğin sağlanması, Avrupa ve Amerika'daki yükseköğretim kurumlarının muadillerinin tesisinin sağlanmasından geçtiği savunulmaktadır.³

¹Bkz. BOA, İ.DH, nr.129-6635, 597-41632; BOA, İ.MF, nr.3-49; Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı Darülfünun 1**, İstanbul, IRCICA, 2010, C.I, s.77-186; Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi 1 Osmanlı Döneminde Darülfünun(1863-1922)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2009, C.I, s.18-237; **Arşiv Belgelerine Göre Eğitimde Modernleşme**, haz. Muzaffer Albayrak, Kevser Şeker, İstanbul, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2014; Muhittin Şimşek, **Tartışmaların Odağındaki Kurum Üniversite (Darülfünundan Günümüze)**, İstanbul, Alfa, 2019, s.36-41; Abdurrahman Siler, "Türk Yükseköğretiminde Darülfünun (1863-1933)", Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992; Halis Ayhan, "İlahiyat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul TDV. Yayınları, 2000, C.XXII, s.70-72.

²BOA, BEO, nr.1533-114962; Metin Ünver, Hüseyin Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2022, s.17.

³Said Paşa, **Hatırat**, Dersaadet, Sabah Matbaası, 1328, C.I, s.572-580; **Sadrâzam [Küçük] Mehmed Sa'îd Paşa'nın Hâtıratı**, haz. Mustafa Gündüz, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2019, C.I, s.465-471; Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, C.II,III, s.1212; Ayşe Zışan

Dârülfünûn'un tesisi mevzusunda alınan bir başka karar örneği de 8 Nisan 1896 tarihli 2537 numaralı Bâb-Âlî Dâru's-Sadâret iradesidir. Burada Avrupa'ya tahsil için gönderilen talebelerin edinecekleri kazanımlara nazaran fikrî ve ahlakî açıdan zarara uğradıkları ve istenilen başarının elde edilemediği ifade edilmektedir. Bundan dolayı Avrupa'ya talebe gönderilmesinden vazgeçilerek onun yerine Dârülfünûn'un tesis edilmesine karar verilmiştir.⁴

Burada zikrolunan örneklerde de görüldüğü üzere Dârülfünûn, eğitim sistemi üzerine yapılan birçok çalışma ve görüşmenin bir sonucu olarak teşekkül etmiştir. Kurumun ilmî, idârî tüm işleyişi ve takvimi açılışından iki hafta önce yürürlüğe giren 27 maddelik Dârülfünûn Nizamnâmesi ile müşahhas bir hal almıştır.⁵ Buna göre Mülkiye'ye bağlı olarak eğitim öğretimin yapıldığı Mekteb-i Hukuk ve Tıp da Dârülfünûn bünyesine dâhil edilmiştir.⁶ Kurumun 1900-1908 yılları arasında Mekteb-i Mülkiye ile aynı çatı altında ortak yönetimle hizmet vermesi hasebiyle şubelerin de Mülkiye Müdürlüğü'nden görevlendirilen müdür muavinleri tarafından yönetildiği görülmektedir.⁷ Böylece Mekteb-i Mülkiye Müdürü Hacı Recâî Efendi Dârülfünûn müdürlüğünü, Müdür Muavini Ali Nazîma Bey de Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye ve Fünûn şubeleri yönetimini ilave bir görev olarak üstlenmiştir.⁸ Nizamnâme'nin altıncı maddesine göre Müdür, nizamnâmenin icrasını sağlama, muallim, memur ve talebelerin hal ve hareketlerine dikkat etme, gerçekleşen tüm muameleleri masraf bütçesini ve muhasebe kayıtlarını altı ya da bir yıl içerisinde Maarif Nezâreti'ne bildirme gibi sorumluluklarla yükümlü tutulmuştur. Müdür Muavinlerinin

Furat, "Dârülfünûndaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Din Eğitimi Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", **Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, İstanbul, Ada Ofset, 2010**, s.135,136.

⁴BOA, İ.MF, nr.3-49; Hasan Sabri Çelikaş, "Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)", Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2017, s.136; Abdurrahman Siler, "Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun", Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim dalı, Ankara 1992, s.65.

⁵BOA, İ.DUIT, nr.115-31; **Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi**, haz. Seyyid Mehmed Tâhir, Dârü'l-Hilâfet-i 'Âliye, Matbaa-i Âmire, 1318; **Düstûr, I. Tertip**, Ankara, Başvekalet Devlet Matbaası, 1941, C.VII, s.659-664; M. Tahir Hatiboğlu, **Türkiye Üniversite Tarihi (1845-1997)**, Ankara, Selvi Yayınevi, 1998, s.31-33.

⁶**Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi**, haz. Seyyid Mehmed Tâhir, s.3; Cemil Bilsel, **İstanbul Üniversitesi Tarihi**, İstanbul, Kenan Matbaası, 1943, s.23.

⁷BOA, İ.MF, nr.6-59.

⁸BOA, MF.MKT, nr.548-3; **Salnâme-i Nezâret-i Umûmiye (Dördüncü Sene)**, Dârü'l-Hilâfet-i 'Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1319, s.72.

sorumlulukları ise yedinci maddede açıklanmıştır. Buna göre, muallim ve memurların mevzuatta belirlenmiş olan vazifelerini tam ve zamanında yapıp yapmadıklarına, talebelerin devam ve devamsızlıklarına, hal ve hareketlerine ve şubede her ne hal olursa olsun dikkat etmeleri gibi vazifeler yüklenmiştir. Öte yandan Dârülfünûn kadrosuna dâhil edilecek muallimler Maârif Nezâreti tarafından ders okutacağı alanın mütehassısı olma ve güzel ahlak ile tanınma gibi şartları karşıladıkları takdirde göreve getirilişlerdir.⁹ Bu çerçevede Ulûm-ı ‘Âliye Şubesi’nin ilk muallim kadrosunda Manastırlı İsmail Hakkı, Dersiâm Mehmed Esad, Ermenekli Süleyman Sırrı, Dersiâm Rahmi, Abdullatif Harputî ve İbnü’l-Emîn Mahmud Esad Seydişehirî Efendi’ler yer almaktadır. Kademe ilerledikçe muallim kadrosu dönemin meşhur âlimlerinin kadroya dâhil edilmesiyle genişletilmiştir.¹⁰ Bunun yanı sıra muallimlerin atama kararâmeleri incelendiğinde tayinlerin okutacakları dersin sınıf düzeyi belirtilerek yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Şeyhülislam Mûsâ Kâzım, Alay Müftüsü Şükrü, Mustafa Âsım, Gürcü Mehmed Said, Osman Zühdü, Tokatlı Şâkir Efendi’ler bu şekilde görev alan dönemin muallimlerindendir.¹¹

Nizamnâme’de bahsi geçen bir diğer konu da öğrenci kabul ve kayıt şartlarıdır. Bunlar, 18 yaşını geçmiş olma, ahlak ashabından olma, Darüşşafaka, idâdî, mekteb-i sultânî ve ticaret’in herhangi birinden şehadetnâme almış olma veya bu derecede bilgi sahibi olduğunu imtihanla ispat etmesidir. Bu noktada şehadetnâmesi ile başvuranların sayısı şube kontenjanından fazla olduğu takdirde başvuran adayların müsabaka imtihanlarına girmesi gerektiği şerh düşülmüştür. Buna ek olarak Ulûm-ı ‘Âliye Şubesi’ne kayıt için başvuran medrese talebeleri için ilave bir şart eklenerek aldıkları eğitim gereğince hazırlanan giriş imtihanı zorunlu tutulmuştur.¹² Ayrıca Mekteb-i Mülkiye ve Dârülmuallimîn-i ‘Âliye’den şehadetnâme almış öğrencilere şube kontenjanları dâhilinde sınavsız kayıt hakkı verilmektedir. Söz konusu şartlar sebebiyle belirlenen şube kontenjanları Ulûm-ı Edebiye ve Fünûn şubelerinin her biri için en fazla 25, Ulûm-ı ‘Âliye Şubesi için ise 30 talebedir.

⁹Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.18.

¹⁰Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.24.

¹¹BOA, MF.MKT, nr.733-48.

¹²*Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi*, haz. S. Mehmed Tâhir, s.5.

Çalışmamıza konu olan Ulûm-ı ‘Âliye Şubesi kaydı yapılan ve mezun olan talebeleri açısından incelendiğinde 1900-1901 ders senesi itibariyle her yıl 30 talebe aldığı görülmektedir.¹³ Eylül ayı itibariyle eğitime başlanan kurumda talebelerin sınıf geçme iş ve işlemleri yıl içinde ve sonunda girdikleri imtihanlarla gerçekleştirilmektedir. Bu çerçevede talebelerin aldığı her dersin sınavından 10’luk puan sistemine göre en az 5 puan alması şarttır. Bununla birlikte başarılı olamayan talebelerin ikmal denilen yılsonu sınavlarına girmesi zorunlu tutulmuştur.¹⁴ Dört senelik yüksek din eğitimini başarı ile tamamlayan talebeler ise Nizamnâme’nin 21 ve 22. maddelerine göre mezuniyet imtihanlarına tabi tutulmaktadır. Madde kapsamında talebeler önce o sene aldığı derslerden sonrasında da öğrenim gördüğü şubenin tüm derslerinden şifahi olarak imtihan edilmişlerdir.¹⁵

Öğretim müddeti dört yıl olan şube ilk mezunlarını 1904 senesinde vermiştir. Mezun olan talebelerin yıllara göre sayısı şu şekildedir: 1904’te 18, 1905’te ise 22, 1906’da 19, 1907’de 17, 1908’de 11 toplamda 87 kişidir. Bunun yanı sıra bazı öğrenciler uzatmalı olarak mezun olmuşlardır.¹⁶

Şube’den mezun olan talebelerin istihdam sahaları yine Nizamnâme’nin 23. maddesi ile belirlenmektedir. Bu maddeye göre bahsi geçen imtihanları başarılı bir şekilde verip mezuniyet ruûsunu alanlara Dârülmuallimîn, Mekteb-i Sultânî ve Ticaret’te, İstanbul ve taşradaki idâdîlerde ihtisas alanlarına göre muallim olarak istihdam edilme hakkı verilmektedir.¹⁷

Kurumun gelir kaynakları incelendiğinde her yıl belirlenen bütçe çerçevesinde Maârif Nezâreti tarafından ayrılan tahsisatın birincil gelir olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸ Bunun haricinde ½ Lira giriş harcı ödeyerek kayıt işlemi tamamlanan talebeler aynı zamanda üç ayda bir kayıt yenileyerek (Yılda 4 defa) ¼ Lira, mezuniyet harcı olarak

¹³Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.38-41.

¹⁴BOA, MF.MKT, nr.783-7, Leff 4.

¹⁵*Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnânesi*, haz. S. Mehmed Tâhir, s.8.

¹⁶Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.60, 61.

¹⁷*Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnânesi*, haz. S. Mehmed Tâhir, s.9.

¹⁸BOA, İ.MF, nr.6-59.

2, tasdiknâme harcı olarak da ½ Lira ödemekle yükümlü tutulmuşlardır. Böylelikle harç ödemeleri de Dârülfünûn'un gelir kalemlerinden sayılmaktadır.¹⁹

Kurumun teşkilat yapısını tüm birimleriyle ortaya koyan Dârülfünûn Nizamnâmesi ile belirlenen bir başka nokta ise sonunda ek olarak verilen ders programlarıdır. Ulûm-ı 'Âliye Şubesi'nde okutulmak üzere belirlen dersler, Tefsîr-i Şerîf, Hadîs-i Şerîf, Usûl-i Hadîs, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Kelâm ve Târîh-i Dîn-i İslâm dersleridir. Derslerin tamamı zorunlu ders olarak programa dâhil edilmiştir. Aşağıdaki tabloda derslerin sınıf düzeylerine göre haftalık olarak dağılımı verilecek ve mevzunun netlik kazanması sağlanacaktır.

Tablo1.1: Okutulan Derslerin Sınıf Düzeylerine Göre Dağılımı ve Muallimleri²⁰

Muallimler	Ders İsimleri	Sınıflara Göre Haftalık Ders Saatleri			
		1.Sene	2. sene	3. sene	4. Sene
Manastırlı İsmail Hakkı Efendi	Tefsîr-i Şerîf	3	3	3	3
Beyazıt Camii Dersiâmı Mehmed Esad Efendi	Hadîs-i Şerîf ve Usûl-i Hadîs	2	2	2	2
Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi	İlm-i Fıkıh	2	2	2	2
Fatih Camii Dersiâmı Eğinli Rahmi Efendi	Usûl-i Fıkıh	2	2	2	2
Beyazıt Camii Dersiâmı Abdullatif Harputî Efendi	İlm-i Kelâm	2	2	2	2
Hazine-i Maliye Hukuk Müşaviri İbnü'l-Emîn Mahmud Esad Seydişehrî Efendi	Târîh-i Dîn-i İslâm	2	1	1	1
Haftalık Toplam Ders Saatleri		13	12	12	12

Tablodaki bilgilerden yola çıkılarak ders programı çerçevesinde en çok ağırlık verilen dersin Tefsîr-i Şerîf olduğu görülmektedir. Takip eden satırlarda yer alan Hadîs-i Şerîf,

¹⁹Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnânesi, haz. S. Mehmed Tâhir, s.6-8; İhsanoğlu, **Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı Darülfünun 1**, C.I, s.198; Seyit Taşer, "Darülfünun-ı Şâhâne'de Kayıt, Ücret ve İmtihanlar İle İlgili Hususlar ve Başarılı Öğrencilerin Ödüllendirilmesi", **Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi**, S.29, 2010, s.363.

²⁰BOA, MF.ALY, nr. 13-30, 72-88; Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.21.

İlm-i Fıkıh ve İlm-i Kelâm derslerine ayrılan haftalık ders süresi 2 saattir. Tabloda yer alan Târîh-i Dîn-i İslâm dersinin ise ilk yıl 2, diğer 3 yılda da 1 saat okutulduğu görülmektedir. Öte yandan talebelerin haftalık olarak aldığı ders saatlerine bakıldığında ilk yıl 13, diğer yıllarda da 12 saat ders okudukları anlaşılmaktadır. Bahsi geçen dersler sayısı ve mahiyetleri bakımından tahlil edildiğinde medrese eğitimi ile paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır.²¹ Bunun yanında mevcut program yüksek dini eğitim kazanımlarının tam manasıyla gerçekleştirilmesinin hedeflendiğini göstermektedir. Uygulanan ders programı ile ilgili ilerleyen zamanlarda ıslahat çalışmaları yapılarak birçok rapor ve layiha sadarete sunulmuştur. Maârif salnâmeleri ve künye defterlerinden hareketle bu çalışmalardan hiçbirinin 1908 yılına kadar hayata geçmediği bilinmektedir.²² Dolayısıyla 1900-1908 yılları Dârülfünûn'un tüm şubeleriyle teşekkül ettiği ilk yıllarıdır.

1.2. 1908-1914 Dönemi

II. Meşrûtiyet dönemi, devletin tüm kurumlarıyla ıslahat hareketine giriştiği dönemlerdendir. Bu noktada bilhassa Maârif Nâzırı Emrullah Efendi'nin eğitime dair nazariyeleri, çalışmaları ve icraatları ön plana çıkmaktadır. Bu dönem Dârülfünûn'un ilmî ve idârî açıdan teşkilatlandığı, değişim ve dönüşümün odağı olduğu bir dönemdir. Nitekim kurumun isminin Dârülfünûn-ı Osmânî'ye dönüştürülmesi ve Mekteb-i Mülkiye'den ayrılarak Zeynep Hanım Konağı'na nakledilmesi müstakil bir üniversite olması yolunda atılan ilk adımlardır. Bunun yanında şubelerin kontenjan sınırlamasının kaldırılmasıyla kurumun öğrenci sayısında göz görülür bir artış kaydedilmiştir.²³

Osmanlı aydınlarının ve devlet adamlarının odaklandığı bir başka nokta ise ders programlarıdır. Kurumun faaliyete geçişi ile birlikte başlayıp 1908-1914 yılları arasında hız kazanan çalışmaların ve hazırlanan raporların bilhassa ders programları konusunda yoğunlaştığı görülmektedir.²⁴ Hazırlanan raporlar ışığında Ulûm-ı 'Aliye-i Dîniyye Şubesi ders programına 1908-1909 ders senesinde uygulanmak üzere

²¹Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XVII, S.1, 2008, s.30.

²²BOA, MF.MKT, nr.1081-21, Leff 4.

²³Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi 1 Osmanlı Döneminde Dârülfünûn (1863-1922)**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.295, 298; a.mlf., "II. Meşrûtiyet Döneminde Darülfünun", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi**, C.X., S.1, 2008, s.6.

²⁴BOA, Y.PRK.MF, nr.4-54, Leff. 2 ve 6.

mevcut programa ilaveten birtakım dersler eklenmiştir. Aşağıdaki tabloda 1908-1909 ders senesine ait ders programı sınıf düzeylerine göre verilmiştir.

Tablo.1.2: Ulûm-ı ‘Âliye Şubesi 1908-1909 Ders Programı²⁵

1. Sınıf	Tefsîr-i Şerîf Hadîs-i Şerîf ve Usûl-i Hadîs İlm-i Fıkıh Usûl-i Fıkıh İlm-i Kelâm Târîh-i Dîn-i İslâm *Siyer-i Nebevî	2. Sınıf	Tefsîr-i Şerîf Hadîs-i Şerîf ve Usûl-i Hadîs İlm-i Fıkıh Usûl-i Fıkıh İlm-i Kelâm Târîh-i Dîn-i İslâm *Siyer-i Nebevî *İlm-i Hikmet *Târîh-i Umûmî *Kitâbet-i Arabiye *Kitâbet-i Türkiye
3. Sınıf	Tefsîr-i Şerîf Hadîs-i Şerîf ve Usûl-i Hadîs İlm-i Fıkıh Usûl-i Fıkıh İlm-i Kelâm Târîh-i Dîn-i İslâm *Siyer-i Nebevî *İlm-i Hikmet *Târîh-i Umûmî *Kitâbet-i Arabiye *Kitâbet-i Türkiye *Usûl-i Tedrîs	4. Sınıf	Tefsîr-i Şerîf Hadîs-i Şerîf ve Usûl-i Hadîs İlm-i Fıkıh Usûl-i Fıkıh İlm-i Kelâm Târîh-i Dîn-i İslâm *Siyer-i Nebevî *İlm-i Hikmet *Târîh-i Umûmî *Kitâbet-i Arabiye *Kitâbet-i Türkiye *Usûl-i Tedrîs *Târîh-i Edyân

Tabloda verilen bilgilerden hareketle programın sınıf seviyelerine uygun bir şekilde Tefsîr-i Şerîf, Hadîs-i Şerîf ve Usûl-i Hadîs, İlm-i Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Kelâm ve Târîh-i Dîn-i İslâm dersleri sabit bırakılarak hazırlandığı görülmektedir. Bunun yanında programa dâhil edilen dersler “*” ile gösterilmiştir. Ayrıca 1908 yılı itibariyle uygulamaya konan ders programı ile çok daha yoğun bir eğitimin verilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 1908’den 1914 yılına kadar geçen sürede bir dizi değişiklik yapılarak ders programı yenilenmeye çalışılmıştır. Esasında 1910 yılı

²⁵Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.96.

itibariyle Temel İslam Bilimleri derslerinin yanı sıra programa dâhil edilen İlm-i Hikmet, Târîh-i İlm-i Hikmet, Hikmet-i Teşrî'î, Târîh-i Edyân, Târîh-i Edyân ve Dîn-i İslâm, Ahlâk-ı Şer'îyye, Felsefe, Felsefe-i Arab, Târîh-i Felsefe vs. dersler felsefe ve din bilimleri ders grubunun da etkin olduğunu göstermektedir. Son eklenen derslerle birlikte üniversitenin akademik yapısı bugünün İlahiyat Fakültesi ile paralellik göstererek Temel İslam Bilimleri (%59), İslam Tarihi ve Sanatları (%26) ve Din Bilimleri (%15) Anabilim dallarından oluşmuştur.²⁶ Bunun yanı sıra 1912-1913 ders senesi itibariyle tüm sınıf düzeylerinde zorunlu olan Lisan-ı Arabî dersine ilaveten 1, 2 ve 3. sınıf öğrencilerinin Fransızca, Almanca, İngilizce ve Rusça dillerinden birini seçerek derslere devam etmesi zorunlu tutulmuş, yabancı dil eğitimi 1910'da Edebiyat Şubesi bünyesinde açılan Elsin Şubesi tarafından verilmiştir.²⁷

1908-1914 yılları Dârülfünûn-ı Osmânî'nin idari yapısı açısından irdelendiğinde bu çerçevede gerçekleştirilen birçok ıslahatla karşılaşılmaktadır. Nitekim daha önce Mekteb-i Mülkiye müdür muavinleri tarafından yönetilen şubeler bu dönemde Dârülfünûn Umum Müdürü'ne bağlanmış, Edebiyat ve Ulûm-ı 'Âliye şubeleri tek bir müdür-i sâni tarafından ve geniş bir memur kadrosuyla yönetilmiştir. İlk Müdür-i Sâni 2 Eylül 1908'de görevlendirilen Mehmed Hayret Efendi'dir. Onun ardından 22 Haziran 1909'da aynı zamanda Şube'nin muallimlerinden İzmirli İsmail Hakkı Efendi tayin edilmiştir.²⁸

II. Meşrûtiyet döneminde Dârülfünûn teşkilatına dâhil edilen bir başka yapı unsuru da Meclîs-i Muallimîn'dir. Meclis 13 Kasım 1911'de gönderilen Dârülfünûn Ta'lîmatnâmesi ile teşkil edilmiştir. Her şubenin kendi muallimlerinin katılımıyla kurulacak Meclis, ders programlarının hazırlanması ve uygulanması, ölçme ve değerlendirme ve disiplin işlemleri ile görevlendirilmiştir. Bunun yanında en az ayda bir kere toplanması zorunlu tutulmuştur. ²⁹ 21 Nisan 1912'de yayınlanan Nizamnâme'de de Meclis'in görevlerine dair tekrar başlık açılarak bilhassa disiplin

²⁶Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.97-102.

²⁷Yunus Emre Pehlivan, "II. Meşrûtiyet Dönemi Osmanlı Yükseköğretimi'nde Yabancı Dil Eğitimi ve Dârülfünûn Elsin Şubesi (1908-1918)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2019, s.103.

²⁸Mustafa Selçuk, **İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2012 s.56-60.

²⁹BOA, MF.MKT, nr.1176-50.

işlemleri ile ilgili maddelere yer verilmiştir.³⁰ Ulûm-ı ‘Âliye Şubesi Meclis-i Muallimîn’i Abdurrahman Şeref Bey’in başkanlığında Müdür İzmirli İsmail Hakkı, muallim kadrosundan da Ahmet Mithad, Abdüllatif Harputî, Hasan Fehmi, Gürcü Mehmed Said, Alay Müftüsü Şükrü, Mustafa Asım, Babanzâde Ahmed Naîm ve Mehmed Kâmil Efendi’lerin katılımıyla ilk toplantısını icra etmiş, 24 Aralık 1911 itibariyle de meclis zabıtları tutulmuştur. Öte yandan ders programlarında yapılacak ıslahat çalışmalarını yürütme amacıyla Meclis’in alt komisyonları sayılabilecek komisyonlar kurulmuş, hazırlanan raporlar Meclis gündemine sunularak görüşülmüştür.³¹

Bu dönemin önemli ıslahat çalışmalarından bir diğeri de Dârülfünûn’un teşkilat yapısına dair bir dizi yenilik getiren 1329 Ta’lîmatnâmesi’dir. İlk madde Ulûm-ı ‘Âliye-i Dîniyye Şubesi’nin adının “Ulûm-ı Şer’iye Şubesi” olarak değiştirilmesi hakkındadır.³² Devamında açılan “Tedrîsât” başlığı altında eğitim öğretim yılının kış (Eylül-Ocak) ve yaz (Şubat-Haziran) olmak üzere iki döneme ayrılarak Şube’nin 8 dönemde tamamlanacağı belirtilmekle beraber derslerin okutulacağı dönem sayıları hazırlanan programda gösterilmektedir. Buna göre Şer’iye Şubesi’nde Tefsîr-i Şerîf, Hadîs-i Şerîf, Usûl-i Fıkıh, Fıkıh, İlm-i Kelam derslerinin 8 dönem, İlm-i Ahlâk ve Tasavvuf, Târih-i Dîn-i İslâm, Edebiyyât-ı Arabiyye derslerinin 6 dönem, İlm-i Hilâf ve Felsefe ve Târih-i Felsefe derslerinin 4 dönem, Siyer-i Nebevî, Hikmet-i Teşrî’, Târih-i İlm-i Fıkıh, Târih-i İlm-i Kelâm ve Arab Felsefesi derslerinin de 2 dönem okutulması uygun görülmüştür.³³ Bunun yanı sıra kayıt kabul şartlarına mülazemet ruûsu şartı getirilerek kayıt için başvuru yapan her öğrenci sınava tabi tutulmuştur. 13 ve 14. Madde ile sınavı kazanıp kayıt işlemlerini tamamlayan asil öğrencilerin yanı sıra dinleyici öğrenci grubu da şubelere kabul edilmiştir.³⁴ 1913 Ta’lîmatnâmesi uyarınca okutulacak dersler takımlara ayrılmış ve sınıf geçme ve mezuniyet

³⁰BOA, ŞD, nr.227-43; Düstûr Tertîb-i Sânî, Dersaadet, Matbaa-i Âmire, 1331, C.IV, Forma 29, s.460-463; Ali İhsan Gencer, Ali Arslan, **İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Vakfı Yayınları, 2004, s.14.

³¹Ali Arslan, “Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi’nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, C.V, S.13, 2007, s.17,18.

³²Maârif-i Umûmiye Nezâratı İstanbul Dârülfünûnu Talimat, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1329; Mehmed Ali Aynî, **Dârülfünûn Târîhi**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1927, s.35-44.

³³Maârif-i Umûmiye Nezâratı İstanbul Dârülfünûnu Talimat, s.1.

³⁴Zeki Salih Zengin, **Medreseden Darülfünuna Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2011, s.71.

imtihanları buna göre düzenlenmiştir. Bu çerçevede her bir ders takımından 10 üzerinden 5 alarak tasdiknâme alan ve genel sınavdan da geçen talebeler mezuniyet hakkı kazanmışlardır. Bunun dışında en az iki dersten ruûs imtihanlarını veren ve tez hazırlayan talebelere “Doktora” unvanı verilmiştir.³⁵ Ders takımları şöyledir:

1. “Tefsîr ve Hadis Takımı: Tefsîr-i Umûmî, Tefsîr-i Tatbîkî, Usûl-i Hadis, Hadîs-i Şerîf.
2. Kelâm Takımı: İlm-i Kelâm, Târîh-i İlm-i Kelâm, Felsefe-i Arab, Tasavvuf.
3. Felsefe Takımı: İlm-i Nefs, İlm-i Mantık ve Ahlâk, Felsefe-i Âlâ ve Târîh-i Felsefe, Felsefe-i Arab.
4. Fıkıh Takımı: Usûl-i Fıkıh, İlm-i Hilâf, Fıkıh, Târîh-i İlm-i Fıkıh, Hikmet-i Teşrî‘
5. İlm-i Ahlâk-ı Şer‘iye ve Siyer Takımı: Siyer-i Nebevî, Târîh-i Dîn-i İslâm ve Târîh-i Edyân, İlm-i Ahlâk-ı Şer‘iye.”³⁶

Bu dönemde yürürlüğe giren bir başka nizamnâme de mülâzemet ruûsu (Bakalorya)³⁷ imtihanları hakkındadır. 26 Mayıs 1913 tarihli Nizamnâme 24 Mayıs 1913’te Takvîm-i Vekâyî’de yayınlanmış ve ilan edilmiştir.³⁸ Nizamnâme uyarınca her bir şube için müstakil bakalorya imtihanlarının yapılması zorunlu tutulmuştur. Buna göre Ulûm-ı Şer‘iye Şubesi mülâzemet ruûsu için talebelerin Târîh-i İslâm ve Osmânî, Târîh-i Umûmî, Hisâb, Coğrafya, Türkçe, Arabî, Ulûm-ı Dîniyye derslerinden sınava tabi tutulması kararlaştırılmıştır.³⁹

II. Meşrûtiyet ile hız kazanan yenilik hareketi kurumun muallim kadrosunda da kendini göstermektedir.⁴⁰ Bu dönemin reform anlayışı çerçevesinde yenilenen muallim kadrosu incelendiğinde Meşrûtiyet öncesinde görevlendirilen hocaların göreve devam ettiği yeni tayinlerin buna ek olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Böylelikle Ulûm-ı ‘Âliye-i Dîniyye muallimlerinden Manastırlı İsmail Hakkı, İbnü’l-Emîn Mahmud Esad Seydişehrî, Abdullatif Harputî, Gürcü Mehmed Said, Alay

³⁵Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 1 Osmanlı Döneminde Dârülfünûn (1863-1922)*, s.348.

³⁶İhsanoğlu, *Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı Darülfünun 1*, C.I, s.238.

*Bakalorya: Sultanî ve “İdâdî”leri bitirenlerin üniversite ve yüksek okullara girme hakkını alabilmeleri için geçmeleri gereken imtihana denir. Bakalorya imtihanına “Mülâzemet ruûsu” adı da verilmiştir.

³⁸Düstûr Tertîb-i Sâni, C.V, Matbaa-i Âmire, 1332, C.V, Forma 32, s.498.

³⁹Düstûr Tertîb-i Sâni, C.V, Forma 32, s.499; “Mülâzemet Ruûsu (Bakalorya) İmtihanları Hakkında Nizamnâme”, *Takvîm-i Vekâyî*, S.1479, 24 Cemâziye’l-Âhir 1331, s.1-4.

⁴⁰Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 1 Osmanlı Döneminde Dârülfünûn (1863-1922)*, s.296.

Müftüsü Şükrü, Ermenekli Süleyman Sırrı, Abdullatif Harputî, Mustafa Âsım, Dersîâm Rahmi ve Arapkırlı Hüseyin Avni Efendi'ler 1908 sonrasında da görevlerine devam ederken Mehmed Kâmil, Ahmed Midhat, Tokatlı Mehmed Şâkir, Babanzâde Ahmed Naîm, Çankırlı Abdulkâdir Sadreddin, Abdurrahman Şeref, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Kazasker Mehmed Esad, Hasan Fehmi ve Emrullah Efendi'lerle kadro güçlendirilmiştir. Bu süreçte tayinler muallimlerin hastalık, vefat, emeklilik ve açılan yeni dersler dolayısıyla oluşan kadro boşluğuna binaen gerçekleştirilmiştir.⁴¹

II. Meşrûtiyet dönemi devlet adamlarının ve aydınlarının ele aldığı ve ıslahat çalışmalarına giriştiği bir başka eğitim kurumu da medreselerdir. 1909 yılı itibariyle başlayan çalışmalar 1914'te medreselerin ıslahı amacıyla göreve getirilen Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin girişimleriyle müşahhas bir hal almıştır. Nitekim 1 Ekim 1914'te yürürlüğe giren Islahât-ı Medâris Nizamnâmesi ile tüm medreseleri çatısı altında toplayan Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye kurulmuştur.⁴² Tâlî-i Evvel, Tâlî-i Sâni ve Âli kademelerinden oluşan kurumda eğitim öğretim süresi 12 yıl olarak belirlenmiştir. Akabinde Yavuz Sultan Selim Camii Külliyesi'nde Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye bünyesinde açılan Medresetü'l-Mütehassisîn ile dinî ilimler yüksek öğretim seviyesinde okutulmaya başlanmıştır. Bunun üzerine Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'îye Şubesi'ne ihtiyaç kalmadığı düşünülerek 1914'te kapatılmış, talebeleri 1915 yılı itibariyle öğrenimine burada devam etmiştir.⁴³ Medresenin kabul kayıt şartları çerçevesinde Şer'îye Şubesi talebelerine ayrıcalık tanınarak imtihana tabi tutulmaksızın Âli kısmın birinci sınıfından öğrenimlerine devam etme hakkı verilmiştir. Bunun yanında üst sınıfa geçerek devam etmek isteyenler için tüm derslerden imtihana girip geçer not alma zorunluluğu getirilmiştir.⁴⁴ Bunun yanı sıra günümüzle kıyaslandığında iki yıllık lisansüstü eğitim veren ve 1915 itibariyle ilk

⁴¹Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.106-110.

⁴²**Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi-Nizâmname, Ders Cedveli, Sûret-i Tadrîs ve Kitâblar, Ta'limât-nâme**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1333, s.9-13; bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medreseleri", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV. Yayınları, 1993, s.507-508.

⁴³Hasan Yıldız, "Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim", Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2017, s.42-52.

⁴⁴Yıldız, "Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim", s.330.

talebelerini kabul eden Medresetü'l-Mütehassisîn ilk mezunlarını 1917 yılında vermiştir. Ayrıca 1917'de yapılan ıslahat çalışması ile Medresetü'l- Mütehassisîn, Medrese-i Süleymâniye, Âlî kısmı da Medrese-i Sahn adını almıştır.⁴⁵

Netice itibariyle II. Meşrûtiyet dönemi ıslahat çalışmalarının müşahhas kurumlarından Dârü'l-Hilafe Medresesi, 1924 Tevhid-i Tedrisât Kanunu'nun ilanı ve medreselerin kapatılmasına kadar eğitim öğretim faaliyetine devam etmiş ilk, orta ve yüksek din eğitimine dair ihtiyacı karşılamıştır.⁴⁶

1.3. 1924-1933 Dönemi

Cumhuriyetin ilanı Meşrûtiyet döneminde olduğu gibi birçok kurumu içine alan reform hareketini de beraberinde getirmiştir. Bunlardan eğitim sistemini etkileyen reformlardan biri 3 Mart 1924'te yürürlüğe giren "Tevhid-i Tedrisat Kanunu"dur. Buna göre Şer'îye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmış, Dârü'l-Hilâfe Medresesi ve ona bağlı tüm medreseler kapatılmıştır. Bu karar dinî ilimleri okutacak yeni eğitim kurumlarına ihtiyacı gündeme getirmiş dolayısıyla İlahiyat Fakültesi'nin Dârülfünûn bünyesinde tekrar teşkiline zemin hazırlamıştır.⁴⁷ İlahiyat Fakültesi'nin on yıl aradan sonra tekrar açılışı 21 Nisan 1924'te yürürlüğe giren 493 numaralı "İstanbul Dârülfünûn'un Şahsiyeti Hükmiyesi Hakkında Kanun" ile gerçekleştirilmiştir.⁴⁸ Fakülte, bugün İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi olarak kullanılan Medresetü'l-Kuzât binasının tahsis edilmesi ve 7 Mayıs 1924'te yapılan açılış merasimiyle eğitim öğretime başlamıştır.⁴⁹ 1924-1925 ders yılı için yayınlanan Talebe Rehberi'ne göre İlahiyat Fakültesi Medresetü'l-Kuzât'ta başladığı eğitim öğretim faaliyetine bir sonraki yıl Bayezid'de mülga Harbiye Nezâreti binasının orta katının batı tarafında devam etmiştir.⁵⁰ Bunun yanında 493 numaralı kanun gereğinde hazırlanan Ta'lîmatnâme ile ilmî ve idârî yapı tekrar düzenlenmiştir. Hazırlanan 1924 Dârülfünûn

⁴⁵Zengin, **Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi**, s.109.

⁴⁶Metin Ünver, Hüseyin Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2022, s. 155.

⁴⁷Ali Arslan, "İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi'nin İkinci Defa Kuruluşu: Medreselerin Yüksek Kısmından Darülfünun İlahiyat Fakültesine Geçiş", Dârülfünûn **İlahiyat Sempozyumu (18-19 Kasım 2009 Tebliğleri)**, İstanbul, Ada Ofset, 2010, s.93; Emre Dölen, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Darülfünun'da İlahiyat Öğretimi", **Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu (18-19 Kasım 2009 Tebliğleri)**, İstanbul, Ada Ofset, 2010, s.109.

⁴⁸**İstanbul Dârülfünûnunun Şahsiyet-i Hükmiyesi Hakkında Kanun ve İstanbul Dârülfünûnu Ta'lîmatnâmesi**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1924; Resmî Cerîde, nr. 71, Sene.2, 24 Mayıs 1340, s.10-11.

⁴⁹BCA, 30-18-1-1-10-31-10; İkdâm, 8 Mayıs 1340, nr. 9733, s.2.

⁵⁰T.C. **Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1341-1342**, İstanbul, Yeni Matbaa, s.129.

Ta'limatnâmesi kuruma muhtariyet kazandıran 1919 Dârülfünûn-ı Osmânî Nizamnâmesi ile hemen hemen her noktada benzerlik göstermektedir.⁵¹ Nitekim 1919 Nizamnâmesi ile müdür-i umûmî yerine Dârülfünûn emini, müdür yerine reis, şube yerine medrese, muallim yerine müderris, gibi birçok unvan ve isimlendirmelerin kullanılmaya başlandığı ve ilk Dârülfünûn Divanı'nın teşkil edildiği görülmektedir.⁵² Bununla birlikte Kurum'un idari ve ilmi yapısı ile ilgili bir dizi düzenlemeye gidilerek Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nin Sahn kısmından mezun olan talebelere Dârülfünûn medreselerinden talep ettiği herhangi birine imtihansız kayıt hakkı verilmiştir.⁵³

1924 Ta'limatnâmesi'nin 1919'dan ilk farkı birinci maddesinde Dârülfünûn'un Tıp, Hukuk, Edebiyat, Fen ve İlahiyat medreselerinden müteşekkil olduğunun ifade edilmesi böylece İlahiyat Fakültesi'nin de Dârülfünûn bünyesine katılmış olmasıdır. Bunun yanında "Fakülte" isminin ilk defa bu Ta'limatnâme kullanılmaya başlanması dikkat çekici bir başka unsurdur. Bu çerçevede öğretim üyesi unvanları "Müderris, Muallim ve Müderris Muavini" olmak üzere belirli bir hiyerarşiye göre sınıflandırılmıştır.⁵⁴

Ta'limatnâme'nin revize edilen bir başka noktası da "Kayıt, İcraatlar ve İmtihanlar" başlığıdır. Buna göre İlahiyat Fakültesi'ne girmek isteyen talebelerin lise mezunu olma şartının yanında Arapça ve Farsça sınavlarından da imtihan olarak geçer not almaları zorunlu tutulmaktadır.⁵⁵ Bunun haricinde kapanan Dârü'l-Hilâfe'nin Sahn, Kuzât, Vâizîn, ibtidâ-i Dâhil medreseleri ve mülga İlahiyat Fakültesi mezunları birinci sınıftan başlamak şartıyla Fakülte'ye kabul edilmişlerdir. Süleymâniye kısmından mezun olanlar için ise denklik sınavlarından geçer not almaları halinde mezuniyet belgelilerinin Fakülte tarafından verilmesi uygun görülmüştür.⁵⁶ Bunun 1913 Ta'limatnâmesi ile uygulanmaya başlanan ders dönemi uygulaması Cumhuriyet sonrasında sömestrlere ayrılarak uygulanmaya devam etmiştir. Bu sebeple dersler sınıf kademesi ve sömestrlere göre belirlenerek okutulmuştur. Bununla birlikte İlahiyat

⁵¹Dârülfünûn-ı Osmânî Nizamnâmesi, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1919; Düstûr Tertîb-i Sâni, İstanbul, Evkaf Matbaası, 1328, C.XI, s.401-409.

⁵²Dârülfünûn-ı Osmânî Nizamnâmesi, 1919, s.7.

⁵³Dârülfünûn-ı Osmânî Nizamnâmesi, 1919, s.11.

⁵⁴İstanbul Dârülfünûnunun Şahsiyet-i Hükmiyesi Hakkında Kanun ve İstanbul Dârülfünûnu Ta'limatnâmesi 1924, s.3.

⁵⁵İstanbul Dârülfünûn Ta'limatnâmesi 1924, s.14.

⁵⁶T.C. Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1341-1342, s.121.

Fakültesi'nin öğrenim süresi 3 yıl olarak belirlenmiş ve 6 sömestr derslerini tamamlayan öğrencinin mezuniyet imtihanlarına girmesine izin verilmiştir.⁵⁷

Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin 1924-1933 yılları arasında uygulanan ders programları her yıl ders senesinin başında yayınlanan talebe rehberleri aracılığıyla bilinmektedir. Buna göre dersler, Temel İslam Bilimleri, İslam Tarihi ve Sanatları ve Felsefe ve Din Bilimleri anabilim dallarına göre ayrılarak okutulduğu ve öğretim üyesi kadrolarının da buna göre düzenlendiği görülmektedir.⁵⁸ Bunun yanında Felsefe ve Din Bilimleri derslerinin Edebiyat Fakültesi ders programında da yer alması hasebiyle iki fakülte öğrencileri tarafından ortak bir şekilde okutulmasına karar verilmiştir. Böylelikle öğretim üyesi atamalarında tasarruf, iki fakülte öğrencileri arasında derse hazırlık, ders notlarının çoğaltılması gibi birçok konuda iş birliği sağlanmıştır.⁵⁹

Öncelikle Fakülte'nin akademik takvimi incelendiğinde eğitim öğretim süresinin 6 sömestr, 3 yıl olduğu görülmektedir. Okutulacak dersler bu süre esas alınarak zorunlu ve seçmeli olarak düzenlenmiş ders programları buna göre hazırlanmıştır. Bunun bir neticesi olarak 1924-1925 ders senesinde Tefsîr ve Târîh-i Tefsîr, Hadîs ve Târîh-i Hadîs, Târîh-i Fıkıh derslerinin 6 sömestr zorunlu, Tasavvuf Târîhi, Kelâm Târîhi, Dîn-i İslâm Târîhi, Tarih-i Edyân 4, Türk Târîh-i Dîni, Felsefe-i İslâmiyye Târîhi, Mâ-ba'dü't-Tabiât, Târîh-i Felsefe 3, İctimâ'ıyyât, Rûhî İctimâ'ıyyât Rûhiyyât, İlm-i Ahlâk derslerinin ise 2 sömestr boyunca seçmeli grubuna dâhil edilerek okutulduğu görülmektedir.⁶⁰ Dolayısıyla Temel İslam Bilimleri derslerinin Cumhuriyet döneminde de yoğunluğunu koruduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında 1925-1926 Talebe Rehberi irdelendiğinde ilk yıl uygulanan programın bir sonraki ders senesinde revize edildiği Târîh-i Fıkıh dersinin seçmeli dersler arasına dâhil edildiği görülmektedir. 1926-1927 ders senesinde ise eğitim öğretim sistemi değiştirilerek iki devreye ayrılmıştır. I. devre dersleri öğrencilerin genel bilgi birikimini tamamlaması amacıyla 2 sömestr bir yıl zarfında okutulacak derslere göre ayarlanmıştır. İkinci devre ise ihtisas derslerini ihtiva edecek şekilde 4 sömestr 2 yıl sürecek şekilde düzenlenmiştir. Birinci devre dersleri: Tefsîr Târîhi, Fıkıh Târîhi,

⁵⁷Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.159.

⁵⁸Zengin, *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, s.139, 154-158.

⁵⁹T.C. *Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1341-1342*, s.124.

⁶⁰Zengin, *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, s.145-150.

Hadis Târîhi, Kelâm Târîhi, Tasavvuf Târîhi, Etnografya, Rûhiyât, İctimâ'ıyyât Ahlâkı, Târîh-i Felsefe ve İslâm Felsefesi'dir. İkinci devrede de birinci devre derslerinin ihtisas kısımları ve Felsefe-i Edyân, Türk Târîh-i Dînîsi, Hâl-i Hâzırda İslâm Mezhepleri, Târîh-i Edyân, İslâm Dîni Târîhi ve İslâm Bedî'ıyyâtı dersleri dâhil edilmiştir.⁶¹ Öte yandan 1928-1931 yılları arasında uygulanan ders programlarında küçük çaplı değişikliklerin dışında bir düzenlemeye gidilmediği, 1931-1932 ve 1932-1933 ders senelerinde 1925-1926 eğitim öğretim sisteminin tekrar uygulanmaya başlandığı anlaşılmaktadır.⁶² Bunun haricinde ihzar (Hazırlık) sınıfı lisans takviminden ayrı tutularak burada zorunlu seçmeli dil dersleri kur sistemiyle okutulmuştur. Buna binaen 1924-1925 ders senesinde Arapça tüm talebeler için zorunlu dil olarak belirlenmekle beraber Farsça, İngilizce, Almanca ve Fransızca dillerinden herhangi birinin seçilerek derslere devam edilmesi de zorunludur. 1925-1926 ders senesi itibarıyla Arapça zorunlu seçmeli dillere dâhil edilerek talebenin Arapça ve Farsça, İngilizce, Almanca ve Fransızca dil gruplarından bir dil seçip derslere devam etmesi istenmiştir.⁶³

1924 Tevhid-i Tedrîsât ile tekrar kurulan İlahiyat Fakültesi Cumhuriyet dönemi mahsullerindendir. Kurum'un teşkilatlanması hem akademik hem de idari açıdan gerçekleşmiştir. Nitekim Fakülte'nin ilk Reisi 20 Mayıs 1924'te göreve getirilen Târîh-i Fıkıh Müderrisi Seyyid Bey'dir.⁶⁴ Seyyid Bey'in vefatı üzerine onun ardından 6 Nisan 1925'te Târîh-i Dîn-i İslâm Müderrisi Şemseddîn Bey bu göreve getirilmiştir. Şemseddîn Bey de siyasî hayatı ve Sivas mebusluğu dolayısıyla reislik görevini bırakmak zorunda kalması üzerine aynı zamanda Edebiyat Fakültesi Reisi olan Türk Târîh-i Dînîsi Müderrisi Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey İlahiyat Fakültesi reisliğine vekâleten atanmıştır.⁶⁵ Fakültenin son Reisi ise 26 Nisan 1931'de tayin edilen İzmirli İsmail Hakkı Bey'dir.⁶⁶ Bunun yanında Fakülte yönetimi başta sekreter ve kâtib-i umûmî olmak üzere birçok memurla sağlanmıştır.

Fakülte'nin müderris kadrosu ise 1924'te yayınlanan Ta'lîmatnâme'ye göre oluşturulmuş ve belirli atama şartları getirilmiştir. Bu çerçevede müderris olacak kişi

⁶¹İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1927-1928 Sene-i Dersiyesi, İstanbul, Yeni Matbaa, s.145.

⁶²İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi Ders Senesi: 1931-32, 1932-33, İstanbul, 1933, s.328-330.

⁶³T.C. Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1341-1342, s.126.

⁶⁴BCA, 30-11-1-0, 5-14-14.

⁶⁵Metin Ünver, Hüseyin Sarıkaya, Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933), s.168.

⁶⁶BCA, 30-11-1-0-62-10-17.

için ilmî birikimini gösteren önemli bir eser kaleme alma, Dârülfünûn'da en az on yıl hüsn-i hizmette bulunma, Medrese Reisi'nin teklifi üzerine mensup olduğu zümre müderrislerinin oylarının çoğunluğunu ve Meclîs-i Müderrisîn ve Divân oylarının üçte ikisinden fazla oyu kazanma gibi şartlar getirilmiştir. Muallim tayinlerinde 30 yaşını tamamlamış olma, ilim şubesine göre yüksek tahsil görmüş olma, ilmini ispat eden mühim bir eser vücuda getirmiş olma, bir yabancı dile vakıf ve müderris muavini olma şartları getirilmiştir. Müderris muavinleri için de Dârülfünûn mezunu olma ve imtihan geçirmiş olma şartları aranmıştır.⁶⁷ Bahsi geçen şartlar çerçevesinde oluşturulan kadroda bugünün unvanlarına kıyasla Müderris Profesör, Muallim Doçent ve Müderris Muavini de Asistan kadrolarıdır. Fakülte Müderrisleri tayin edildikleri yıllara ve tedris alanlarına göre ayrılarak aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo. 1.3:1924-1933 Yılları Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Müderrisleri ve Okuttukları Dersler⁶⁸

Görev Yaptığı Yıllar	Müderrisler	Dersler
1924-1926	Bergamalı Cevdet Bey	Tefsir ve Tefsir Tarihi
1926-1933	Manisalızâde Mustafa Şevket Bey (Yunt)	Tefsir ve Tefsir Tarihi
1924-1926	İzmirli İsmail Hakkı Bey	Hadis ve Târîh-i Hadis
1926-1933	Arapgirli Hüseyin Avni Bey	Hadis ve Târîh-i Hadis
1924-1925	Seyyid Bey (İzmir Mebusu)	Fıkıh Târîhi
1926-1933	İzmirli İsmail Hakkı	Fıkıh Târîhi
1924-1933	Şerefeddin Bey (Yaltkaya)	Kelam Târîhi
1924-1934	Mehmed Ali Aynî	Tasavvuf Târîhi
1926-1933	Yusuf Ziya Bey (Yörükan)	Hâl-i Hâzırda İslâm Mezhepleri
1924-1928	Şemseddin Bey (Günaltay)	Dîn-i İslâm Târîhi
1928-1933	Halil Nimetullah Bey (Öztürk)	Din-i İslam Târîhi
1926-1931	Mösyö Georges Dumezil	Târîh-i Edyân
1926-1933	Hilmi Ömer Budda (İlk Atama Ünvanı Müderris Muavinidir.)	Târîh-i Edyân
1932-1933	Mehmed Ali Aynî	Dinler Tarihi
1924-1933	Köprülüzade Mehmed Fuat	Türk Târîh-i Dînîsi
1926-1931	Halil Hâlid Bey (Çerkeşşeyhîzâde)	Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası
1932-1933	Yusuf Ziya Bey (Yörükan)	Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası
1925-1933	Mehmed İzzet Bey	Ahlak (Edebiyat ile Müşterek)

⁶⁷İstanbul Dârülfünûn Ta'limatnâmesi 1924, s.8.

⁶⁸İstanbul Dârülfünûn'u Talebe Rehberleri 1924-1933; Metin Ünver, Hüseyin Sarıkaya, Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933), s.169-171.

1928-1933	Mustafa Şekip Bey (Tunç)	Felsefe-i Din
1925-1933	Mehmed Emin Bey (Erişirgil)	Felsefe Târîhi (Edebiyat ile Müşterek)
1926-1931	İzmirli İsmail Hakkı	İslam Feylesofları (Edebiyat Fakültesinin İslam Felsefesi Dersi ile Müşterek)
1925-1932	Necmeddin Sadık Bey (Sadak)	İctimâiyyat (Edebiyat ile Müşterek)
1925-1933	İsmail Hakkı (Baltacıoğlu)	İslam Bedîiyyatı
1925-1927 (Sonrası Münhal)	Muallim Rıfat Bey (Bilge)	Arabî
1925-1929	Muallim Nureddin Bey (Biyografisine Ulaşılamadı)	Farsça
1928-1933	Abdübâki Bey (Baykara)	Farsça
1925-1927 (Sonrası Münhal)	Muallim Mahmud Kemal Bey (Biyografisine Ulaşılamadı)	Fransızca
1925-1928 (Sonrası Münhal)	Muallim Ahmed Cemal Bey (Köprülü)	Almanca
1925-1928 (Sonrası Münhal)	Muallim Hakkı Bey (Biyografisine Ulaşılamadı)	İngilizce

Dârülfünûn kurulduğu andan itibaren pek çok ıslahat çalışmasının konusu olmuştur. Çalışmaların bilhassa siyasi değişim ve dönüşüm dönemlerinde yoğunluk kazandığı görülmektedir. Cumhuriyet dönemi Dârülfünûnu ve fakülteleri de bundan nasibini almıştır. Sosyal, Kültürel, Siyasî, iktisadî vs. pek çok alanda inkılapların gerçekleştiği bu dönemde Dârülfünûn yeterli desteği vermemesi noktasında eleştirilmiş bu noktada Hükümet’le karşı karşıya gelmiştir. Nitekim Dârülfünûn Divânı’nın 9 Ekim 1929’daki açılışına katılan Maârif Vekili Cemal Hüsnü Bey müderrislere hitaben bir nutuk gerçekleştirmiş ve nutkunu Başvekil İsmet İnönü’ye rapor halinde sunmuştur. Rapordaki ifadeleri şöyledir: “Dârülfünûn’nun kemiyetten ziyade keyfiyete ehemmiyet vermesi lazım geleceğini, Dârülfünûn’un muhtariyetine şimdiye kadar çok itina gösteren Cumhuriyet Hükümeti’nin Dârülfünûn’da yapılması zarurî ıslahatın da yine Dârülfünûn tarafından yapılmasını beklediğini ve bu intizara çok kıymetli müderrislerimizin cevap verecekleri esasî dâhilinde bazı sözler söyledim ve müzakereye devam için riyaseti Neş’et Ömer Bey’e bırakarak çıktım.”⁶⁹ Maârif Vekili’nin sözleri Cumhuriyet inkılaplarına sahip çıkma anlamında uyarı niteliğindedir. 1930 yılı itibariyle alevlenen Dârülfünûn tartışmaları yeni bir reform teşebbüsünü gündeme getirmiştir. Bunun bir neticesi olarak harekete geçen İnönü

⁶⁹BCA, 30-10-0-141-10-2.

Hükümeti Meclis'ten aldığı yetki çerçevesinde İsviçre Hükümeti ile işbirliğine girişmiştir.⁷⁰ İki devlet arasında gerçekleşen yazışmaların neticesinde Cenevre Üniversitesi'nden Prof. Dr. Albert Malche Dârülfünûn hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlaması amacıyla mukavele imzalanmış⁷¹ ve onun için 1931 bütçesinden tahsisat ayrılmıştır.⁷² 1932 yılının başında çalışmalara başlayan Malche Dârülfünûn'la ilgili tespit, tenkit ve tavsiyelerini “Anketin Mahiyeti, İstanbul Darülfünunu Hali Hâzırının Tetkik ve Tahlili ve İcrası İcab Eden Islahat” olmak üzere üç başlıkta toplayarak rapor haline getirmiştir.⁷³ Raporunda Dârülfünûn talebelerin savaş nesline mensubiyeti, zayıf ve farklı seviyelerdeki ortaöğretimden geçerek fakültelere başlamaları, Türkçe neşriyatın yeterli derecede olmaması, yabancı dilde kaleme alınmış kaynakları tam manasıyla anlayabilecek talebenin sayıca az olması ve harf inkılabı dolayısıyla eski harflerle yazılmış tüm eserlerin talebe için mevcudiyetinin ortadan kalkacağı, Kurum'un ilmî, idârî ve iktisadî anlamda tam bir bağımsızlığa sahip olmaması, masraflarına ayrılan bütçenin yetersizliği, kayıtlı öğrencilerin pek çoğunun devamsız olduğu ve mezun talebelerin istihdam sorunu yaşadığı, idârî açıdan yeteri kadar kadro tahsisinin olmaması ve Dârülfünûn Emîni'nin iş yükü dolayısıyla akademik çalışmalara dair takibi yapamadığı ve sistemli bir ders ve imtihan programı olmasına rağmen uygulamada sıkıntıların yaşandığı, laboratuvarların yetersizliği, fakülte kütüphanelerinin kısıtlı süre için kullanıma açıldığı ve bilhassa Tıp Fakültesi Kütüphanesi'nin hayret derecesinde yetersiz olduğu, mezunların istihdamı konusunda sıkıntıların olduğu gibi birçok noktaya dair gözlem ve tespitlerini paylaşmıştır.⁷⁴ Tüm bu tespit ve tenkitlerine getirdiği çözüm önerileri ve yapılması gereken ıslahatları bir sonraki bölümünde her fakülte için ayrı ayrı sıralamıştır. İlahiyat Fakültesi çerçevesinde de fakülteyi tarafsız bir gözle ele alarak 13 öğretim üyesinin 3 talebesinin bulunduğunu muhafazasının arzu edildiği takdirde Edebiyat Fakültesi'ne

⁷⁰TBMM Zabıt Ceridesi, Devre.4, Fevkalade İctima, İnikad.34, 22.07.1931, C.III, s.321.

⁷¹BCA, 30-18-1-2-34-16-7.

⁷²BCA, 30-18-1-2-24-79-14; Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi Darülfünun'dan Üniversiteye Geçiş Tasfiye ve Yeni Kadrolar**, C.III, s.83; İhsanoğlu, **Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı Darülfünun 1**, C.I, s.328.

⁷³Albert Malche, **İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor**, Ankara, Devlet Basımevi, 1939, s.4-23.

⁷⁴Ernst E. Hirsch, **Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998, C.I, s.229-253.

bağlanabileceğini ifade etmiştir.⁷⁵ 29 Mayıs 1932’de bahsi geçen raporun sunulmasının akabinde Meclis’te görüşmeler başlamış ve Dönemin Maârif Vekili Reşit Gâlib Bey’in teşebbüsüyle harekete geçilmiştir. Ardından İstanbul Dârülfünûn’un ilgası ve yerine İstanbul Üniversitesi’nin teşkiline dair hazırlanan kanun layihası Meclis’e sunulmuştur.⁷⁶ Dârülfünûn’un 31 Temmuz 1933 itibariyle ilgası sonrasında mevcut öğretim üyesi kadrosunun bir kısmı tasfiye edilmiş, bir kısmı emekliye ayrılmış bir kısmı da yeni kurulan İstanbul Üniversitesi’nde görevine devam etmiştir.⁷⁷ Böylece tamamen lağvedilen İlahiyat Fakültesi müstakil varlığını kaybetmiştir. Onun yerine Edebiyat Fakültesi’ne bağlı olarak İslam Tetkikleri Enstitüsü kurulmuştur. Fakülte müderrislerinden Mehmed Ali Aynî, Yusuf Ziya (Yörükân), İzmirli İsmail Hakkı, Hilmi Ömer (Budda), Mehmed Şerefeddin (Yaltkaya), Kilisli Rifat (Bilge), Mustafa Şevket (Yunt) ve Abdülbaki (Baykara) Enstitü’de tekrar görevlendirilerek ders vermeye devam etmişlerdir. Hüseyin Avni (Karametmetoğlu), İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Mustafa Şekip (Tunç) gibi müderrisler de ya görevden alınmış ya da emekliye ayrılmışlardır.⁷⁸ Böylece Yüksek Din Eğitimi, Ankara İlahiyat Fakültesi’nin 1949’da kurulmasına kadar geçen 16 yıllık süreçte üniversite aracılığıyla verilememiştir.⁷⁹ Mülga Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi ise 1992 yılında İstanbul Üniversite’sinde teşkil edilerek yeniden vücut bulmuştur.⁸⁰ Ayrıca 2020 yılı itibariyle Dârülfünûn logosundan esinlenerek hazırlanan Sahn-ı Semân Medresesi ve Fatih Camii şadırvanının bulunduğu 1900 yılına işaret edilen İlahiyat Fakültesi logosu kullanılmaya başlanmıştır.

⁷⁵Metin Ünver, Hüseyin Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.204.

⁷⁶TBMM Zabıt Ceridesi, Devre.4, İctima.2, İnikad.64, C.XV, s.465-467; BCA, 30-18-1-2-36-36-1.

⁷⁷BCA, 30-18-1-2-41-90-10; Hirsch, **Dünya Üniversiteleri ve Türkiye’de Üniversitelerin Gelişmesi**, s.307-319.

⁷⁸Metin Ünver, Hüseyin Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.206.

⁷⁹Halis Ayhan, “İlahiyat Fakültesi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV. Yayınları, 2000, C.XXII, s.71; Mustafa Gündüz, “Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi”, **Ansiklopedik Türk Eğitim Tarihi Sözlüğü**, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2022, s.61.

⁸⁰Resmî Gazete, S.18003, 30 Mart 1983, s.7-22; S.21281, 11 Temmuz 1992, s.26-40.

İKİNCİ BÖLÜM

DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT FAKÜLTESİ'NİN

MÜDERRİSLERİ

Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi faaliyete geçtiği 1900 yılı itibariyle dönemin önde gelen güzide âlimlerine ev sahipliği yaptı. 1900-1914 yılları arasında “Muallim” unvanıyla tayin edilen öğretim üyeleri 1924-1933 yılları arasında “Müderres” unvanını aldı. Bu durumun sebebi Dârülfünûn’un ortaöğretimin devamı olarak görülmesidir. Nitekim İdâdî hocalarına da “Muallim” unvanı verildi.¹ Muallim atamaları Maârif Nezâreti’nin Tedrisât-ı ‘Âliye Dairesi tarafından toplu ve münferit olarak nizamnâme ve talimatnâler ışıında ihtiyaca binaen yapıldı. Bilhassa toplu atamaların rejim, iktidar veya anayasa değişikliklerinin yaşandığı 1908, 1912, 1924, 1928 yıllarında yapıldığı görülmektedir. Bunun yanında müderreslerin kahir ekseriyeti Bâb-ı Meşihat’taki görevlerine ilaveten serbest müderres olarak tayin edilmişlerdir. Bu durum bir yandan öğretim üyelerinin eğitim öğretim faaliyetlerini geniş bir alanda ve çok daha fazla kişiye ulaşarak gerçekleştirmesini sağlarken diğer yandan müderreslerin istifasına zemin hazırladı. Nitekim Dârülfünûn’un faaliyete geçtiği ilk yıllarda müderreslerin istifası dolayısıyla kadroda sık değişiklikler yaşandı. Tezimizin ikinci bölümünde Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi’nde ders okutmuş müderreslerin neredeyse tamamının görev sürelerine bakılmaksızın tercüme-i hâllerine yer verildi. bu bölümde müderreslerin doğumu, ailesi, öğrenimi, memuriyet hayatı ve eserleri İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı, Türk Tarih Kurumu Arşivi gibi birincil kaynaklar esas alınarak müderreslerin tayin tarihlerine göre kronolojik bir sıra takip edilerek kaleme alındı.

Bunun yanı sıra arşiv belgelerinde adı geçmesine rağmen İlm-i Fıkıh Müderresi Ahmed Fâiz ve Alaiyeli Ahmed Hamdi, Târîh-i Dîn-i İslâm Müderresi Tevfik, Kitâbet-i Türkiyye ve Arabiyye Muallimi Rıfkı, Fransızca Muallimi Mahmud Kemal, Farsça Muallimi Nureddîn ve alanı hakkında dahi bilgi sahibi olamadığımız Ramazan ve Âtîf

¹Metin Ünver, Hüseyin Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933), İstanbul**, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2022, s.23.

Efendi'lerin biyografilerine ulaşamamaktadır. Dolayısıyla çalışmamızda da bahsi geçen müderrislerin biyografilerine yer verilememiştir.

2.1. Manastırlı Hâfız İsmail Hakkı Efendi (1846-1912)

İsmail Hakkı Efendi mütekâid-i askeriyeden Sancakdâr Yüzbaşı Hacı İbrahim Efendi'nin oğlu ve 1846 Manastır doğumludur.² Temel dinî ilimleri, Manastır Mekteb-i İbtidâiyyesi'nde ve kısmen camii ve medreselerde tahsil etti. Eğitimine İstanbul'da devam eden İsmail Hakkı, Mustafa Şevket ve Huzur Dersleri mukarrirlerinden Tikveşli el-Hâc Yusuf Ziyaeddîn Efendi'lerin ders halkalarına katılarak icâzetnâme aldı. Bunun yanında Arapça, Farsça ve Türkçeyi konuşma, okuma ve yazma Bulgarca'yı da konuşma seviyesinde öğrendi. İsmail Hakkı Efendi'nin memuriyet hayatı Fatih Camii müderrisliği ile başlayıp 1874'te tayin edildiği Dolmabahçe Valide Sultan Camii vâizliği görevinden İki yıl sonra Üsküdar Mihrimâh Sultan Camii'ne sonrasında da sırasıyla Süleymâniye, Yeni Valide, İstavroz, Üsküdar Yeni, Şehzâde ve Nur-i Osmâniye Camiileri vâizlik görevlerinde bulundu. Aynı zamanda Eyüp Askerî Rüşdiyesi Arapça muallimliğini de üstlendi. Vâizlik görevi ile maaşı ve rütbesi zamanla artan İsmail Hakkı Efendi, muallimlik görevini de devam ettirerek 1888'de Mekteb-i Hukûk-ı Şâhane'de İlm-i Fıkıh, 1889'da Mühendishâne-i Berr-i Hümâyûn'da Akâid derslerini okutmaya başladı. Bir sonraki sene Laleli, Eyüp, Sultan Selim, Fatih ve Bayezit Camii vâizliğine aynı zamanda Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de İlm-i Tefsîr ve Hadîs muallimliğine tayin edildi. 1901'de Dârülfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi, İlm-i Tefsîr-i Şerîf ve Hadîs muallimliği görevlerine tayin edildi ve vefatına kadar bu görevi sürdürdü.³ Dârülfünûn'daki görevinin yanında Ayasofya-i Kebîr Camii kürsüsüne İstanbul Vâizi olarak en üst rütbeyle tayin edildi. Manastırlı'nın, burada verdiği vaâzlar Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda yayınlandı. Yayınlanan vaazları daha sonra Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne mezuniyet sınıfı talebesi Sirozlu Hâfız Eşref Edip (Fergan) tarafından *Mevâiz: Ayasofya'da Dîn Dersleri*⁴ adıyla derlenerek müstakil bir kitap haline

²Türk Târîh Kurumu Arşivi, "Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin Sicil Dosyası", Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye Sicill-i Ahvâl Şubesi, nr.3376.

³Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.24; Aydın Demirtaş, *Dârülfünûn'dan Üniversiteye Öğretim Üyeleri (1900-1946)*, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2019, s.132.

⁴Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâiz: Ayasofya'da Dîn Dersleri*, haz. Sirozlu Hâfız Eşref Edip, Dersaadet, Mahmut Bey Matbaası, 1324.

getirildi.⁵ Aynı zamanda Dârülfünûn Ulûm-ı ‘Âliye-i Dîniyye Şubesi’nde okuttuğu Tefsîr-i Şerîf dersine ait notlar yine Sırât-ı Müstakîm Mecmuası’nda 11 Eylül-31 Aralık 1908 tarihleri arasında hem Talebelere hem de halk kitlesine yönelik olarak yayınlandı.⁶ Bunun yanında 1910’da Tefsîr müderrisliği ile görevlendirildiği Medresetü’l-Vâizîn’de görevi süresince gösterdiği gayret ve başarıları dolayısıyla IV. Rütbe Osmanlı Nişanı’na layık görüldü.⁷ 5 Aralık 1912’nin sonlarında Anadolu hisarındaki evindeyken aniden vefat eden İsmail Hakkı Efendi, Fatih Camii Haziresi’ne defnedildi.⁸ Bulunduğu ilmî görevler sırasında pek çok eser telif eden İsmail Hakkı Efendi’nin *Telhîsü’l-Kelâm fî Berâhîni Akâidi’l-İslâm*, *Vesâilü’l-Felâh fî Mesâili’n-Nikâh*, *Kitâb el-Vesâyâ ve’l-Ferâiz* (*Vesâyâ ve Ferâiz Mecmuâsı*), *Mevâhibü’r-Rahmân fî Menâkibi’l-İmâm Ebî Hanîfeti’n-Nu’mân*, *Metâlib-i İrfâniyye ve İzâhât-ı Nûniyye* (*Şerh-i Kasîde-i Nûniyye*), *Ahkâm-ı Şehr-i Sıyâm*, *Tercümetü’r-Risâleti’l-Hamîdiyye* (*Beyyinât-ı Ahmedîyye*), *Hak ve Hakikat*, *Mevâiz*, *Şerhu’s-Sadr bi-Fezâili Leyleti’l-Kadr*, *Hâce-i Lisân-ı Osmânî*, *Mebâdi-i Fârisî*, *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn*, *Kosova Sahrâsı Mevzası*, *Usûl-i Fıkıh*, *Füyûzâtü’l-Meliki’l-Allâm fî Kerâmeti Abdisselâm*, *Fusûlû’t-Teysîr fî Usûli’t-Tefsîr Nefâisu’l-Kelâm fî Mehâsini Vezâifi’l-İslâm*, *Nesemâtü’l-Eshâr fî Medhi’n-Nebiyyi’l-Muhtâr Adlı Bedîiyyenin Tercüme ve Şerhi*, *Amd ve Kasd Meselesi*, *Mecâmiü’l-Âdâ*, *Şerhu Mi’yâri’l-Adâle*, *Mevâidü’l-În âm fî Berâhîni Akâidi’l-İslâm* eserlerinden bazılarıdır. Bunun yanı sıra basılmamış yazma eserleri ve Sırât-ı Müstakîm mecmuasında çıkan makaleleri mevcuttur. Bunun yanı sıra İsmail Hakkı Efendi’nin hem ilmî şahsiyeti hem de çalışmaları ile ilgili birçok tez yapılarak adından övgüyle bahsedildi.⁹

⁵BOA, Y.PRK.MŞ, nr. 8-64; İrfan Başkurt, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Kürsü Şeyhliği”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S.27, 2012, s.125.

⁶Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.25.

⁷Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, İstanbul, Medrese Yayınları, 1980, C.II s.285-286.

⁸Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333, C.I, s.251.

⁹Bkz. Mâhir İz, **Yılların İzi**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1990; Süleyman Baki, “Manastırlı İsmail Hakkı’nın Kelami Görüşleri ve “Telhisu’l-Kelâm fî Berahini Akaidi’l-İslâm” İsimli Eseri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2001; Nazif Ay, “Manastırlı İsmail Hakkı’nın İslâm Düşüncesindeki Yeri: Hayatı ve Kelam Alanındaki Eserleri” Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995; İsmail Kara, “İsmail Hakkı (Manastırlı)”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**. 2 c., İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999, C.I, s.671.

2.2. Dersiâm Eğinli Rahmi Efendi (1855-1909)

Eğinli Paçacızâde namıyla bilinen el-Hâc Ahmed Nazif Efendi'nin oğludur. 1855 senesinde Eğin (Kemaliye) kazasında dünyaya geldi.¹⁰ İlk ve orta eğitimini Eğin'de tahsil eden Rahmi Efendi İstanbul'a gelerek Hasanzâde Medresesinde Arapça ve Farsça okudu. Buradaki tahsilinin ardından Mekteb-i Nüvvâb'a giren Rahmi Efendi aynı zamanda (13 Kasım 1887) 165,5 gurus maaşla Âsâriye Camii Cuma vâizliğine tayin edildi. 15 Nisan 1888 tarihinde Mekteb-i Nüvvâb üçüncü sınıf Şubesi'nden 195 nolu şehâdetnâmeyle nail olarak mezun oldu.¹¹ Memuriyet hayatına Fatih Camii dersiâmlığı ile başlayan Rahmi Efendi, 4 Temmuz 1894'te Tedkîk-i Müellefât Hey'eti azalığı ile devam etti. İlmî ve idârî görevleri devam ettiği sırada yeni kurulan Dârülfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin öğretim üyesi kadrosuna dâhil edilerek 1900'de Usûl-i Fıkıh müderrisliğine tayin edildi.¹² II. Meşrûtiyet sonrası yenilenen Dârülfünûn kadrosunda tekrar yer aldı.¹³ Buradaki görevine ilaveten 24 Eylül 1909 tarihinde mezun olduğu Mekteb-i Nüvvâb'ın müdürlüğüne getirildi. Burada üç ay kadar görev yapan Mehmed Rahmi Efendi 20 Aralık 1909 tarihinde vefat etti. Cenazesi Edirnekapı'daki Halebî İbrahim hazretlerinin türbesinin yakınına defnedildi.¹⁴ Hayatı ve eserleriyle birçok çalışmaya konu olan Eğinli Rahmi Efendi'nin *Usâretü'l-Fünûn*, *Enmûzecü'l-Fıkıh*, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, *Tefcîrû't-Tesnîm fî Kalbin Selîm*, *el-'İkdü'n-Nâmî 'Ale'l-Câmî'* eserlerinden bazılarıdır.¹⁵

2.3. Derisâm Mehmed Esad Efendi (1847-1922)

Ayasofya-i Kebîr Camii dersiâmlarından el-Hâc Bekir Efendi'nin oğludur. 1847 senesinde İstanbul'da dünyaya geldi. Temel dîni eğitimini alıp Kur'an-ı Kerîm'i hıfzettikten sonra Arpacılar Camii'nde Hafız Ahmed Efendi'den Kırâat, Buhârî, 40 Hadîs, eş-Şifâ ve Fıkıh dersleri aldı. Bununla beraber Bayezid Camii dersiâmlarından Mustafa Tevfîk Efendi'den Tefsîr, Kelâm ve Arapça derslerini, Hasan Efendi'den de

¹⁰İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema Sicil Dosyaları**, nr.0180-02.

¹¹BOA, DH.SAİDd. nr.55-147, Leff 76.

¹²**Salnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiye**, Dârülhilâfet-i 'Âliye, Matbaa-i Âmire, 1319, s.73.

¹³İkdam, nr.5205, 26 Şevval 1326, s.3.

¹⁴Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, C.I, s.319.

¹⁵Bkz. Yaşar Acat, **Son Devir Osmanlı Alimlerinden Eğinli Rahmî Efendi ve el-'İkdü'n-Nâmî 'Ale'l-Câmî' Adlı Eseri**, İstanbul Kitâbî Yayınları, 2018; Tahsin Özcan, "Rahmi Efendi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul TDV. Yayınları, 2007, C.XXXIV, s.423-424; Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, C.IV-V, s.42.

Farsça dersi alarak icâzetnâme aldı.¹⁶ Medrese eğitimini tamamlayan Mehmed Esad Efendi ruûs imtihanlarını vererek 1871’de 50 gurus maaşla Bayezid Camii dersiâmlığına tayin edilerek İbtidâ-i Hâric İstanbul Müderrisliği rütbesi aldı. İlmî rütbesi peyderpey yükselen Mehmed Esad Efendi, 1876’da Hareket-i Hâric, 1879’da İbtidâ-i Dâhil, 1882’de Hareket-i Dâhil ve 1887’de Mûsile-i Sahn payeleri aldı. 1892’de 600 gurus maaşla Dârümuallimîn’de Mantık muallimliğine getirildi. 1894’te Sahn payesi alarak 1000 gurus maaşla Encümen-i Teftiş ve Maârif azalığına tayin edildi. 1895’te İbtidâ-i Semân, 1897’de hareket-i Semân, 1897’de Mûsile-i Süleymâniye, 1900’de Hâssa-i Süleymâniye payeleri alan Esad Efendi, 1895’te dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı ve 1900’de III. Rütbe Mecidî Nişanı ile ödüllendirildi. Bununla birlikte 1900 yılı itibariyle Ulûm-ı ‘Âliye-i Dîniyye Şubesi birinci, ikinci ve dördüncü sınıf Hadîs-i Şerîf muallimliğine getirilerek üniversitenin ilk öğretim üyesi kadrosunda yer aldı.¹⁷ Buradaki görevine ilaveten 3 Ekim 1904 tarihinde Huzûr-ı Hümâyûn Tefsîr dersi mukarrirliği görevi kendisine verildi.¹⁸ Aynı yıl İstanbul payesi alan Esad Efendi, Sultanahmet Camii’nde İlm-i Sarf okutarak pek çok talebeye icâzet verdi. Vermiş olduğu icâzetler dolayısıyla II. Rütbe Osmanlı Nişanı ve altın, ertesi yıl da I. Rütbe Mecidî nişanı ile taltif edildi. Ömrünü Camii, Dârümuallimîn ve Dârülfünûn’da talebe yetiştirerek geçiren Dersiâm Esad Efendi 26 Nisan 1922 tarihinde İstanbul’da vefat etti.

2.4. Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi (1851-1931)

Tüccar Abdullah Zühdü Efendi’nin oğlu Süleyman Sırrı Efendi, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivindeki sicil dosyasına göre 1851’de¹⁹, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı’ndaki tercüme-i hal varakasına göre ise 1855 senesinde İçel sancağı, Ermenek kasabasında dünyaya geldi.²⁰ İlk ve orta öğrenimini İslâmî ilimler ile sarf, nahiv ve fen ilimlerini tahsil ederek tamamladı. (7 Ağustos 1870) Sonrasında İstanbul’a gelen Süleyman Sırrı Efendi Bayezid Dersiâmı Ermenekli

¹⁶İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema Sicil Dosyaları**, nr.3386-01.

¹⁷Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.24.

¹⁸Ebu’l-Ûlâ Mardin, **Huzûr Dersleri**, haz. İsmet Sungurbey, İstanbul İsmail Akün Matbaası, 1966, C.II-III, s.839.

¹⁹İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema Sicil Dosyaları**, nr.3428-01.

²⁰BOA, DH.SAİD.d.72-107, Leff 55.

Muhammed Aynî Efendi'den ders ve icâzet aldı.²¹ Aynî Efendi dışında Ermenekli Hacı Mustafa, Ermenekli Ökkeş, Ermenekli Hacı Abdurrahmân, Çankırılı Kara Ali Efendi'lerden de ders alarak yüksek öğrenimini tamamladı. Arapça, Farsça ve Türkçe dillerine konuşma ve yazma derecesinde hâkim olan Sırrı Efendi, Ders Vekâletince düzenlenen ruûs imtihanlarını kazanarak ilk görevine 13 Eylül 1876'da Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi'nde Sarf-ı Arabî muallimi olarak başladı. İki yıl sonra Bayezid Camii dersiâmlığına tayin edilen Sırrı Efendi Dersiâmlığının yanı sıra önce Tetkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi sonrasında da Maârif Nezâreti Encümen-i Teftiş ve Muâyene Heyeti azalıklarına getirildi. Burada gösterdiği üstün başarı dolayısıyla takdir toplayan Sırrı Efendi 15 Temmuz 1895'te gümüş İmtiyaz madalyası ve IV. Rütbe Mecidî Nişanı ile taltif edildi.²² Aynı zamanda Süleymâniye payesi aldı. Bunun yanı sıra 13 Mart 1897'de İzmir Mevleviyeti Kadılığı, 18 Ağustos 1898'de de Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne'de Kitâbü'n-Nikâh muallimliğine getirildi. *Hulâsatu'l-Muhtâreyn, Kenzü'l-Akâid ve Teshîlü'l-Lehce ve's-Sarf fî Usûli'l-Mükâlemeti'l-'Arabiyye*, adlı eserlerini bu dönemde kaleme aldı. 13 Ekim 1900 senesinde Dârülfünûn Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi Fıkıh muallimliğine serbest müderris kadrosuyla tayin edilerek ders vermeye başladı.²³ 1913 senesinde emekliliğe ayrılan Müderris, üstlendiği İlmî görevlerinin yanı sıra Meclis-i Kebîr-i Maârif ve Meclis-i Maârif azalıklarında, Kütüb-i Dîniye ve Şer'iyeye Tetkik Heyeti ve Darülmuallimîn riyâsetinde bulundu. Böylece ilmî derecesine Bursa Kadılığı ve Hameyn Kadılığı rütbeleri de eklendi. 28 Ağustos 1931'de Beyazıt'taki evinde vefat eden Süleyman Sırrı Efendi, Merkez Efendi'deki aile mezarlığına defnedildi. Hayatını ilme adayan yaptığı tüm ilmi ve idari çalışmalarıyla takdir toplayan Sırrı Efendi'nin telif ettiği pek çok eseri mevcuttur. Bunun yanında hayatı birçok teracim- ahvâl ve tez çalışmasında konu edildi.²⁴ Telif ettiği eserlerden *Medhal-i Fıkıh* ve *Îzâhu'l-Eşbâh*'ın bir kısmını

²¹ Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, C.IV-V, s.456.

²²BOA, İ.TAL, nr.82-55.

²³BOA, MF.MKT, nr.1193-54.

²⁴Bkz. Hasan Zorlu, "Süleyman Sırrı Efendi'nin (Ermenekli) Fıkha Dair Eserlerinin Tahlili: İbadet Bahisleri Bağlamında", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2019; Mustafa Oral, "Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Kifâyetü'l-Müntehî Alâ Kifâyeti'l-Mübtedî Adlı Eserinin Tahkiki", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul 2015; Mustafa Oral, "Osmanlı Son Dönemi Hadis Müelliflerinden Ermenekli

Ulûm-ı ‘Âliye-i Dîniyye talebelerine yönelik ders notu olarak hazırladı.²⁵ Bunun haricinde *Esbâbu’l-Felâh*, *Mi’yâru’l-Makâl*, *Hülâsatü’l-Efkâr* ‘Alâ Şerhi’l-‘Alâka, *Kifâyetü’l-Müntehâ* ‘Alâ Kifâyeti’l-Mübtedî, *Kenzü’l-‘Akâid*, *Teshîlü’l-Lehce* ve ‘s-Sarf Fî Usûli’l-Mükâlemeti’l-‘Arabiyye, *Hulâsâtu’l- Muhtâreyn*, *Vesiletü’l-Felâh*, *Medhâl-i Fıkıh*, *Makâsıd-ı Münciye Fî Siyeri Fahri’n-Nübüvve*, *Keşf-i Bâl Şerhu İlm-i Hal*, *Kitâbü’l-‘İbâdât*, *Îzâhu’l-Eşbâh*, *Îzâhül-Hidâye* eserlerinin bazılarıdır.

2.5. Mehmed Hâlis Efendi (1843-1912)

el-Hâc Mehmed Efendi’nin oğlu ve 1843 Şirvan doğumludur. İlk ve orta öğrenimini Şirvan’da tamamlayan Hâlis Efendi tahsili için 1860’ta Amasya’ya giderek burada Nahiv ve Kırâat dersleri aldı. Amasya’da ilim tahsil ettiği altı yılın ardından yüksek öğrenimini tamamlamak üzere İstanbul Tabhâne Medresesine yerleşip Fatih Camii müderrislerinden Tikveşli el-Hâc Hâfız Yusuf Ziyâeddîn Efendi’nin sabah ve ikinci ders halkalarına katıldı. Türkçe Arapça ve Farsça dillerini okuma, konuşma ve yazma derecesinde öğrendi. Buradaki tahsilini tamamladıktan sonra Ulûm-ı Şer‘iyye-i ‘Âliye icâzeti almaya muvaffak oldu. Aynı yıl imtihan olmaksızın girdiği Teftiş-i Muallimîn’de aldığı eğitimin sonunda yapılan müsabaka imtihanlarına girerek muallimlik şehâdetnâmesi aldı.²⁶ Aynı yıl İkinci Ordu-i Hümayûn’un Ankara Sancağı Dairesi’nde teşekkül eden V. Redif Alayı’nın kur’a mümeyyizliğine tayin edildi. 24 Mart 1873’te İzmir Vilâyeti Nif nahiyesi müdürlüğüne, sekiz ay kadar sonra da Menemen kaymakamlığına terfi ile tayin edildi. Daha sonra tahsilini tamamlamak üzere İstanbul’a döndü. 1875’te Şeyhülislâmlık makamı Ders Vekâleti’nce düzenlenen ruûs imtihanlarını vererek İslâmî ilimleri okutmaya hak kazandı. Böylece Fatih Camii müderrisliğine tayin edildi. Ayrıca 18 Kasım 1875 tarihinde Galata Rüşdiyesi Farça muallimliğine getirilmiş bir müddet sonra Koca Mustafa Paşa Askerî Rüşdiyesi’ne akabinde de Fatih Rüşdiyesi’ne nakledildi. 27 Haziran 1877 tarihinde düzenlenen müderrislik imtihanlarını vererek şehadetnâme aldı. 3 Aralık 1884’te Bâb-ı Meşihât’ta teşekkül eden Meclîs-i Tetkîkât-ı Şer‘iyye, 26 Kasım 1888’de de Tedkîk-i Müellefât

Süleyman Sırrı Efendi’nin Hayatı”, *Kilis Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.V, S.9, 2018, s.515-536; Musa Alak, “Süleyman Sırrı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV. Yayınları, 2016, C.Ek-II, s.544-545.

²⁵Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.26.

²⁶İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Ulema Sicil Dosyaları*, nr. 0135-01.

Encümeni azalıklarına getirildi. Aynı zamanda askerî rüşdiye mekteblerinde Arapça, kurucularından biri olduğu Dârüşşafaka'da Akâid, Fıkıh, Mantık Âdâbı derslerini okuttu. Bunun yanında Fatih Camii'nin sabah ve akşam derslerinde şer'î ve arabî ilimlere dair dersleri okutarak icâzet verdi.²⁷ Bununla beraber 1903'te Dârülfünûn Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi Tefsîr-i Şerîf müderrisliğine tayin edildi.²⁸ Aynı zamanda Huzur Dersleri muhataplığı da yaptı.²⁹

Mehmed Hâlis Efendi'nin memuriyeti süresince aldığı ilmî dereceler sırasıyla, İbtidâ-i Hâric, Hareket-i Hâric, İbtidâ-i Hâhil, Hareket-i Dâhil, Sahn, Süleymâniye Haleb Mevleviyeti ve Bilâd-ı Hamse ve Haremyn-i Muhteremeyn payeleridir. 1908 senesinde muallimlik görevinden ayrılarak emekli oldu. Aynı yıl ders vekilliği görevine getirilen Halis Efendi vefat ettiği 1912 senesine kadar bu görevini sürdürdü. Kabri Fatih Camii Haziresi'nde bulunmaktadır. *Telhîsü'n-Nahv, Mîzânü'l-Ezhân, Usûl-i Akâid, İlmi Kelâm, Envâru'l-Âdâb, Cihâdu'l-Ekber, Tatbikât-ı Arabiyye* eserlerinden bazılarıdır.

2.6. Dersiâm Osman Zühdü Efendi (1850-1925)

Osman Zühdü Efendi 25 Temmuz 1850 tarihinde bugün Bulgaristan sınırlarında kalan Kızanlık, Âşıklar Mahallesi'nde dünyaya geldi.³⁰ Babası Kızanlık Kapıcı Paşa Medresesi müderrislerinden Mehmed Efendi'dir. Osman Zühdü Efendi, temel dinî ilimleri babasından tahsil ettikten sonra 1868'de İstanbul Kazasker Mustafa Efendi Medresesi'ne başladı. Aynı zamanda Eğinli Kasabzâde Hacı Hâfız İbrahim Efendi'nin derslerine devam ederek 18 Mart 1886 tarihinde icâzetnâme aldı. Daha sonra Ders Vekâleti tarafından düzenlenen ruûs imtihanlarını vererek 1891'de İbtidâ-i Hâric İstanbul Müderrisliği rütbesi ve 95 gurus maaşla Fatih Camii dersiâmlığına tayin edildi. İki yıl sonra Hareket-i Hâric rütbesine terfî etti. Terfisinin ardından 17 Kasım 1903'te Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi dördüncü sınıf İlmi Fıkıh muallimliği uhdesine verildi.³¹ Burada görevi istifası dolayısıyla dört ay kadar sürdü.³² İlmi görevlerine 31 Ekim 1909 tarihinde tayin edildiği Perviz Efendi Medresesi

²⁷Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, C.I, s.303.

²⁸BOA, MF.MKT, nr.733-48.

²⁹Mardin, **Huzur Dersleri**, C.II-III, s.345.

³⁰İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema Sicil Dosyaları**, nr3447-01.

³¹BOA, MF.MKT, nr.750- 29.

³²BOA, MF.MKT, nr.765- 38.

müdürlüğü ile devam eden Osman Zühdü Efendi burada pek çok talebeye icâzet verdi. Üstlendiği görevlerdeki üstün başarı ve gayretleri dolayısıyla altın madalya, IV. Rütbe Osmanlı Nişanı ve III. Rütbe Mecidî Nişanı ile taltif edilen Osman Zühdü Efendi 6 Temmuz 1925'te İstanbul'da vefat etti.³³

2.7. Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi (1858-1920)

Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi 1858 Erzurum Tortum doğumludur. Babası İbrahim Efendi'dir. İlk öğrenimini Tortum'da tamamladıktan sonra daha önce Balıkesir'e yerleşen abisinin yanına gitti. Burada Selahaddîn Ali eş-Şuûrî ve Lütî Efendilerden ders aldı. Sonrasında İstanbul'a gelerek Kazasker Eşref ve Hoca Şâkir Efendi'lerin derslerine devam ederek 1888'de icazet aldı. Memuriyet hayatı Fatih Camii dersiâmlığı ile başlayan Mûsâ Kâzım Efendi, dönemin seçkin ediplerinden Ahmed Midhat Efendi'ye Tefsîr, Muallim Naci'ye de Fıkıh dersleri okuttu.³⁴ 1895'te İstanbul ruûsunu ehliyetini ispatlayarak kazanan Mûsâ Kâzım Efendi 1900'de Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'de Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye dersi muallimliğine tayin edildi. Buradaki görevini 1908 yılına kadar sürdürdü. Görevde bulunduğu süre zarfında tercüme faaliyetleri yürüterek Cemaleddîn Nuri Hazretlerinin *Vahdet-i Vücûd* risalesi ile Bedreddîn Simavî'nin *Vâridât* adlı eserini tercüme etti.³⁵ Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'deki görevinin yanı sıra Mekteb-i Sultânî'de Akâid ve Dârülmuallimîn'de Fıkıh derslerini okuttu. 23 Eylül 1903 tarihinde Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh muallimliğine istifa eden Osman Zühdü Efendi'nin yerine 400 kuruş maaşla başladı.³⁶ *Usûl-i Fıkıh* ders notlarını da buradaki talebelere yönelik hazırladı. Bu süre zarfında ilmî derece bakımından terfî alan Mûsâ Kâzım Efendi'nin, 1895'te İbtidâ-i Hâric İstanbul Müdürlüğü ile başlayan rütbesi sırasıyla Hareket-i Hâric, İbtidâ-i Dâhil, Mûsile-i Sahn, Sahn, Hareket-i Altmışlı ve Hamse-i Süleymâniye rütbelerine yükseldi. 1907'de ise Halep Mevleviyeti payesi kendisine tevcih olundu.³⁷ II. Meşrûtiyet'le beraber değişen dengeler Mûsâ Kâzım Efendi'nin İttihad ve Terakkî cemiyetine yönlendirdi. Cemiyet'e katılmasının ardından

³³Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, C.IV-V, s.341.

³⁴Meşihat-ı Celîle-i İslâmiyye, *İlmiye Salnâmesi*, Dârü'l-Hilâfet-i 'Âliye, Matbaa-i Âmire, 1334, s.626-627.

³⁵Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, C.I, s.107.

³⁶BOA, MF.MKT, nr.733-48, 765- 38; Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.30.

³⁷Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, C.IV-V, s.157-158.

Dârülfünûn müderrislerinden İzmirli İsmail Hakkı, Manastırlı İsmail Hakkı, Mustafa Âsım, Sabri Efendi gibi isimlerle Meşrûtiyet'i öven makaleler kaleme aldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle bu denli yakınlığı bazı idârî ve ilmî görevler almasına zemin hazırladı. Nitekim II. Meşrûtiyet'in ilanından sonra Meclis-i Â'yan ve Meclis-i Kebîr-i İlmî azalıklarına getirildi. Bunun yanında 1910'da Sadrazam İsmail Hakkı Paşa, 1911'de Sadrazam Said Paşa, 1916'da Sadrazam Said Halim Paşa ve 1917'de Talat Paşa kabinelerinde Şeyhülislâmlık makamına layık görüldü.³⁸ Şeyhülislâmlık makamında beş yıl bir ay dört gün görev yapan Kâzım Efendi, bu sırada Dârü'l-Hikmet-i İslâmiyye'yi kurarak güncel dinî meselelere ve İslâm karşıtı fikir ve yayınlara cevap vermeyi amaçladı.³⁹ Şeyhülislâmlığıyla birlikte müderrislik görevine de devam eden Mûsâ Kâzım Efendi, 1914-1919 yılları arasında Mekteb-i Kudât, Medrese-i Süleymâniye ve Medresetü'l-Vâizîn'de görev yaptı. Bu süreçte gerçekleştirdiği ilmî ve idârî faaliyetleri dolayısıyla Murassâ Mecidi⁴⁰, I. Rütbe Osmânî nişanları⁴¹ ve Altın Liyâkât Madalyası ile taltif edildi. I. Dünya savaşının akabinde kurulan Damat Ferit Paşa Hükümetinin İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ni savaşın suçlusu olarak görmesi ittihatçılarla beraber Mûsâ Kâzım Efendi'nin de Şeyhülislâmlık görevinden azledilerek Bekir Ağa bölüğünde hapsedilmesine ve yargılanmasına sebep oldu. Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemesi'nde yargılandıktan sonra on beş yıl kürek mahkumiyetiyle cezalandırıldı; fakat cezası Sultan Vahdettin tarafından üç yıllık sürgün hayatına çevrilerek Edirne'ye gönderildi. Sürgün hayatı sırasında 15 Haziran 1920'de vefat eden Mûsâ Kâzım Efendi, Muradiye Camii Haziresi'ne defnedildi.⁴² idari ve ilmî sahadaki yoğun mesai harcayan Mûsâ Kâzım Efendi, *İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet*, *İslâm'da Cihad*, *Sûre-i İhlâs ve Alâk Tefsîri*, *Safvetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, *Zevrâ ve Havrâ Tercümesi*, *el-Fetâvâ el-Kâzımıyye fî Islâhi'l-Fetâvâ et-Türkiyye* ve daha birçok eser telif etti. Bunun yanı sıra

³⁸BOA. İ.DUİT, nr. 190-67.

³⁹Ferhat Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2020, C.XXXI, s.221-222.

⁴⁰BOA, MB.İ, nr.144-76.

⁴¹BOA, MV, nr.257-129.

⁴²BOA, DH.KM, nr.59-26.

üstlendiği İlmî ve idârî görevlerin ifası ile geçen hayatı ve eserleri hakkında birçok çalışma mevcuttur.⁴³

2.8. Kalecikli Mehmed Şükrü Efendi (1845-1920)

Mehmed Şükrü Efendi Ankara Vilayeti, Kalecik kazasının Nefs Kasabası Yenice Mahallesi'nde 1845 senesinde doğdu. Babası Ataullahzâde Mehmed Efendi namıyla bilinmektedir. Memleketi Kalecik'te Sıbyân Mektebi'ne giden Şükrü Efendi, burada el-Hâc Ahmed Efendi'den Elif-Bâ, Kur'an-ı Kerim talimi ve hafızlık eğitimi aldı. Ardından 1855'te 11 yaşındayken İstanbul'a gelerek Çemberlitaş'ta bulunan Köprülü Mehmed Paşa Medresesine kaydolup hafızlığını tamamladı.⁴⁴ Şer'î ve Arabî ilimleri el-Hâc Mehmed Nuri Efendi'den tahsil ederek 10 Mayıs 1873 tarihinde icâzet almaya muvaffak oldu. Bunun yanında Arapçayı meramını anlatabilecek derecede öğrendi. 28 Nisan 1875'te Kaf sûresini tefsîr ettiği *Umdetü'n-Nesâyih* adlı eseri Maârif Nezâreti'nin ruhsatıyla yayınlandı.⁴⁵ 1872 senesinde 29 yaşındayken Bayezid Camii'nde ders okutmaya başlayan Mehmed Şükrü Efendi ilk icâzetini 1886 senesinde verdi. Ders Vekâletince 6 Kasım 1876 tarihinde düzenlenen ruûs imtihanlarında ehliyetini ispat ederek 50 gurus maaşla Bayezid Camii dersiâmlığına İbtidâ-i Hâric İstanbul Müderrisliği payesi ile tayin edildi 1883 senesinde rütbesi Hareket-i Hâric, 1887'de İbtidâ-i Dâhil derecesine terfi etti.⁴⁶ Bir sonraki yıl Aksaray Valide Sultan Camii'nde Buhârî Şerif kıraatine tayin edilen Şükrü Efendi'nin 1892'de rütbesi Hareket-i Dâhil derecesine terfi etti. 1893 senesinde tayin edildiği Huzûr-ı Hümayûn Dersleri muhataplığını 1916 senesine kadar devam ettirdi.⁴⁷ Ayrıca muhataplığı dolayısıyla IV. Rütbe Mecidî ve Osmanlı nişanları ile taltif edildi. 1894'te Bâb-ı Fetvâ Fetvâhâne-i 'Âlî Odası müsevvitliğine getirilmesinin ardından ilmî rütbesi sırasıyla Hareket-i Altmışlı, Mûsılâ-i Sahn, Hamise-i Süleymâniye ve Bilâd-ı Hamse

⁴³Bkz. Derya Cömert, "Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ankara, 2006; Ahmet Şamil Gürer, "Gelenekle Modernite Arasındaki Bir Meşrûtiyet Şeyhülislâmı Musa Kazım Efendi (1861-1920)", Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2003; Ferhat Koca, "Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin (1858-1920) Fıkıh Usulüne Dair Bir Risalesi: Hakikat ve Mecaz", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XIII, S.26, 2014, s.149-175; Bayram Ali Çetinkaya, "Musa Kazım Efendi'nin Dinî, Siyasî ve Felsefî Düşüncesi". **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XI, S.2, 2007, s.75-141.

⁴⁴İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema Sicil Dosyaları**, nr. 3396-02.

⁴⁵Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, C.IV-V, s.115.

⁴⁶BOA, DH.SAİD.d, nr.72-361, Leff 182.

⁴⁷Mardin, **Huzur Dersleri**, C.II-III, s.298.

derecelerine yükseldi. Mehmed Şükrü Efendi Bâb-ı Fetvâ'daki görevlerinin yanı sıra 7 Eylül 1903 tarihinde Dârülfünûn Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Usûl-i Hadîs muallimliği kadrosuna atandı.⁴⁸ Buradaki muallimliği esnasında *Usûl-i Hadîs* ders notlarını hazırlayarak yayınladı.⁴⁹ 1911'de Fetvâhâne müsevvidliğinden emekliliğe ayrılan Şükrü Efendi 14 Temmuz 1920'de vefat etti. Cerrahpaşa'da bulunan Mes'ud Şem'i Molla Camii Haziresi'nde medfundur.

2.9. Gürcü Mehmed Said Efendi (1851-1912)

Fatih Camii Dersiâmlarından Mehmed Said Efendi, 1851 Batum doğumludur. Sarf, Nahiv ve Fıkıh derslerini babası Ahmed Şâkir Efendi'den alarak tahsiline Fatih Camii'nde devam etti. 1879'da ruûs imtihanlarını kazanan Said Efendi Fatih Camii dersiâmlığına tayin edildi. Buradaki görevine ek olarak Şubat 1891'de Hapishane-i Umûmiye imamlığına tayin edildi ve Mart 1912'ye kadar sürdürdü.⁵⁰ Bunun yanında Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye, Mülkiye Baytar Mektebi, Dârülmuallimîn-i İbtidâiyye ve Mercan İdâdî'sinde Akâid, Ulûm-ı Dîniyye ve Ahlâkiyye derslerini okuttu. Bu süreçte ilmî rütbesi yükselen Said Efendi sırasıyla, İbtidâ-i Hâric İstanbul müderrisliği, Hareket-i Hâric, İbtidâ-i Dâhil, Mûsıla-i Süleymâniye, Süleyrmaniye ve Trabzon Mevleviyeti rütbelerine terfi etti. 1903 yılında Mevleviyet rütbesine haiz olduğu sırada Dârülfünûn Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi 4. sınıf Tefsîr muallimliğine tayin edildi.⁵¹ Böylece Manastırlı İsmail Hakkı'nın başlattığı Tefsîr dersi Said Efendi tarafından devam ettirildi.⁵² Muallimliği haricinde Meclis-i Teftiş-i Mesahif ve Tetkîk-i Mûellefât azalıklarında da bulunan Said Efendi üstlendiği görevleri vefat ettiği 13 Kasım 1912'ye kadar sürdürdü. Hakkında sınırlı bilgiye ulaşılan Said Efendi'nin muallimliği sırasında kaleme aldığı herhangi bir ders notuna ulaşılamamaktadır.

2.10. Kazasker Mehmed Esad Efendi (1847-1918)

Huzûr-ı Hümayûn mukarrirlerinden Ahıskalı Numan Efendi'nin oğludur.⁵³ Osmanlı Nüfus tezkiresine göre 1847'de Şehzadebaşı semtinde bulunan Emin

⁴⁸Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.31.

⁴⁹Mehmed Şükrü, *Usûlü'l-Hadîs*, İstanbul, Matbaa-i Osmâniye, 1326.

⁵⁰Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, C.IV-V, s.82.

⁵¹BOA, MF.MKT, nr.748-26.

⁵²Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.31.

⁵³Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, C.III, s.205.

Nureddin Mahallesi'nde doğdu. İlk öğrenimine Sıbyân mektebinde başlayan Mehmed Esad Efendi burada temel dinî ilimleri tahsil edip Şehzâde Camii Baş İmam Hatib'i Hafız Emin Efendi'den hafızlık eğitimi aldı. Süleymânîye Medresesi'nde tahsiline devam eden Esad Efendi, burada Arapça, Farsça ve Türkçe dersleri ile dinî ilimleri tahsil etti. İlk memuriyetine 16 Nisan 1865'te ruûs imtihanlarını vererek 50 guruş maaşla müderris olarak tayin edildi. Bir yandan müderrislik görevini ifa eden Esad Efendi diğer yandan da Fetvâhâne-i 'Âliye Mülazemetine⁵⁴ kaydolarak kadro bekledi. Böylece 1880 senesinde 1150 guruş maaşla İ'lâmât-ı Şer'iyeye Mümeyyizliği ikinci muavinliğine, 1885'te 1716, 5 guruş maaşla birinci muavinliğine, 1891'de ise 2050 guruş maaşla mümeyyizliğe getirilmiştir.⁵⁵ Mümeyyizliğe kısa bir süre devam ettikten sonra 3895 guruş maaşla Trabzon Mevleviyeti riyâseti'ne getirildi. Bununla birlikte 1894 senesi itibariyle tarik maaşı almaya başladı.⁵⁶ Sonrasında önce Senadât-ı Hâkân-ı Şer'i (Tapu Kadastro) memuriyetine sonra tekrar İ'lâmât-ı Şer'iyeye mümeyyizliğine getirildi. Bir müddet burada görev yaptıktan sonra Meclîs-i Tedkîkât-ı Şer'iyeye başkanlığı görevi kendisine verildi. Burada Bahsi geçen idârî görevleri onu İlmiye Sınıfı'nın en üst makamı olan Şeyhülislamlık makamına hazırladı. Nitekim 24 Ocak 1913 tarihinde Mahmud Şevket Paşa, 12 Haziran 1913 tarihinde de Sadi Halim Paşa hükümetinde Şeyhülislamlık makamına getirildi.⁵⁷ Buradaki görevi iki yıl kadar devam etti. Kazasker Mehmed Esad Efendi'nin ilmî görevlerinden bir diğeri ise Dârülfünûn muallimliğidir. Maârif Nezâreti'nden aldığı 2-3-4. sınıf Hadîs ve Hadîs Usûlü dersi muallimliği teklifi (19 Kasım 1908) sonrasında tayin edildi.⁵⁸

İlmiye dereceleri sırasıyla İbtidâ-i Hâric İstanbul Müderrisliği, Hareket-i Hâric, İbtidâ-i Dâhil, Sahn, İbtidâ-i Altmışlı, Süleymânîye, Hâmise, Trabzon Mevleviyeti, İstanbul Pâyesi, Anadolu Kazaskerliği ve Huzûr-ı Hümayun Muhatablığı dereceleridir. Bunun haricinde başarı ve gayretleri sebebiyle I. III. ve IV. Rütbe Mecidî, Rütbe-i İlmiye ve Osmanlı nişanları ve madalyaları kendisine ihsan buyruldu. Şeyhülislamlık makamından azledilmesinin akabinde mazuliyet emekliliği gerçekleşti

⁵⁴Ferhat Koca, "Fetvâhâne", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV. Yayınları, 1995, C.XII, s.496-500.

⁵⁵İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema Sicil Dosyaları**, nr.0521-01.

*Osmanlı Devleti'nde İlmiye sınıfının memuriyetinden haricen hazineden aldığı ek maaştır.

⁵⁷BOA, DH.MTV, nr.51-30; Takvîm-i Vekâyi', no.1353, 12 Kânûn-ı Sâni, s.1.

⁵⁸BOA, MF.MKT, nr.1082-56; Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.106.

ve kendisine tekâüd maaşı bağlandı. Kalan ömrünü ilimle uğraşarak geçiren Mehmed Esad Efendi 1918 senesinde İstanbul'da vefat etti.⁵⁹

2.11. Mustafa Âsım [Yörük] (1859-1942)

1859 İstanbul doğumlu Mustafa Âsım Efendi, Fatih Camii dersiâmlarından ve Hûzur Hümâyûn mukarrirlerinden Halvetî Şeyhi Muhammed Nasuh Efendi ile Fatma Zehra Hanım'ın oğludur.⁶⁰ Babası Nasuh Efendi, 1859'da Sultan Abdülmecid'e karşı kurulan İhtilal Cemiyetinin tertip ettiği "Kuleli Vakası" olarak bilinen olayda yakalanarak sürgün cezası aldı. Bu sebeple Mustafa Âsım Efendi'nin çocukluğu sürgün hayatında geçti.⁶¹ Sürgün cezası bitip ailesiyle İstanbul'a döndüğünde ilk öğrenimini ve hafızlık eğitimini tamamladı. 1876'da patlak veren Osmanlı-Rus harbine gönüllü olarak katılan Âsım Efendi, döndükten sonra Fatih Camii müderrislerinden Düşenbeli Ahmed Hamdi Efendi'nin ders halkalarına devam ederek icâzetnâme aldı. Aynı yıl Vefa İdâdîsi'nde Akâid muallimliğine tayin edildi. 1896 senesinde Ders Vekâleti'nce düzenlenen ruûs imtihanlarını vererek Fatih Camii Dersiâmlığına atandı. Dersine devam eden talebelerine ilk icâzetini 1904 senesinde veren Mustafa Âsım Efendi, 1899'da Darümuallimîn'de Akâid ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye derslerini okutmaya başladı. 1904 senesinde ise Sultan Reşat'ın önce Huzur Dersleri muhataplığına tayin edildi. 1911'de de mukarrirliğe terfi etti.⁶² 14 Eylül 1902'de Tarih muallimliği ile başlayan Dârülfünûn Serüveni 21 Kasım 1908'de gerçekleşen atamalar ile üstlendiği Siyer-i Nebevî ve Târîh-i Dîn-i İslâm muallimlikleri ile devam etti.⁶³ Bunun yanı sıra 1910 senesinde muallim açığı dolayısıyla İlm-i Fıkıh 1912 ve 1913 yıllarında da Tefsîr derslerini de okuttu. ⁶⁴Buradaki görevine ilaveten 14 Ekim 1907'de de Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne İlm-i Kelâm, Hadîs ve Tefsîr muallimliğine⁶⁵ akabinde de kütüphaneler müfettişliği görevine getirildi. II. Meşrûtiyet sonrası Dârülfünûn'da yapılan reform çalışmalarının

⁵⁹Mehmet İpşirli, "Mehmed Esad", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Ankara TDV. Yayınları, 2003, C.XXVIII, s.470.

⁶⁰İBB Atatürk Kitaplığı, Evraklar Koleksiyonu, "Bel_Mtf_54886" Numaralı Biyografi Fişi.

⁶¹Zekeriya Türkmen, "Kuleli Vak'ası", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Ankara TDV Yayınları, 2002, C.XXVI, s.356-357.

⁶²Mardin, **Huzur Dersleri**, C.II-III, s.173.

⁶³İkdam, nr. 5205, 26 Şevval 1326, s.3; BOA, MF.MKT, nr.1085-27.

⁶⁴Unver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.106-108.

⁶⁵Mücellidoğlu Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, C.II, s.1052.

akabinde, 21 Kasım 1908’de gerçekleşen tayinlerde Mustafa Âsım Efendi de yer aldı. I. sene Târîh-i Dîn-i İslâm, 10 Aralık 1908’de de Siyer-i Nebvî muallimleri kendisine verildi. 16 Aralık 1908 Meclis-i Mebusân seçimlerinde İstanbul mebusu olarak seçilerek Meclis’e giren Âsım Efendi, 18 Ocak 1912’de meclisin feshedilmesine kadar buradaki görevine devam etti. Bu süre zarfında Meclis-i Mebusân Reis-i Sânilîği ile müerrisliği bir arada yürüttü. 19 Eylül 1912’de Sultan V. Mehmed Reşad’ın emri ile Meclis-i Kebîr-i Maârif Ulûm-ı Dîniyye Müfettiş-i Umûmîliğine getirildi.⁶⁶ 8 Kasım 1913 tarihinde yine Sultan Reşad’ın emri ile siyasetle uğraştığı gerekçe gösterilerek Maârif Nâzırı Şükrü Bey tarafından azalık ve muallimlik görevlerinden azledildi.⁶⁷ Bir süre açıkta kalan Mustafa Âsım Efendi 1917’de Süleymâniye Medresesi Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirîn müderrisliğine tayin edilip, sırasıyla Medâris-i Umûm müfettişli, Ders Vekâleti, Dârü’l-Hikmet-i İslâmiye Riyâseti Vekâleti, Â‘yan azalığı ve reisliği görevlerini üstlendi. Böylece 1879’da İbtidâ-i Dâhil İstanbul Müderrisliği ile başlayan ilmî derecesi 1919 senesinde Anadolu Kazaskerliği derecesine kadar yükseldi. 1919’da Ders Vekâleti, Dârü’l-Hikmet-i İslâmiyye Riyâseti Vekâleti görevinden ayrılan Mustafa Âsım Efendi vefatına kadar Fatih Camii dersiâmlığına devam etti.⁶⁸ Mustafa Âsım Efendi’nin idâdî mekteplerinin birinci senesinde okutulmak üzere kaleme aldığı *Akâid Dersleri* adlı ders kitabının Bâb-ı Fetvâ Tedkîk-i Müellefât Heyeti tarafından tasdik edilerek basılıp ders kitabı olarak süratle kullanılmasına karar verildi.⁶⁹ İlmî ve idari pek çok görev alan Mustafa Âsım Efendi 25 Ağustos 1942 tarihinde İstanbul’da vefat etti. Kabri Erenköy Sahra-i Cedid mezarlığındadır.⁷⁰

2.12. Ballıklızâde Ahmed Mâhir Efendi (1858-1925)

Es-Seyyid Hâfız Ahmed Mâhir, Kastamonu Vilayeti Merkez Ticaret Mahkemesi Reisi, Es-Seyyid Hâfız Mehmed Said Efendi’nin oğludur. Dedesi Hâfız Mehmed Nureddîn el-Hâlidî el-Kastamonî Efendi’dir. Ailesi “Ballıklızâde” lakabıyla tanınan Mâhir Efendi, 1858 senesi Kastamonu Ballık doğumludur. Ahmed Mâhir Efendi İlk ve orta öğrenimine memleketi Kastamonu’da başlayarak Kastamonu

⁶⁶BOA, İ.MF, nr.20-22.

⁶⁷BOA, BEO, nr.4086-306393; BOA, MF.MKT, nr.1237-31.

⁶⁸Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, C.IV-V, s.184.

⁶⁹BOA, MF.MKT, nr.1086-16.

⁷⁰Ramazan Tarık, “Son Dönem Osmanlı Toplumunda Ortaya Çıkan Dindarlık Tartışmaları Bağlamında Mustafa Âsım Efendi’ye Göre Dindarlık ve Dinsizlik”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C.IV, S.2, 2020, s.126.

ulemasından Şeyh Seyyid Efendi'den aklî ve naklî ilimleri, Şeyh'ul-Kurrâ Hâfız Hâlid Efendi'den de Kırâat derslerini okuyarak icâzetnâme aldı. Bunun yanında Arapça, Farsça ve Türkçe'yi konuşma ve yazma derecesinde öğrenerek dil eğitimini de burada tamamlamış oldu.⁷¹ Bunun yanı sıra Nakşî-Halidî dergahının seyr-i sülûkundan da geçen Ahmed Mâhir Efendi, Şeyh Ahmed Siyahî ve Seyyid Ahmed Hicâbî'den de icâzet alarak, Sâdık Vicdanî, Mehmed Sâlim Efendi, Mehmed Tevfik Efendi, Hâfız Abdurrahman Efendi gibi sonraan meşhur olan birçok talebe yetiştirdi.⁷² 1882 yılında yüz elli gurus maaşla İstînaf Mahkemesi azalığına getirilen Ahmed Mâhir Efendi bu mevkideki görevini 1888 yılına kadar devam ettirdi. Aynı yıl İstînaf Mahkemesi Ceza Dairesi Riyâseti Vekâleti'ne önce yüz altmış üç gurus on para maaşla tayin edilip sonrasında maaşı iki bin doksan yedi gurus otuz paraya çıkarıldı. Buradaki görevinin yanı sıra 1901 yılına kadar, Ceza Mahkemesi İdaresi Riyâset Vekâleti, Meclis-i İdare-i Vilâyet, Kastamonu Vilâyeti İstînaf Mahkemesi ve Bidayet Mahkemesi azalıkları, Beyoğlu Birinci Hukuk Mahkemesi, İkinci Hukuk Dairesi riyâseti gibi birçok idârî görevde bulundu.⁷³ Ayrıca Şûray-ı Evkâf Başkanlığı, Temyiz Mahkemesi Başkanlığı ve Şehremaneti Hukuk Müşavirliği yaptı. Ballıklızâde Ahmed Mâhir Efendi, 1908 yılında ilan edilen II. Meşrûtiyet'le beraber yapılan seçimlerde Kastamonu Mebusu olarak Meclis-i Mebûsan'a girdi ve yedi yıl görev yaptı. Bu süre zarfında geçici reislik ve birinci reis vekilliği gibi görevler yürüttü. Aynı zamanda Medresetü'l-Vâizîn'de de Tefsîr-i Şerîf ve İlm-i Kelâm müderrisliği yaptı. Ahmed Mâhir Efendi'nin kariyerinin önemli noktalarından biri de Dârülfünûn muallimliğidir. 1912-1914 yılları arasında Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde Tefsîr-i Şerîf muallimliği görevini üstlendi. Burada okuttuğu derslere ait notlar *El-Fâtihâ fî Tefsîri'l-Fâtihâ* ismiyle neşredildi.⁷⁴ 1914'te Ulûm-ı Şer'îye Şubesi'nin lağvedilmesine kadar devam eden Ahmed Mâhir Efendi akabinde meşihattaki görevlerinden ayrılarak muallimliği bıraktı.⁷⁵ Kariyerini siyasi alanda devam ettiren Ahmed Mâhir Efendi millî mücadele süresince Türkiye

⁷¹BOA, DH.SAİDd, 113-497, Leff 251.

⁷²Bkz. Lamia Levent Abul, **Bir Mutasavvıfın Siyasi Hatıraları, İnceleme-Metin, Belgeler ve Resimler**, İstanbul, Büyüyenay Yayınevi, 2020.

⁷³İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1969, C.II, s.903.

⁷⁴Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.106-108.

⁷⁵TBMM 2. Dönem Millet Vekilleri Ahmed Mâhir Bey'in Tercüme-i Hal Varakası, nr.550.

Büyük Millet Meclisi'ne destek veren âlimlerden oldu. Nitekim 1923 seçimi öncesinde memleketi Kastamonu, Kadı Nasrullah Camii'nde Cuma Namazı sonrası güçlü hitabetiyle yaptığı konuşma millî mücadeleye ve Cumhuriyet rejimine destek mahiyetindedir. Ahmed Mâhir Efendi'nin konuşmasında öne çıkan ifadeleri şöyledir:

“...Şimdi yeni intihâbat başladı. Bize, Gazi namdârımız diyor ki, vatanı kurtardım, size tevdi ettim, bundan sonra arzu-yı mülûkânem böyledir diyecek kimse yoktur. Hükûmet böyle istiyor diyecek kimse yoktur. İrâdesine tâbi olacak Padişah da yoktur. Ancak sizin Hükûmet-i millîyeniz vardır. Yalnız siz varsınız. Millet ne isterse, millet ne arzu ederse o yapılacaktır. Bu da bittabi intihab edeceğiniz vekiller vasıtasıyla olacaktır. Bu vekiller, bu mebusalar sizin arzunuz dâhilinde sizi idare edecektir. Memleket kurtuldu, ziraat, ticaret hâsılı bütün iktisâdiyatınız zayıftır. Size refah ve saâdet verecek tedbirler yapacağım, siz de bu uğurda çalışacak mebuslar intihâb ediniz...”⁷⁶

Burada yapılan hitâbın bir neticesi olarak TBMM 2. Dönem seçimlerde Kastamonu'dan milletvekili seçilerek Büyük Millet Meclisine girdi.⁷⁷ Buradaki iki yıllık görevi süresince Umûru Tasarrufiyye ve Umûru Diyaniyye Encümeni reisliği yaptı. El- *Muhkem Fî Şerh'il-Hikem*, *Hutbe Mecmuası*, *El-Fâtihâ Fî Tefsîri'l-Fâtihâ*, *Mu'cizât-ı Kur'âniyye ve Hâtırat* gibi eserler telif eden Ahmed Mâhir Efendi 4 Eylül 1925'te Kastamonu'da vefat etti. Mâhir Efendi, müderrisliği, mutasavvıflığı ve siyasetçiliğiyle çok yönlü şahsiyetlerdendir.

2.13. İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946)

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Ulema Sicil dosyasında Hâfız mahlasıyla anılan İsmail Hakkı Efendi, 1868 senesinde İzmir'in İkiçeşmelik semtinde dünyaya geldi.⁷⁸ Dedesi Çubukçu Hüseyin Efendi, Babası Yüzbaşı Hasan Efendi, annesi Kandiyeli Hafize Hanımdır. Babası 93 Harbinde yaralanarak vefat etti. İsmail Hakkı Efendi tahsiline babasının amcası Âmâ Hafız'dan Kur'an-ı Kerim'i hıfzederek başladı.⁷⁹ Akabinde Rüşdiye Mektebi'ne devam ederek pekiyi derecesiyle şehâdetnâme aldı. Rüşdiye tahsili sırasında Kâmil Efendi'den Farsça okudu.⁸⁰

⁷⁶Açık Söz Gazetesi, S.792, 4. Sene, 1 Haziran 1339.

⁷⁷İbrahim Alâettin Gövsa, “Mahir Efendi, Ahmet (1870-1926)”, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, İstanbul, Yedigün Neşriyatı, 1946, s.231; Hatice Merve Çalışkan Başer, “Kastamonulu Osmanlı Âlimi Balıklıözde Ahmed Mâhir Efendi (1860-1925) ve Tefsirciliği” *Dini Araştırmalar Dergisi*, C.XXV, S.62, 2022, s.43.

⁷⁸İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema sicil dosyası**, nr.0088-01.

⁷⁹İsmail Kara, **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 2**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014, C.II, s.673.

⁸⁰Celaleddin İzmirli, **İsmail Hakkı İzmirli; Hayatı, Eserleri, Dini ve Felsefi İlimlerdeki Mevkii, Jübilesi ve Vefatı**, İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1946, s.6.

Mezuniyetinin ardından ilk Memuriyetine 11 Ağustos 23 Ağustos 1891 tarihinde İzmir Namazgâh İbtidâî Mektebi Farsça i olarak tayin olundu. Aynı yıl fahrî olarak Dârümuallimîn'de ders vermeye başladı. Aynı zamanda İzmir Mekteb-i İdâdisi'nde imamlık ve lik yaptı. 1892'de yüksek öğrenimini tamamlamak üzere İstanbul'a gelerek Dârümuallimîn-i 'Âliye Edebiyyât-ı Fünûn Şubesi'nin açtığı sınavlarına girdi ve kayıt hakkı kazandı. 1894 senesinde de 'aliyyü'l-a'lâ derecesiyle mezun oldu. Aynı zamanda Yavuz Sultan Selim Camii müderrislerinden Hâfız Şâkir Efendi ve Fatih Camii dersiâmlarından Hâfız Mehmed Hulusi Efendi'den icâzet aldı. Ayrıca Zühdü Efendi'den Hadîs-i Şerîf okuyup, Türkçe, Arapça ve Farsça'yı okur-yazar Fransızca'yı da aşinalık derecesinde öğrendi. 1894 Dârümuallimîn mezuniyetinin akabinde Maârif Nâzırı Zühdü Paşa'nın girişimiyle Mercan İdâdisinde Ulûm-ı Dîniyye, Târîh, Mantık ve Ahlâk dersleri muallimliğine getirildi. Bir süre sonra 16 Aralık 1894 tarihinde Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de Arabî, Akâid-i İslâmiyye, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ve Usûl-i Fıkıh dersleri kendisine verildi. Buradaki görevini 1908 senesine kadar sürdüren İzmirli İsmail Hakkı Efendi, II. Meşrûtiyet'in ilanı ile İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne katılarak ilmî ve siyasî faaliyetlerini burada sürdürdü. 1908-1909 yılları arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin de kurucuları arasında yer aldığı Dârüşşafaka'da Kelâm, Mantık, Târîh-i İslâm, Târîh-i Edyân dersleri verdi. II. Meşrûtiyet sonrası Aynı zamanda 1909-1913 yılları arasında Ulûm-ı 'Âliye ve Edebiyat şubeleri müdürlüğü de yaptı.⁸¹ Dârülfünûn serüveni çerçevesinde Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye, Edebiyat ve Hukuk şubelerinde ders okuttu. 1909-1933 yılları arasında fasılalarla devam eden görevi boyunca okuttuğu dersler Şube'lere göre farklılık göstermektedir. 1909-1913 yılları arasında Usûl-i Fıkıh, İlm-i Hilâf, Hikmet-i Teşrî, Felsefe, Siyer derslerini okuttu. 1914'te çıkarılan Islahat-ı Medaris Nizamnâmesi sonrasında Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin kapatılması hasebiyle 1914-1924 yılları arasında Edebiyat ve Hukuk şubelerinde Felsefe ve Usûl-i Fıkıh derslerini okutmaya devam etti. Bununla birlikte 1914'te açılan Dârül-Hilâfet-i 'Âliye Medresesi Medresetü'l-Mütehassisîn'de Felsefe dersleri okuttu ve müfettişlik yaptı.⁸²

⁸¹Mustafa Selçuk, **İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi (1900-1923)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2012, s.56-60.

⁸²Meşihat-ı Celile-i İslâmiyye, **İlmiye Salnâmesi**, Dârü'l-Hilâfet-i 'Âliye, Matbaa-i Âmire, 1334, s.177, 186.

Bunun yanı sıra 1915-1923 yılları arasında Süleymâniye Medresesi, Felsefe-i İslâmiyye Târîhi, Hikmet-i İlâhî ve Hikmet-i Teşri‘ dersleri de uhdesine verildi. Birçok yükseköğretim kurumunda eş zamanlı olarak müderrislik yapan İzmirli İsmail Hakkı’nın görev aldığı kurumlardan bir diğeri de Medresetü’l-Vâizîn’dir. Burada da Kelâm ve Felsefe derslerini okuttuğu bilinmektedir. 1924’te çıkarılan Tevhid-i Tedrisad Kanunu gereğince kapatılan medreselerin yerine açılan İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi kadrosuna dâhil edildi.⁸³ Dârülfünûn müderrisliği çerçevesinde Hadîs Târîhi, Siyer, Felsefe, İlm-i Hilâf, Usûl-i Fıkıh, Hikmet-i Teşri‘, Fıkıh Târîhi, İslâm Felsefesi Târîhi, Arab Felsefesi, İslâm Filozofları, Mantık, Maba‘de’t-Tabi‘a (Metafizik), vs. dersleri okutarak pek çok öğrenci yetiştirdi.⁸⁴ 1933’te Üniversite Reformu ile kurulan İstanbul Üniversitesi’nin teşekkül sürecinde Edebiyat Fakültesine bağlı olarak açılan İslâm Tetkikleri Enstitüsünde Ordinaryüs Profesör olarak görevine devam edip müdürlük yaptı. Buradaki görevini 1935 senesinde emekliliğe ayrılmasına kadar devam ettirdi.⁸⁵ Dârülfünûn’da müderrisliğinin yanı sıra Edebiyat ve Ulûm-ı ‘Âliye-i Dîniyye Şubeleri müdürlüğü, İlahiyat Fakültesi Dekanlığı,⁸⁶ Divan üyeliği gibi idârî görevlerde bulundu. Bunun haricinde Dârümuallimîn’de târih dersleri okuttu ve Dârümuallimîn-i ‘Âliye müdürlüğü yaptı. Azalık yaptığı heyetler ise, Maârif Nezâret-i Celilesi, Encümen-i Teftiş ve Muayene, Cemiyet-i Maârif Nezâret-i Tedkîk-i Kütüb, Ulûm-ı Dîniyye ve Arabiyye, Tedrisiyye-i İslâmiyye, Islahât-ı medâris, Dârü’l-hikmet-i İslâmiyye, Istılahât-ı İlmiye Encümeni ve Umûr-ı Şer‘iyye ve Evkâf Vekâleti Tetkîkât ve Te’lifât-ı İslâmiyye heyetleridir.⁸⁷ Emekliliği sonrasında ilmî çalışmalarına devam eden İzmirli İsmail Hakkı Efendi, tarih kongrelerine katılarak İslâm Türk Ansiklopedisinin başkanlığını üstlendi. İfa ettiği ilmî ve idârî görevlerdeki çaba ve gayreti dolayısıyla terfi, nişan ve madalya ile ödüllendirildi. Bunlar, III. Rütbeden Mecidî ve IV. Rütbeden Osmanî nişanlarıdır. Bunun haricinde Fransa tarafından akademi ve Maârif nişanları ile taltif edildi. İzmirli İsmail Hakkı 25 Aralık 1945 tarihinde Oğlunu ziyaret etme amacıyla gittiği Ankara’da

⁸³BCA, 30-11-1-0, 8-32-18.

⁸⁴Sabri Hizmetli, **İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946)**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s.9.

⁸⁵Unver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.103, 106, 108, 110, 163.

⁸⁶BCA, 30-11-1-0, 62-10-17.

⁸⁷İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema sicil Dosyası**, nr.0088-01.

şeker hastalığı dolayısıyla rahatsızlanarak 31 Ocak 1946 tarihinde vefat etti. Hacı Bayram-ı Veli Camiinde kılınan cenaze namazının ardından cenazesi büyük bir kalabalıkla Cebeci Asrî Mezarlığına defnedildi.⁸⁸

Ömrü süresince pek çok talebe yetiştiren ve birbirinden değerli eserler telif eden İzmirli İsmail Hakkı Bey, vefatının ardından ilmî kimliği ve eserleriyle pek çok çalışmaya konu oldu.⁸⁹ Ayrıca İlmî ve idari anlamda aldığı her görevi layıkıyla yapıp okuttuğu her dersle ilgili eser telif etti. Eser telif ettiği ilmî alanlar, fıkıh, tefsîr, hadîs, kelâm, siyer, tasavvuf, mezhepler ve dinler tarihi, felsefe, ahlâk, sosyoloji, edebiyat, metodoloji vs. ilimler şeklinde sıralanabilir. Müderris İsmail Hakkı telif ettiği tüm eserlerinde orijinal üslubunu ve usûlünü korumuş meseleleri tüm ayrıntılarıyla akıcı ve tarafsız bir şekilde dayanaklarıyla işlemiştir. Nitekim talebelerinden Ahmed Hamdi Akseki “Hocam İzmirli İsmail Hakkı” adlı yazısında Hoca’nın derslerini nasıl işlediğini “Onun sınıfında ders takrir etmesi cidden görülecek bir şeydi. Sözleri, tavır ve hareketi, simasındaki ve gözlerindeki canlılık en hareketsiz insanların dahi gözlerini açar ve hepsini bütün varlıklarıyla takrirleri dinlemeye mecbur ederdi. Kıymetsiz bir masal dahi nakletse onu hakikat gibi anlatırdı. Biz o saatlerin nasıl geçtiğini bilmez ve daha da devam etmesini beklerdik. O bize sadece kitâb okutmaz, fikir verirdi. Her gün onun dersinden yeni yeni fikirlerle dönüyor ve bu derslerden maksadın, muayyen bir kitabı okumak ve ezberlemek olmadığını anlıyorduk.” İfadeleriyle aktarmıştır.⁹⁰ Müderris’in bir diğer mühim yönü pek çok alan ve dilden 3700 cilt kitâb ihtiva eden kütüphanesini Süleymâniye Kütüphanesine bağışlamasıdır. Kütüphanesi bugün

⁸⁸ Celaleddin İzmirli, **İsmail Hakkı İzmirli**, s.40.

⁸⁹ Bayram Ali Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2000; İzmirli İsmail Hakkı, **Hadis Tarihi**, haz. İbrahim Haitboğlu, İstanbul, Darülhadis 2002; a.mlf., **Yeni İlm-i Kelam**, Ankara Okulu Yayınları, 2013; a.mlf., **İslâm Felsefesi Tarihi**, haz. Refik Ergin, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008; a.mlf., **Ahlak ve Toplum**, haz. Fatih Demirel, İstanbul, Beyan Yayınları, 2018; Remziye Selçuk, “İsmail Hakkı İzmirli’de Tasavvur Mantiği”, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Mantık Bilim Dalı, Bursa 2019; Mehmet Şeker- Adnan Bülent Baloglu, **İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu**, Ankara, TDV Yayınları 1996; Muhammed Kızılgöçer, “İzmirli İsmail Hakkı’nın *İlmü’n-Nefs*’inde Modern Psikoloji Tarihi”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.XIII, S.3, 2013, s.157-173; Sedat Ateş, “İzmirli İsmail Hakkı’da Metafizik Problemler”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Felsefe Tarihi Bilim Dalı, Elazığ 2017; Tahsin Demir, “İzmirli İsmail Hakkı’ya Göre İlimler Tasnifi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yalova 2016; Ahmet Hüsrev Erdaş, “İzmirli İsmail Hakkı’nın İsbat-I Vacib Anlayışı”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2019.

⁹⁰ Ahmed Hamdi Akseki, “Hocam İzmirli İsmail Hakkı”, **Selamet**, C.III, S.73, 9 Şubat 1949, s.4.

Süleymâniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu'nda muhafaza edilmektedir. İlmi birikimini, telif ettiği eserlerle müşahhas bir hale getiren Müderris İzmirli İsmail Hakkı'nın başlıca eserleri şöyle sıralanabilir:

Kur'an- Kerim, Hadîs ve Siyer ile İlgili Eserler:

- Meâni-yi Kur'an (İstanbul 1343/1927)
- Târîh-i Kur'an (İstanbul 1927)
- Tahlîl-i Kur'an (basılmamıştır)
- Siyer-i Celîle-i Nebeviyye (İstanbul 1332)
- Târîh-i Hadîs (İstanbul 1340)
- Mustasvife Sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri (İstanbul 1341)
- Binbir Hadîs (İstanbul 1926)
- Fıkıh ile ilgili Eserler:
- Usûl-i Fıkıh Dersleri (İstanbul 1913)
- Fıkıh Târîhi (İstanbul 1919)
- Fıkıh Târîhi (İstanbul 1919)
- Kitâbu'l-İftâ ve'l-Kaza. (İstanbul 1910)
- Hikmet-i Teşrî' (İstanbul 1328)
- Usûl-i Fıkıh (İstanbul 1911)
- Usûl-i Fıkıh Dersleri (İstanbul 1329)
- İlm-i Hilâf (İstanbul 1914)
- Müslüman Türk Hukuku ve Dîni (Ankara 1935)
- Gınâ'nın Cevâzı (basılmamıştır)

Kelâm ile İlgili Eserleri:

- Muhassalü'l-Kelâm ve'l- Hikme (İstanbul 1336)
- Mülâhhas İlm-i Tevhîd (İstanbul 1338)
- Dîn Dersleri (İstanbul 1922)
- El-Cevâbu's-Sedîd fi-Beyânı Dîni't-Tevhîd (Ankara 1919)
- Dîn-i İslâm ve Dîn-i Tabîi' (basılmamıştır)
- El-Furkân Beyne't-Tevfik ve'l-Hızlân (basılmamıştır)
- Tezkere-i Hakk, (İstanbul 1917)

- Yeni İlm-i Kelâm (I-II, (İstanbul 1339,1340,1343)
- Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkîkât (İstanbul 1341)
- Dürzî Mezhebi (İstanbul 1926).
- Nusayriyye, Şeyhiyye, Bâbiyye, Vehhâbiyye (Basılmamıştır),
- İlm-i Kelâm Sualleri (Basılmamıştır)

DinlerTarihi ile İlgili Eserleri:

- Anglikan Kilisesine Cevap (İstanbul 1921)
- Yahudi Târîhi (basılmamıştır),
- Yahudilik, Hristiyanlık. Müslümanlık (İstanbul 1926).
- Felsefe, Mantık ve Ahlâk ile İlgili Eserleri:
- Gâzilere Armağan (İstanbul 1915)
- Mülâhhas İlm-i Ahlâk (Basılmamıştır.)
- Mantık-ı Tatbîkî veya Fenn-i Esâlib (İstanbul 1909)
- İlm-i Mantık” (İstanbul 1911)
- Mi‘yâru’l-Ulûm (İstanbul 1315)
- Mi‘zânü'l-İ’tidâl (İstanbul 1913)
- Fenn-i Menâhic Methodologie (İstanbul 1913)
- Felsefe Dersleri” (İstanbul 1330)
- Müslüman Türk Filozofları (İstanbul 1936)
- İhvân-ı Safâ Felsefesi (İstanbul 1337)
- İslâm’da İlk Tercüme (İstanbul 1337)
- Felsefe-i İslâmiyye Târîhi (İstanbul 1338)
- Şeyhü'l-Etibbâ’ Ebû Bekir Muhammed bin Zekeriyyâ er- Râzî (İstanbul 1341)
- Felsefe-i Ūlâ (İstanbul 1917)
- İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese (Ankara 1944)

Müderres İzmirli İsmail Hakkı’nın telif eserlerinin yanı sıra Sırâtı Müstakîm, Sebilü’r-Reşâd, Cerîde-i İlmiye, Mahfil, Mihrâb, İkdâm, Tasvîr, Selâmet, Dârülfünûn

Edebiyat ve İlahiyat Fakültesi mecmualarında yayınladığı pek çok makalesi de mevcuttur.⁹¹

2.14. Hasan Fehmi [Tümerkan] (1875-1933)

Hasan Fehmi Bey, 1875 Acara doğumludur. Babası Hacı Hüseyin Annesi Hacı Hatice Hanım'dır. Çolakoğlu ailesine mensuptur. Ailesi Balkan savaşlarından sonra Kafkasya'dan hareket eden göç kabilelerine katılarak Sinop Ayancık'a yerleşen ailelerdendir. İlk ve orta öğrenimini Sinop'ta tamamlayan Hasan Fehmi Bey 16 yaşında İstanbul'a gelerek medrese eğitimini de burada tamamladı. Sonrasında tahsiline Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne'de devam edip ihtisas yaptı. Bununla beraber Türkçe, Farsça, Gürcüce ve Arapçayı okur yazar derecesinde, Fransızca'yı ise başlangıç derecesinde öğrendi. Mezuniyeti sonrasında Sinop'a dönerek Adliye Nezâreti'ne kaydoldu.⁹² Sinop'ta kaldığı süre zarfında dava vekilliği ve müftülük yaptı II. Meşrûtiyet sonrasında gerçekleşen Meclis-i Mebûsan I. ve II. dönem seçimlerinde Sinop'tan aday olup seçilerek Meclis'e girdi.⁹³ Meclis-i Mebûsan'ın kapatılması dolayısıyla görevine son verilen Hasan Fehmi Bey, diğer mebuslar ile beraber Malta'ya sürgüne gönderildi. Sürgünden döndükten sonra sırasıyla 1923-1927, 1927-1931 ve 1931-1934 yıllarını içine alan II, III ve IV. Dönem TBMM seçimlerinde Kastamonu'dan aday olup seçildi.⁹⁴ Böylelikle 1908'den vefat tarihi 1933'e kadar mebusluğa devam etti. Mebûsluğu süresince Şer'îye ve Evkaf, Divân-ı Muhasebât, İrşâd ve Umûr-ı Tasarrufiye gibi pek çok komisyonda yer alarak kanun teklifinde bulundu. Bunun yanında şapka kanunu ve Latin harflerinin kabulü ile ilgili kanun teklifini destekleyerek imza attı. Siyasî hayatı ile ön plana çıkan Hasan Tümerkan milletvekilliğinin yanı sıra Hukuk Mektebi ve Dârülfünûn Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde Mecelle ve Hikmet-i Teşrî' derslerini okuttu. Dârülfünûn'daki görevi sırasında *Hikmet-i Teşrî'* ders notlarını kaleme aldı.⁹⁵ Siyasi ve ilmî görevlerinin dışında üstlendiği bir diğer görev de Surre Eminliğidir. Hareketli bir siyasi hayatın

⁹¹Hizmetli, **İsmail Hakkı İzmirli**, s.11.

⁹²BOA, MF.MKT, nr.855-3.

⁹³TBMM Arşivi, 3. Dönem Millet Vekili, Hasan Fehmi'nin Tercüme-i Hal Varakası.

⁹⁴Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927**, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları 1995, C.III, s.495-496.

⁹⁵Hasan Fehmi, **Hikmet-i Teşrî'**, Kostantiniyye, Matbaa-i Ebü'z-Ziyâ, 1329; Abdullah Kahraman, "Dârülfünûn Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşrî' ve Bir Metin", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S.15, 2010, s.350.

ardından 18 Aralık 1933 tarihinde Karaciğer kanseri sebebiyle İstanbul'da vefat etti.⁹⁶ Oğlu Dr. Abdulmuhit Tümerkan da kendisi gibi Sinop'tan IX ve X. dönem seçimlerinde milletvekili seçildi.⁹⁷

2.15. Mehmed Fehmi [Ülgener] (1865-1943)

Hâfız Mehmed Fehmi, Bayezid Camii dersiâmlarından ve Hûzur Dersleri mukarrirlerinden İsmail Necati Efendi ve Cemile Hanım'ın oğludur. 1865 senesinde Safranbolu'da dünyaya geldi.⁹⁸ İlk öğrenimini ve hafızlık eğitimini İstanbul'da tamamlayan Mehmed Fehmi Efendi, Babası İsmail Efendi'den de İslâmî ve arabî ilimleri tahsil ederek 30 Aralık 1892'de icâzet aldı. İlk görev yerine Eylül 1899'da Vefa İdadisi'nde başlayan Mehmed Fehmi Efendi burada Akâid, Mercan İdadisi'nde Arapça, İstanbul Leyli İdadisi'nde de Ulûm-ı Dîniyye derslerini okuttu. 26 Mayıs 1902'de Ders Vekâleti'nce düzenlenen ruûs imtihanlarını vererek Bayezid Camii dersiâm ve müderrisliğine tayin edildi. Ayrıca Arapça, Farsça ve Türkçeye konuşma ve yazma derecesinde hâkim olduğu sicil evrakında kayıtlıdır. İlmi derecesi Mûsıla-i Sahn Bursa Müderrisliği rütbesinden sırasıyla, Mûsıla-i Süleymâniye, İbtidâ-i Hâric, İstanbul Müderrisliği, Hareket-i Hâric derecesine terfi etti maaşı da kıdemine bağlı olarak arttırıldı. Bayezid Camii dersiâmlığının yanı sıra Maârif Nezâreti'nin yükseköğretim kurumlarında da görev alan Mehmed Fehmi Efendi Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de Zahâvîzâde Cemil Sıdkı Efendi'nin mebusluğa seçilmesi sebebiyle boşalan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye muallimliğine getirildi.⁹⁹ Üstlendiği görevler bununla sınırlı kalmayan Mehmed Fehmi Bey'i çalışmamızda ön plana çıkaran görevi Dârülfünûn müderrisliğidir. Edebiyat ve Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye şubelerinde İlm-i Fıkıh ve Edebiyyât-ı Arabiyye¹⁰⁰ Hukuk Şubesi'nde Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye¹⁰¹ Galatasaray Sultanisi'nde de Arabî muallimlikleri yaptı.¹⁰² 1913'te Dârülfünûn 1914'te de Galatasaray Sultanisi'ndeki görevlerinden ayrılan Mehmed Fehmi Efendi,

⁹⁶BCA, 30-10-0-0, 74-491-2.

⁹⁷BCA, 490-1-0-0, 320-1315- 1, 24.

⁹⁸Mardin, **Huzur Dersleri**, C.II-III, s.365.

⁹⁹Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.II, s.1038.

¹⁰⁰Fulya İbanoğlu, "Mehmet Fehmi Ülgener Sicil Varakası", **Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi**, S.24, 2015, s.20; Habibe Kazancıoğlu, "Cumhuriyet Döneminin İlk İstanbul Müftüsü Mehmet Fehmi Efendi'nin "Medeniyet İslâmiyet"le Olur" Adlı Eseri," **Mecmua**, S.14, 30.09.2022, s.136.

¹⁰¹Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, C.III s.224.

¹⁰²Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.34, 106.

1914'te yeni kurulan Dârü'l-Hilâfetî'l-Âliye'nin Tâli II. kısmının genel müdürlüğüne ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe azalığına tayin edildi. Bunun yanı sıra 18 Şubat 1916 tarihinde Huzur Dersleri muhataplığına seçildi. Dârülfünûn Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin kapalı olduğu 1914-1924 yılları arasında Süleymânîye Medresesi'nde Usûl-i Fıkıh müderrisliği, Darü'l-Hilâfet-il-Âliye'de Medâris-i Müfettiş-i Umûmiliği¹⁰³, Medresetü'l-Vâizîn ikinci sınıf Kelâm müderrisliği kadrosuna ataması yapıldı. 1919'da Bilâd-ı Hamse payesi alarak Senedât-ı Hakanî Şer'î memuriyetine tayin edildi. Buradaki görevini bir yıl kadar sürdürdü. 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreselerin kapatılmasının ardından 3 Mart 1924'te kurulan İstanbul Müftülüğünün ilk müftüsü olarak tayin edildi. 20 Nisan 1943'te vefat eden Mehmed Fehmi Efendi 19 yıl İstanbul müftülüğü görevini ifa etti. Mehmed Fehmi Efendi'nin eserlerinin bazıları, *Medeniyet İslâmiyet'le Olur, Dîn-i İslâm'ın Esasları İnsanların Refah ve Saadetleridir, Beyannâme, Hikmet-i Hukûk-ı İslâmiyye*'dir.¹⁰⁴

2.16. Emrullah Efendi (1860-1914)

Emrullah Efendi Lüleburgaz tüccarlarından Ali Efendi'nin Oğludur. 1860 senesinde Edirne Vilâyeti, Kırkkilise Sancağı, Lüleburgaz Kazası'nda dünyaya geldi. Mekteb-i İbtidaiye ve Rüşdiye'yi Lüleburgaz'da tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek Mekteb-i Mülkiye'nin önce İdâdî kısmından sonrasında da âlî kısmından mezun oldu. (1882) Aynı zamanda Hukuk ve Ulûm-ı Siyasiye şubelerinin fark derslerini vererek şadethnâme aldı.¹⁰⁵ İlk idârî görevlendirmeleri Maârif Nezâreti bünyesinde yapılan Emrullah Efendi, sırasıyla 1882'de Yanya, 1884'te Selanik, 1889'da Halep ve 1891'de Aydın Vilâyeti Maârif müdüriyetlerine tayin edildi.¹⁰⁶ Bununla birlikte 1898 yılında Meclis-i Maârif azalığına getirilen Emrullah Efendi aynı zamanda Mekteb-i Sultânî ve Konya Mekteb-i Hukuk Müdüriyetleri görevlerini de üstlendi.¹⁰⁷ Bir süre sonra Meclis-i Maârif Dâire-i 'Aliyyesi Başkanlığına getirilen Emrullah Efendi,¹⁰⁸ üstlendiği görevleri 1908 yılında yapılan seçimlerde Kırkkilise

¹⁰³Mardin, **Huzur Dersleri**, C.II-III, s.366.

¹⁰⁴Ahmet Güner Sayar, "Ülgener, Mehmed Fehmi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV. Yayınları, 2012, C.XXXXII, s.289.

¹⁰⁵**Türk Târîh Kurumu Arşivi**. "Emrullah Efendi'nin Sicil Dosyası", Maârif-i Umûmiyye Sicill-i ahvâl Müdüriyeti, nr.736-2, Kalem-i Mahsûs I.

¹⁰⁶Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.III, s.96.

¹⁰⁷BOA, İ.MF, nr.14-8.

¹⁰⁸BOA, BEO, nr.3370-252735.

Mebusu olarak seçilip Meclis-i Mebusan'a girmesine kadar sürdürdü. 1908 Meclis-i Mebusân seçimleriyle başlayan Siyasi hayatı 12 Ocak 1910'da Maârif Nazırlığı makamı ile yeni bir boyut kazandı. Maârif Nâzırlığından 21 Şubat 1911'de istifa ederek çekilmiş olsa da 1912 senesinin Aralık ayında kurulan Küçük Said Paşa Kabinesi'nde tekrar bu makama getirildi. Said Paşa Kabinesi'ndeki görevine Kabine'nin istifasına kadar devam eden Emrullah Efendi idârî ve siyasî görevlerinin yanı sıra kurucularından olduğu Dârülfünûn-ı Şahâne'nin Edebiyat, Hukuk ve Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubelerinde 1900 yılı itibariyle ders vermeye başladı. Edebiyat Şubesi'nde, Hikmet-i Nazariye, Usûl-i Terbiye ve Tedrisi, İlm-i Hikmet, İlm-i Ahvâl-i Nefs, Târîh-i İlm-i Hikmet, İctimâiyyât derslerini, Hukuk Şubesinde de İktisat derslerini okuttu. Bununla birlikte Edebiyat ve Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye şubelerinin ortak dersi olan İlm-i Ahlâk dersi muallimliğini de üstelendi.¹⁰⁹ Dârülfünûn muallimliklerine ilaveten Medresetü'l Vâizîn'de İlm-i Rûh dersini de okuttu.

Emrullah Efendi eğitim ve öğretim ile ilgili yaptığı ıslahat çalışmaları ve nazariyeleriyle ön plana çıkmış önemli şahsiyetlerdendir. Bilhassa nâzırlığı sırasında Meclis-i Mebûsan'da yaptığı konuşmada Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığının temel sebebinin maârifsizlik olduğu görüşünü ileri sürdü. Osmanlı Devleti'ni bu durumdan kurtaracak yegâne çarenin ertelemekten yeni yöntemlerle ulûm ve fûnûnun öğretildiği mektepler açarak nesli okutmak olduğunu dile getirdi.¹¹⁰ Bununla beraber Emrullah Efendi'nin Muhîtu'l-Maârif¹¹¹, Mir'at-ı Maârif, Sırât-ı Müstakîm ve çeşitli gazete ve dergilerde çıkan ilm-i terbiyeye (Pedagojik Formasyon) dair yazılarında eğitimin esasının insandaki bedenî ve ruhî potansiyeli tam manasıyla ortaya çıkarmak olduğu savunulmaktadır. Emrullah Efendi'nin dikkate değer bir diğer çalışması da eğitimin kökü yukarıda olan Tûbâ ağacına benzetildiği "Tûbâ Ağacı Nazariyesi"dir. Buna göre eğitim, Tûbâ ağacı gibi yukarıdan aşağıya doğru ilerleme kaydetmeli ve ıslahat çalışmaları da bu minval üzerine yükseköğretimden başlamalıdır.¹¹² Ayrıca burada ilim ve fennin Dârülfünûn'da vücut bulup gelişim göstereceği, ilk ve orta öğretimi

¹⁰⁹Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.93, 104, 109.

¹¹⁰**Meclis-i Mebusân Zabıt Cerîdesi**, C.II, 11 Şubat 1324, İnikad: 34, s.23.

*Muhîtu'l-Maârif: 1897-1914 yılları arasında İkdâm gazetesi bünyesinde Türkçe yayınlanmış genel konulu ilk ansiklopedidir. Bkz. Alim Kahraman, "Muhîtu'l-Maârif", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, TDV. Yayınları, 2020, C.XXXI, s.337-339.

¹¹²Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, C.IV, s.1276.

ilerletmenin burada eğitim verecek muallimi yetiştirmekle mümkün olacağı savunulmaktadır. Bu noktada Dârümuallimîn'lerin ve buradan yetişecek muallimlerin sayısı arttırılarak mezun olanların taşrada görevlendirmesi amaçlanmaktadır.¹¹³ Hem Maârif Nâzırlığı hem de muallimliği süresince pek çok layiha, kanunnâme ve nazariyeye imza atan ve eser telif eden Emrullah Efendi ömrünü Osmanlı neslinin yetişip gelişmesi gayesi ile geçirdi. 14 Ağustos 1914'te vefat eden Emrullah Efendi'nin ilmî şahsiyeti ve çalışmaları birçok araştırmacı tarafından konu edildi.¹¹⁴ Fatih Camii Haziresi'nde medfun bulunan önemli şahsiyetlerden biri olan Üstad'ın en önemli eserleri, *Yeni Muhîtü'l-Maârif* ve *İzahnâme*'dir.¹¹⁵ Bunun dışında çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanmış yazıları da mevcuttur. Bunlar şöyle sıralanabilir:

- “Usûl-ü Terbiye ve Tedris”, Mirât-ı Maârif, 28 Kânunu- Sâni 1324, s.37-38.)
- “Tedrisât-ı İbtidâiyye”, Mülkiye, S.23, 1326, s.42-64; S.24, 1326, s.32-50.
- “Terbiye ve Esasları”, Sırat-ı Müstakîm, S.16, 1326 s.248-250 (Konferans Notları). “İlm-i Terbiye ve Tedris”, Ümmet, C.I, S.6, 13 Haziran 1326, s.14-15; C.I S.7, 24 Haziran 1326, s.15; C.I, S.8 2 Temmuz 1326 s.14 (Emrullah Efendi'nin Dârülfünûn'da verdiği derslerde tutulan notlardan.),

¹¹³ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, C.VI, 24 Mayıs 1326, İnikad: 108-125, s.65.

¹¹⁴ E. Vildan Türkan, **Bir Osmanlı Maarif Nâzırının Portresi: Emrullah Efendi**, İstanbul, Vakıf Bank Kültür Yayınları, 2020; Melek Yıldız Güneş, **Dârülfünûn'da Ahlak Dersleri Programlar-Ders Notları-Hocalar**, İstanbul, İlem Yayınları 2020; Muammer İpek, Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi'nin Eğitim Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları (1908-1914), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, Ankara 2002; Zeynep Özçelik, “Emrullah Efendi'nin “İlm-i Ahlâk” Adlı Eserinin Çeviri Yazısı ve Eserin Euthyphron Dilemması Bağlamında Tahlili”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı, İstanbul 2019; Meryem Üke, “Emrullah Efendi'nin İkdâm Gazetesindeki Felsefe ve Bilim Terimlerine Dair Makaleleri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslâm Felsefesi Bilim Dalı, İstanbul 2008; Ebubekir Keklik, “Maarif Nazırı Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi: Eğitim Reformuna Nereden Başlamalı”, **Journal of Insitute of Social Sciences**, C.XI, S.2, 2020, s.79-96; İsmail Kara, Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öcü Bir İsim Emrullah Efendi ve “İlm-i Hikmet” Dersleri”, **Kutadgu Bilig: Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi**, S.8, 2005, s.93-123; Mustafa Ergün, “Emrullah Efendi, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları”, Ankara Üniversitesi **Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.XXX, S.1-2, 1982, s.7-35; Meryem Üke, “Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, S.12, 2008, s.653-664; Hamza Altın, “II. Meşrûtiyet Dönemi Maarif Nazırlarından Emrullah Efendi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimize Katkıları”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XV, S.2, 2010, s.151-165.

¹¹⁵ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, haz.A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, İstanbul Meral Yayınevi 1972, C.II s.103.

- “İdâre-i Vilâyet”, Yeni Muhîtü’l-Maârif, 14 Nisan 1327 s.6-13; 25 Mayıs 1327 s.1-5. “Patrikhanelerin Müstedyât-ı Tedrisat Mes’elesi ve Tanin Gazetesi”, Yeni Muhîtü’l-Maârif, 20 Ağustos 1327, s.1-13.

2.17. İbnü’l-Emin Mahmud Esad Seydişehrî (1855-1918)

Nevvâbdan¹¹⁶ Mehmed Emin Efendi’nin oğlu Mahmud Esad Efendi, 1855’te Konya Vilayeti Seydişehrî kasabasında doğdu.¹¹⁷ İlk öğrenimini Konya’da tamamladıktan sonra İstanbul’a gelerek Fatih Camiinde Elbasanlı Abdülkerim Efendi’nin dersine on beş yıl devam etti. Bu süre zarfında mantık, İlm-i Kelâm, Hikmet, Rûhiyât, Tefsîr, Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh derslerini tahsil etti. 1881 senesinde ulûm-ı ‘Âliye ve âliyye derslerinden¹¹⁸ icâzet aldı. Bir sene sonra Bâb-ı Vâlây-ı Fetvâ İlm-i Encümeninin imtihanlarına girerek Fatih Camii’nde ulûm ve fûnûn dersleri vermeye başladı. Bir yandan ders okutmaya başlayan Mehmed Esad diğer yandan da Menşe-i Muallimîn-i Askerî’nin İdâdî kısmına girerek orta öğretime devam etti. Burada İlm-i Hesap, Hendese, Resim, Coğrafya, Târih, Hikmet-i Tabi’iyye, Kimya, Fenn-i Makine ve Fransızca derslerini tahsil etti. Sonrasında yüksek öğretime devam etme amacı ve Meclis-i Maârif-i Askeriye’nin özel kararıyla Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne, Erkân-ı Harb sınıfına kaydoldu. Burada Cebr-i Âdî, Hendese, Müsellest-i Müsteviye ve Küreviye, Kimya, Gölge ve Menâzır, Taş Kesimi ve Topografya derslerini alarak mezun oldu. sonrasında Hukuk Mektebi’ne giren Mahmud Esad, Hikmet-i Hukuk, Hukûk-ı Düvel, Medhal-i Hukuk, İlm- Ruh, İlm-i Ahlâk, Fransa Kanûn-ı Medeniyyesi, İlm-i Servet, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Usûl-i Muhâkemât-ı Husûsiyye dersleri alarak pekiyi derecesiyle mezun oldu.

Mahmud Esad Seydişehrî memuriyet hayatına 1879 senesinde 24 yaşında Gülhâne Rüşdiye-i Askerî Mektebi muallimliği ile başladı.¹¹⁹ 1881 senesinde Hukuk mektebinden mezun olur olmaz Dava vekilliği ruhsatı alarak buradaki görevinden istifa etti ve Aydın Vilâyeti Merkez Bidayet Mahkemesi Başkanlığı makamına atandı.

¹¹⁶İlhami Yurdakul, “Mekteb-i Nüvvâb”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, TDV Yayınları, 2019, C.Ek-II, s.240-241.

¹¹⁷BOA, DH.SAİD.d, 18-419, Leff 212.

*“Ulûm-i ‘âliye (الیه) denilen kelâm, mantık, belagat, lûgat, nahiv, hendese, hesap, heyet, felsefe ve hattâ Târih ve coğrafya olup Ulûm-i ‘âliye (عالیه) ismi verilen İlm -i Kur'an, İlm-i Hadîs, İlm -i Fıkıh tahsiline vasıta olan ilimlerdir.” İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.20.

¹¹⁹Mardin, **Huzur Dersleri**, C.II-III, s.338.

Aydın Vilâyetinde 11 yıl görev yapan Mahmud Esad Efendi ayı zamanda Hesap, Riyaziye, Hendese, Târih-i Tabî'î, Şems ve Kamer, Tabakât-ı Arz derslerini de okuttu. Buradaki görev süresi boyunca gösterdiği gayret ve başarıları dolayısıyla terfi ettirilerek 1896 senesinde İstanbul Hazîne-i Mâliye Hukuk Müşavirliği görevine tayin edildi. Müşavirliğinin yanı sıra ilmî faaliyetlerine de ara vermeden devam eden Seydişehrî, Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de İlm-i Servet-i Milel ve Hukûk-ı Düvel, Mekteb-i Hukuk'ta Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye derslerini okuttu.¹²⁰ Aynı zamanda Darülfünûn'un ilk öğretim üyesi kadrosunda bulunan Mahmud Esad Efendi Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye ve Edebiyat şubelerinde de Târîh-i Dîn-i İslâm dersini okuttu ve *Târîh-i Dîn-i İslâm* adlı eserini kaleme aldı. 1908'de revize dilen öğretim üyeleri kadrosunda tekrar yer aldı. Bir süre sonra muallimlikten ayrılan Esad Efendi, Mâliye Vekâleti Müsteşarlığı makamına getirildi.¹²¹ Menşe-i Muallimîn ve İnas Dârülfünûn'u müderrislik yaptığı Maârif kurumlarındandır.¹²² Mahmud Esad Efendi, müderrisliğin yanı sıra 1909 senesinde Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nde Defter-i Hâkânî ve Adliye Nâzırlıkları, 1913 senesinde ise Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisliği makamlarına getirildi.¹²³ Buradaki görevinin akabinde siyasete atılan Mahmud Esad Seydişehrî, Meclis-i Mebûsan 3. Dönem seçimlerinde İttihat ve Terakkî Partisi Konya Vilâyeti Isparta Sancağı Mebusu olarak seçildi.¹²⁴ Meclis-i Mebûsan görevleri çerçevesinde "Hukûk-ı Aile Kararnâmesi"¹²⁵ nin hazırlanmasına öncülük etti. Mebusluk görevini vefatına kadar sürdüren Mahmud Esad Seydişehrî, 18 Mart 1918 tarihinde kalp krizi sebebiyle 63 yaşında vefatının ardından Fatih Camii Haziresi'ne defnedildi.¹²⁶

Hayatı boyunca pek çok ilmi ve idari görevde bulunan mümtaz şahsiyetlerden Seydişehrî görevleri süresince pek çok nişan ve paye aldı. İlmî rütbesi İbtidâi Hâric

¹²⁰ Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.28, 34.

¹²¹ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.II, s.1022.

¹²² Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.II, s.720.

¹²³ Mahmud Esad, *İslâm Tarihi: Tarih-i Din-i İslâm*, haz. Osman Kazancı, İstanbul, Marifet Yayınları 1965, s.6.

¹²⁴ **TBMM Arşivi, Meclis-i Mebûsan Üyeleri Mazbataları**, Mahmud Esad Efendi III. Dönem Seçim Mazbatası.

¹²⁵ Mehmet Akif Aydın, "Hukûk-ı Aile Kararnâmesi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1998, C.XVIII, s.314-318.

¹²⁶ Ali Eerdoğdu, "Mahmud Es'ad Seydişehrî: Hayatı, Eserleri ve İslâm Tarihçiliği'ndeki Yeri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul 2002.

Bursa Müderrisliği ile başlayıp, Anadolu Kadıaskerliği'ne kadar yükseldi.¹²⁷ Bununla beraber, 4. Rütbeden Nişân-ı âlî-i Osmanî ile başlayan nişan taltifleri I. Dereceden Mecidî Nişanına kadar yükselmiştir. Bunların dışında zikrolunduğu üzere görev ve maaş terfileri de aldı.¹²⁸ Mahmud Esad Efendi idari görevlerine rağmen eser telifini ihmal etmemiş ve pek çok eser kaleme almıştır. Eserlerinin bazıları şunlardır:

- Târîh-i İslâm (İstanbul 1314)
- Târîh-i Dîn-i İslâm (Yazma Eser, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Süleymânîye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, nr.2485)
- Ferâidü'l-Ferâiz (İstanbul 1301, 1311, 1326)
- Şerh-i Kânûn-ı Cezâ (İstanbul 1302)
- Usûl-i-Fıkıh (İstanbul 1302)
- Telhis-i Usûl-i Fıkıh (Aydın Vilayeti 1303, 1309, 1313)
- Teaddüd-i Zevcât (İstanbul 1316)
- Hukûk-ı Düvel (İstanbul 1326)
- Kitâbü'n-Nikâh ve't-Talâk (İstanbul 1331)
- Târih-İlm-i Hukûk (İstanbul 1332)
- İtmâm-ı Temyîz (İstanbul 1299)
- Redd-i Tahlîl (İstanbul 1299)
- İlm-i Servet (İstanbul 1302)
- İlmü'l-Hayvanât (İstanbul 1305)
- Telhis-i Târih-i Tabî'î (İzmir 1306)
- İlmü'l-Arz ve'l-Ma'â'd-Dîn (Aydın Vilayeti 1307)
- Usûl-i Hadîs (Aydın Vilayeti 1307; İstanbul 1316)
- Târih-i Sanâyî' (Aydın Vilayeti 1307)¹²⁹

2.18. Mehmed Kâmil [Miras] (1875-1957)

Mehmed Kâmil Miras, 1875 Karahisar-ı Sâhib (Afyonkarahisar) doğumludur.

Babası Miraszâde Müderris Ahmed Rüştü Efendi, Annesi Atîke Hanımdır. Mekteb-i

¹²⁷Murtaza Köse, "Osmanlı Son Dönem Hukukçularından Seydişehirli Mahmud Esad'ın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S.2, 2003, s.207-217.

¹²⁸BOA, DH.SAİD.d, nr.18-419, Leff 212.

¹²⁹Ali Erdoğan, "Seydişehir", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, C.XXXVII, s.26. Bkz. Ali Yörük, "Hukuk Tarihi Dersinin İhdası ve Mahmud Esad Seydişehir", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C.XXXXXXX, S.1, 2012, s.479-493.

İbtidâiye ve Rüşdiye'yi Afyonkarahisar'da tamamlayan Mehmed Kâmil Efendi 1903 yılında yüksek öğrenimi tamamlamak üzere İstanbul'a gelerek Dârülfünûn-ı Şâhâne, Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne girip 1907'de pekiyi derecesiyle mezun oldu. Aynı zamanda Fatih Camii dersiâmlarından Alasonyalı Hacı Ali Zeynelâbidîn Efendi'nin tedrisatından geçerek 4 Şubat 1905'te icâzetnâme aldı. 1906'da ruûs imtihanlarını birincilikle kazanarak 14 Şubat 1907'de Bâyezit Camii Dersiâmlığına atandı.¹³⁰ II. Meşrûtiyet'in ilanıyla gerçekleşen 3. Dönem seçimlerinde Karahisâr-ı Sâhib'den aday olarak seçildi. Böylelikle 1908-1912 yılları arasındaki ilk mebusluğu başlamış oldu. Pek çok görevi aynı anda deruhte eden Kâmil Miras 1912'de tekrarlanan 4. Dönem seçimlerinde tekrar Karahisar-ı Sâhip'den aday olup mebusluğa seçildi. 1910-1915 yılları arasında Dârülfünûn muallim kadrosuna dâhil edilen Kâmil Efendi Târih-i İlm-i Fıkıh ve Ahlâk-ı Şer'îye derslerini okuttu. Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi'sinin 1914'te kapatılmasının ardından muallimliğe Dârülfünûn bünyesinde yeni açılan El sine Şubesi'nde devam ederek Ulûm-ı Dîniyye derslerini okuttu.¹³¹ Buradaki görevi sırasında *Târîh-i İlm-i Fıkıh*¹³² ve *Ahlak-ı Şer'îye Dersleri*¹³³ adlı ders notlarını kaleme aldı. Bunun yanı sıra Medresetü'l-Mütehassısın'de Fıkıh Târîhi, Darü'l-Hilafeti'l-'Âliye'de Târîh-i İslâm ve Edyân, Süleymâniye Medresesi'nde 1917-1919 yılları arasında Târîh-i Fıkıh¹³⁴ derslerini okuttu. 1916-1919 yılları arasında da Huzur Dersleri muhataplığı yaptı.¹³⁵ Müderrisliği ile birlikte siyasi görevler de üstlenen Kâmil Efendi, 1908-1912, 1912-1914, 1914-1918 olmak üzere üç dönem Osmanlı Meclis-i Mebusân Karahisar-ı Sahib'i mebusluğu yaptı. Cumhuriyet döneminde de Afyonkarahisar'dan aday olan Kâmil Miras TBMM 2. Dönem (1923-1927) seçimlerini kazanarak meclise

¹³⁰Recep Türk, "Kâmil Miras'ın Hayâtı Eserleri ve Hadisçiliği", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Van 2006.

¹³¹Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.82.

¹³²Bkz. Mehmed Kâmil, *Târîh-i İlm-i Fıkıh*, Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1331-1329.

¹³³Bkz. Mehmed Kâmil, *Ahlâk-ı Şer'îye Dersleri*, İstanbul, Hukuk Matbaası, 1332.

¹³⁴Niyazi İplikçi, "Yetiştirdiği Büyük Din Bilgini Prof. Kâmil Miras ve Eserleri (1874-1957)", **IV. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Afyonkarahisar, Afyon Belediyesi Yayınları, 1995; Bkz. Nesimi Yazıcı, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Afyonlu: Prof. Kâmil Miras", "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Afyonlu: Prof. Kâmil Miras", *Diyanet İlmî Dergi*, C.XXXVII, S.1, 2001, s.119-126; Veli Ertan, "Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Mütercimi Prof. Kâmil Miras", *Diyanet Dergisi*, C.X, S.106-107, Ankara 1971, s.122-125.

¹³⁵Mardin, *Huzur Dersleri*, C.II-III, s.302.

girdi.¹³⁶ 1919-1920 yılları arasında Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi döneminde müderrisliklerinden azledilse de 1920’de Sahn-ı Semân Mantık müderrisliğine sonrasında da Kelâm müderrisliğine tayin edildi ve bu görevi iki yıl sürdürdü.¹³⁷ 23 Kasım 1922’de Süleymâniye Medresesi’nde, Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirîn dersini okutmak üzere görevlendirildi ve bu görevini Medreselerin kapatılmasına kadar sürdürdü.

Müderrisliğinin yanı sıra çeşitli komisyonlarda gerek üye gerekse danışman olarak görev alan Mehmed Kâmil Efendi, 28 Aralık 1910 tarihli meşihat tezkiresiyle medreselerin ders programlarının yeniden düzenlenmesi amacıyla Bâb-ı Fetvâ’da kurulan encümenin üyeliğine tayin edildi. Bununla beraber medreselerin ıslahı için oluşturulan pek çok komisyonda yer alan Kâmil Efendi, Şubat 1913’te Ulûm-ı Şer’iyye Şubesi’si i sıfatıyla Maârif Meclisi üyeliğine, 19 Temmuz 1913’te ise Bâb-ı Meşihat tezkiresiyle Encümen-i Müderrisîn üyeliğine getirildi. Encümen-i Müderrisîn’de özel ve genel programlar düzenleme, okutulacak kitapları belirleme ve tedrisâtın ıslahını sağlama gibi çalışmalara katıldı. Aynı yılın Eylül ayında Maârif Nezâreti tarafından oluşturulan Layihalar Encümeni’nde de vazife aldı. Yine 27 Kasım 1915’te Mûsâ Kâzım’ın başkanlık ettiği Kelâm İlminin Öğretimine yönelik bir ders kitabının hazırlanması amacıyla kurulan komisyona ve 26 Ağustos 1916’da Darü’l-Hilafeti’l-‘Âliye Medresesi ve Medresetü’l- Mütahassısîn’in ders programında değişiklik yapmak üzere kurulan encümene dâhil edildi.

Cumhuriyet’in ilanından ve medreselerin kapatılmasından sonra müderrislik ve komisyon üyeliklerini bırakmak zorunda kalan Kâmil Miras, kayd-ı hayat şartıyla üstlendiği dersîamlık görevini ifa etmeye devam etti. 1927’de Milletvekilliğinin sona ermesiyle beraber kendisine uygun bir göreve tayinini aksi halde emeklilik işlemlerinin yapılmasını talep etti. Kendisine uygun bir görev tevdi edilmeyince, görevi reddedip emekliliğini talep etti. Böylece Uhdesinde Bâyezid Camii dersîamlığı kaldı. Böylelikle ilmî çalışmalara yoğunlaşan Kâmil Efendi, 1931’den 1940 yılına kadar dersîamlık görevi ve *Tecrîd-i Sarîh*’in tercümesi ve şerhi ile meşgul oldu. Son olarak 25 Haziran 1940’ta “Meslekî iktidar ve ihtisasından istifade edilmek üzere...”

¹³⁶TBMM Arşivi, Meclis-i Mebûsan Üyeleri Seçim Mazbataları, I, II, III. Dönem Kamiil Miras’ın Hal Tercümesi ve Seçim Mazbatası.

¹³⁷İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, Ulema Sicil Dosyası, nr.23-2500.

Diyanet İşleri Riyâseti, Hey'et-i Müşavere azalığına getirildi.¹³⁸ Bu görevi de 1943 yılına kadar devam etti. Kâmil Miras, Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki görevinden ayrıldıktan sonra, ömrünün kalan senelerini dersiâmlık vazifesiyle beraber Tecrîd-i Sarîh'in tercüme, şerh ve basımının tamamlanmasına, İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin ve diğer bir kısım dergilerde yayınlanacak ilmî makalelerin yazım ve yayını ile geçirdi. 30 Nisan 1957'de ahirete irtihâl eden Kâmil Miras'ın cenazesi Anadolu Hisarı Yeni Mahalle Camii'nde kılınan namazın ardından Kandilli Mezarlığı'na defnedildi. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi ve Ramazan Mûsâhabeleri* eserlerinin bazılarıdır. Bunların haricinde 1940-1948 yılları arasında faaliyet gösteren İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin yazı heyetinde bulunan Kâmil Miras, ansiklopedinin birinci cildinde 16, yarım kalan ikinci cildinde ise 8 madde kaleme aldı.¹³⁹ Kâmil Miras aynı zamanda Cessas'ın *Ahkâmü'l-Kur'an*'ının İstanbul baskısı (1335-1338), Beyzâvî, Ali b. Muhammed el-Hazîn, Ebü'l-Berekât en-Nesefî, Abdullah b. Abbas ve Ni'metullah b. Mahmud'un tefsirleri vs. birçok eserlerin editörlüğünü üstlendi. Sebîlürreşâd, Hakka Doğru, İslâm-Türk Mecmuası, Son Posta, İslâm Dünyası makalelerinin yayınlandığı dergiler arasındadır.¹⁴⁰

2.19. Ahmed Midhat Efendi (1844-1912)

1844 İstanbul Tophane doğumludur. Annesi 1829 Rus işgali sırasında Kafkasya'dan, babası da Anadolu'dan İstanbul'a göç eden ailelerdendir. Babası Bezci esnafından Süleyman Ağa'dır. Ahmed Midhat Efendi babasının vefat etmesi üzerine küçük yaşlarda Mısır çarşısında çıraklık etmeye başladı. İlk Öğrenimini ailesinin 1854'te Ağabeyi Hafız İbrahim Ağa'nın memur olarak görev yaptığı Vidin'e gitmesi sebebiyle burada tamamladı. 1857'de ailesiyle İstanbul'a dönerek bir yandan Tophane Sıbyân Mektebi'ni bitirdi diğer yandan Mısır çarşısında çalışmaya devam etti. Çıraklık süresince Çarşı esnafı Hacı İbrahim Efendi'den okuma yazma, Galata esnafı Çaknof Efendi'den de Fransızca öğrendi. 1861'de Midhat Paşa'nın Niş'e Vali olarak tayin edilmesiyle onun maiyetindeki abisi ile Niş'e gidip Rüşdiye'yi burada bitirdi. Niş'te bulunduğu sırada abisinin vesilesiyle Midhat Paşa'yla tanışarak onun övgüsünü

¹³⁸BCA, 30-11-1-0, 137-7-18.

¹³⁹Nesimi Yazıcı, **Kâmil Miras'ın Hayatı ve Eserleri**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012, s.20.

¹⁴⁰Nesimi Yazıcı, "Miras, Kâmil", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2005, C.XXX, s.145-146.

kazandı. Bu vesileyle Ahmed Midhat adıyla anılmaya başladı. Midhat Paşa'nın Tuna Valiliğine tayininde onunla Rusçuk'a giden Ahmed Midhat Efendi, burada Vilayet Mektûbî Kalemi memuriyetine atandı. Aynı zamanda öğrenimine de burada devam etti. Bu süre zarfında hem Vilâyet'te çalıştı hem de medrese eğitimi alarak Arapça, Farsça ve Fransızcasını ilerletti. Tuna Vilâyeti Mektûbî Kalemi memuriyeti çerçevesinde İdare Meclisi ve Politika Müdüriyeti Türkçe kâtipliği görevi de kendisine verildi. Bu sırada yayıncılık faaliyetlerine de başlayan Ahmôed Midhat Efendi Tuna gazetesinde önce yazar daha sonra başyazar oldu. Bu süreç üstlendiği görevlere yenileri eklenerek devam etti. Nitekim 1866'da abisiyle beraber Mühendis Tercümanı olarak Sofya'ya gidip burada evlendi. Sonrasında Rusçuk'a geri dönerek tapu defteri doldurma ve çoğaltma işine devam etti. Burada bir süre Tuna Nehir İdaresinde Sandık Emîni olarak da çalıştıktan sonra görevinden ayrılarak Tuna Gazetesi yazarı ve Ziraat Müdürlüğü kâtipliği görevine başladı. Bununla beraber Rusçuk'taki memuriyeti sırasında meslek hayatına tesir edecek Muhâcirîn Komisyonu Başkanı Şakir Bey ile tanışarak zengin kütüphanesinden istifade etti. Nitekim Şakir Bey'e saygısını, onu "Hem asker hem şair hem filozof." olarak nitelendirerek göstermektedir.¹⁴¹ Tuna gazetesindeki yayıncılık faaliyetine hız kesmeden devam eden Ahmed Midhat Efendi, burada çıkan yazılarıyla adından söz ettirmeye başladı. 1869 yılında Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliğine tayini ile Şakir Bey, Ahmed Midhat Efendi ve abisi Hafız İbrahim Efendi, Paşa'nın maiyetiyle Bağdat'a gitti. Bağdat Ahmed Midhat Efendi'nin mesleki gelişimini tamamlayıp Gazeteci unvanını aldığı yerdir. Bu vesileyle Vilâyet Matbaası kurma ve Zerva Gazetesi müdürlüğüne getirildi.¹⁴² Bu sırada Bağdat'ta tanıştığı Ressam Osman Hamdi Bey, Muhammed Feyzi Ez-Zühavi ve Şirazlı Muhammed Bakır Can Muattar'ın üzerindeki tesiri büyüktür.¹⁴³ Burada kaleme aldığı eserleri "Kıssadan Hisse" ve "Hace-i Evvel" adlı eserleridir. 1871'de Hafız İbrahim Ağa'nın vefatı üzerine Bağdat'tan ayrılarak ailesiyle beraber İstanbul'a dönüp Ceride-i Askeriye'de Başyazarlığa başladı. Başyazarlığı sırasında üzerinde tesiri olan

¹⁴¹ Ahmed Hamdi Tanpınar, **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1988, s.446.

¹⁴² M. Orhan Okay, "Teşebbüse Sarf edilmiş Bir Hayatın Hikayesi", **Kitaplık Dergisi**, Yapı Kredi Yayınları, S.54, 2002, s.134.

¹⁴³ M. Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV. Yayınları, 1989, C.II, s 101.

şahsiyetlerden Namık Kemal ile tanıştı. Gazetede bir müddet çalıştıktan sonra hem eserlerini duyurmak hem de ailesinin geçimini sağlamak amacıyla Tahtakale'deki evinde kendi matbaasını kurdu. Burada tüm ailesiyle beraber çalışarak eserlerini neşretti. Ahmed Midhat Efendi ve ailesinin gayretleri neticesinde matbaasını önce Sirkeci'ye ardından da Beyoğlu'na taşıdı. Kendi matbaasını işletirken bir yandan da Basiret gazetesinde yazarlık yaptı. Yayıncılık faaliyetine Bedir ve Demir gazeteleri ile başlayan Ahmed Midhat Efendi'nin çıkardığı gazetelerin kapatılması sebebiyle Dağarcık ve Kırkambar dergileri ile yayıncılık hayatına devam etti. Özellikle Dağarcık'ta yazdığı "Duvardan Bir Sadâ" adlı yazısı dîn aleyhtarlığını ve materyalizm düşüncesini savunduğu iddiasıyla tepki çekti. Tüm bu iddialar sebebiyle 1873'te Namık Kemal ve Ebü'z-Ziya Tevfik gibi yazarlarla Rodos'a sürgün edildi.¹⁴⁴ Ahmed Midhat Efendi, üç yıl süren sürgün hayatı sırasında Medresetü'l-Süleymâniye adıyla ilkokul seviyesinde bir okul kurarak birçok ders kitabı ve roman kaleme aldı. Üç yılın sonunda V. Murad'ın tahta çıkmasıyla affedilerek sürgünden İstanbul'a döndü. İstanbul'a dönüşüyle yayıncılık hayatı Saray'ın himaye ve destekleriyle tekrar başladı. Nitekim 1877'de Tercümân-ı Hakikat gazetesini çıkarmaya başlayıp burada "Müdafaalar" ismiyle Rodos günlerini anlattı. Ardından Takvîm-i Vekâyî ve Matbaa-i Âmire müdürlüğü görevi kendisine verildi. Bununla beraber Meclîs-i Umûr-ı Sıhhiye Azalığı ve başkanlığında bulundu. 1889'da Sultan II. Abdulhamit tarafından İsveç'te düzenlenen 8. Şarkiyatçılar Kongresine temsilci olarak gönderildi. II. Meşrûtiyet sonrasında emekli olup, vefatına kadar Takvîm-i Vekâyî ve Matbaa-i Âmire müdürlüğüne devam etti. Edibliğinin yanı sıra muallimliği ile de tanınan Ahmed Midhat Efendi, 4 Kasım 1908'de Dârülfünûn Târîh-i Umûmî dersi muallimliğine tayin edildi.¹⁴⁵ Aynı zamanda Târîh-i Edyân derslerini de üstlendi. Buradaki görevi sırasında Tedrîs-i Târîh-i Umûmî ve Tedrîs-i Târîh-i Edyân ders notlarını kaleme aldı.¹⁴⁶ Bunun yanı sıra Darülmuallimât ve Medresetü'l-Vâizîn ve Darüşşafaka'da muallimlik yaptı.

¹⁴⁴Hasan Özarslan, "Ahmed Midhat Efendi'nin "Müdafa" Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Eserin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi" Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2011, s.8.

¹⁴⁵BOA, MF.MKT, nr.1082-56, 1080-25.

¹⁴⁶Ahmed Midhat Efendi, Tedrîs-i Târîh-i Umûmî, Dârü'l-Hilâfe, Sırât-ı Müstakîm Matbaası, 1328; a.mlf., Tedrîs-i Târîh-i Edyân, İstanbul, Hürriyet Matbaası, 1329; Ünver, Sarıkaya, Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933), s.34, 35.

Darüşşafaka'daki görevi sırasında 28 Aralık 1912'de kalp krizi sebebiyle vefat etti. Fatih Camii Haziresi'nde medfundur.

Ahmed Midhat Efendi Osmanlı Devleti'nin Tanzimat, I. ve II. Meşrûtiyet dönemlerinde fikri gelişim ve dönüşümleri bizzat yaşayan önemli bir şahsiyettir. Bu dönemde şahit olduğu Batıcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslâmcılık düşüncelerini ve temsilcilerinin roman, hikâye, tiyatro, tarih, coğrafya, felsefe, dîn, ders kitapları ve çeviri türlerindeki eserlerine yansıdığı görülmektedir. Bunun yanında yayınladığı birçok dergi ve gazete de mevcuttur. Burada dîn alanında verdiği eserleri zikredilecektir.¹⁴⁷

- Üss-i İnkılab Kırım Muharebesinden Culûs-ı Hümâyûna kadar (İstanbul 1877)
- Medhal ve Târîh-i Fünûn-ı Coğrafya (İstanbul 1879)
- Târîh-i Umûmî- Kısım-ı Sâni- Ezmine-i Mutavassıta Târîhi (İstanbul 1879)
- Kâinat (İstanbul 1881)
- Müdafaya Mukâbele ve Mukâbeleye Müdafaa (İstanbul 1883)
- Müdafaa (İstanbul 1883, 1884, 1885)
- Mufasssal Târîh-i Kurûn-ı Cedîde - Cild-i Evvel ve Cild-i Sâni (İstanbul. 1886)
- Medrese-i Süleymâniye- Tedrisât-ı İbtidâiye- Enva-ı Hurûf - Birinci Defter İçin Yapılmış Rehnüma-yı in (İstanbul 1888)
- Mufasssal Târîh-i Kurûn-ı Cedîde- Cild-i Sâlis (İstanbul. 1888)
- İstibşâr (İstanbul 1893)
- Niza-ı İlim ve Dîn 4. Cilt (İstanbul 1900)

¹⁴⁷ Bkz. Hakkı Tarık Us, Bir Jübilenin İntiba'ları-Ahmed Midhat'ı Anıyoruz, İstanbul Vakıf Matbaası, 1955; Kamil Yazgıç, Ahmet Mithat Efendi: Hayatı ve Hatıraları, İstanbul, Tan Matbaası, 1940; Ahmet Şimşir, "Darülat Eğitim Programı ve Bir Darülat Öğretmeni Olarak Ahmet Mithat Efendi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Programları ve Öğretimi Ana Bilim Dalı, İstanbul 2019; Ergül Ezanoğlu, "Ahmet Mithat Efendi'nin II. Meşrûtiyet Dönemi Tercüman-ı Hakikat Gazetesindeki Yazıları ve Bu Yazılarının Değerlendirilmesi (22 Eylül 1908 – 13 Aralık 1908)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Isparta 2019; Mesut Davulcu, "Ahmet Mithat Efendi'nin Tarih Anlayışı", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Koçaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Kocaeli 2019; Özgür Atakan, "Eğitim Sosyolojisi Açısından Ahmet Mithat Efendi'nin Edebi Eserlerinde Toplum ve Eğitim", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitimin Kültürel Temelleri Ana Bilim Dalı Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri Bilim Dalı, Ankara 2018.

- Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye
- Tedrîs-i Târîh-i Edyân (İstanbul 1910)
- Târîh-i Hikmet (İstanbul 1912)
- Dârülfünûn Dersleri Târîh-i Umûmî (İstanbul 1912, 1913)

2.20 Abdullatif Harputî (1842-1916)

Abdullatif Harputî 1842 Elâzığ, Harput doğumludur. Ailesinin beş nesil önce Harput'un Germili köyüne yerleşen Koca Mehmed Ağa'ya dayandığı rivayet edilmektedir. İlk öğrenimini Harput'ta tamamlayan Abdullatif Efendi, eğitimine İstanbul'a gelerek Fatih Sahn-ı Semân Medresesi'nde devam etti. Buradan mezun olur olmaz Adana'ya giderek burada ders okutmaya başladı ve evlendi. Bir müddet burada kaldıktan sonra İstanbul'a dönen Harputî Beyazıt Camii dersiâmlığı ile Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îyye azalığına tayin edildi.¹⁴⁸ Aynı yıllarda Ticaret ve Nafia Nâzırı Zihni Paşa'nın ilmî müşavirliğine getirildi. Paşa'nın Selanik'e Vali olarak tayini ile Abdullatif Harputî de görevine Selanik'te devam etti. 1901 yılında İstanbul'a dönüşüyle beraber Dârülfünûn'un ilköğretim üyesi kadrosuna dâhil edilen Harputî, Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde İlm-i Kelâm derslerini okuttu. Buradaki Kelâm muallimliğine Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesinin kapatılmasına kadar devam eden Harputî *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâ'idî Ehli'l-İslâm* adlı eserini muallimlik görevi sırasında Kelâm derslerinde okutmak üzere kaleme aldı.¹⁴⁹ Bunun yanı sıra 1901 senesinde kendisine Haremeyn payesi tevcih edildi ve Huzur Dersleri muhataplığına getirildi. 1914'te itibariyle Dârülfünûn'daki görevine son verilen Muallim, Medresetü'l-Vâizîn'de Kelâm müderrisliğine tayin edildi.¹⁵⁰ Gerek Beyazıt Camii kürsüsünde gerek Mescid-i Haram'da verdiği vaazlarla takdir toplayan Abdullatif Efendi, dersiâmlığı boyunca birçok talebeye icâzet verdi. İcâzet verdiği talebeleri arasında en meşhurunun ise Tokatlı Mehmed Nuri Efendi olduğu aktarılmaktadır. Hüseyin Vassâf tarafından verilen tarihe göre 16 Ağustos 1916 tarihinde ahirete irtihali ile Merkezefendi Kabristanı'na defnedildi. Harputî'nin vefat tarihiyle ilgili ihtilaflar olsa da 1914 yılında İstanbul'da neşredilen Târîh-i İlm-i Kelâm adlı eserinde

¹⁴⁸Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, C.IV s.38.

¹⁴⁹Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.24, 27, 34.

¹⁵⁰Mardin, **Huzur Dersleri**, C.II-III, s.274.

rahatsızlığından söz ederek eserini tamamlayamadığını belirtmiş olması Hüseyin Vassâf tarafından verilen tarihin isabetli olduğunu göstermektedir.¹⁵¹ *Mecâlisü'l-Envârî'l-Ahadiyye ve Mecâmi'u'l-Esrâri'l- Muhammediyye, Tekmile-i Tenkîhu'l-Kelâm, İlm-i Hey'et ile Kütüb-i Mukaddese Arasındaki Zâhiri Hilâfin Tevcîh ve Teyfiki Hakkında Risâle ve Târîh-i İlm-i Kelâm* telif ettiği kıymetli eserlerindendir.¹⁵²

2.21. Arapkirli Hüseyin Avni [Karamehmetoğlu] (1864-1954)

1864'te Malatya'nın Arapkir kazasının Hezenek Mahallesi'nde dünyaya geldi.

Babası Kara Mehmedzâde Molla Hasan Fehmi Efendi aynı zamanda kırâat, Arapça, ilmihal, ahlâk gibi temel ilimleri tahsil ettiği ilk hocasıdır. İlk ve orta öğrenimini Arapkir'de tamamlayan Hüseyin Avni Efendi, Ispanakçızâde Medresesinde eğitime devam etti. Burada Mustafa Fevzi Efendi'den icâzet alp Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde yetkin hale geldi. 1886 yılında İstanbul'a gelen Hüseyin Avni Efendi, burada Beyazıt dersiâmlarından Bayburtlu Hüseyin Hüsnü Efendi ile Şeyhülislâm Bodrumlu Ömer Lutfi Efendi'den de icâzet aldı. Akabinde Üsküdar Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'ndeki Kavaid-i Osmâniye ve İmlâ derslerini okutmaya başladı.¹⁵³ 1887'de Ders Vekâleti'nce düzenlenen ruûs imtihanlarında ehliyetini ispatlayarak Beyazıt Camii dersiâmlığına başladı. Aynı zamanda Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi'nde de Arapça dersleri yürüttü. Bunun haricinde üç yıl kadar ruûs imtihanlarına hazırlık dersleri verdi. Üstlendiği görevler süresince göstermiş olduğu üstün başarılarından dolayı altın liyakat madalyası ve Nişân-ı Osmânî ile taltif edildi.¹⁵⁴ On beş sene kadar Bayezid Camii'nde ders okutup icâzet verdikten sonra Dârülfünûn Muallimliğine tayin edilen

¹⁵¹Metin Yurdagür, "Harputî, Abdullatif", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV. Yayınları, 1997, C.XVI, s.235.

¹⁵² Bkz. Nur Betül Uz, "Abdullatif Harputî'nin Tenkîhu'l Kelâm fî Akâid-İ Ehli'l İslâm İsimli Eserinde Nübüvvet Anlayışı", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Bursa 2019; Özden Kanter Ekinci, "Abdullatif Harputî'nin Tarih-i İlm-i Kelam Adlı Eseri ve Kelam İlmi Açısından Analizi" Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Elazığ 2003; Fikret Karaman, "Abdullatif Harputi ve Tenkihu'l Kelam fî Akaid-i Ehli'l İslam'ın Tercemesi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Kayseri 1990; a.mlf. "Yeni Kelam İlmi Düşüncesinin İnşası ve Abdullatif Harputî'nin Rolü", **Kelam İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu**, Elazığ, TDV. Yayınları, 1998, s.204-218; Erkan Yar, "Abdullatif Harputi ve Yeni Kelam İlmi", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.2, 1997, s.241-262.

¹⁵³ Sinan Şengezer, "Arapkirli Hüseyin Avni ve Kelam İlmine Katkıları", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Ankara 2008, s.10.

¹⁵⁴Meşihat-ı Celîle-i İslâmiyye, **İlmiye Salnâmesi**, Dârü'l-Hilâfet-i 'Âliye, Matbaa-i Âmire, 1334, s.109, 145, 162,163, 174.

Arapkirli, 1903-1914 yılları arasında İlm-i Kelâm,¹⁵⁵ 1926-1933 yılları arasında da Hadîs ve Hadîs Tarihi derslerini okuttu.¹⁵⁶ 1906'da Meclis-i Mesâlih-i Talebe azalığı, 1911'de Fatih Sahn Medresesi'nde Arap Edebiyatı dersi müderrisliği, 1911 yılında Medresetü'l-Mutehassisîn müdürlüğü görevleri kendisine verildi. Daha sonra Hûzur Derslerine muhatap seçilip 1916'da da mukarrirliğe getirildi.¹⁵⁷ 1923 yılına kadar buradaki görevini sürdüren Arapkirli, aynı zamanda Medresetü'l Mutehassisin İlm-i Kelâm dersi müderrisliği, Süleymâniye Medresesi müdürlüğü ve Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye azalığı görevlerinde bulundu. 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreselerin ve Meşîhat makamının kaldırılması üzerine 1926'da Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Hadîs ve Hadîs Târîhi ile İlm-i Kelâm derslerini tekrar okutmaya başladı. 1933'e kadar müderrislik görevini sürdüren Arapkirli Fakülte'nin 1933'te kapatılmasıyla emekliliğe ayrıldı.¹⁵⁸ Bundan sonraki hayatını eser telifi ve ilmî sohbetlerle geçirdi. 11 Mayıs 1954'te Ahirete irtihal eden Arapkirli'nin cenazesi Edirnekapı Şehitliği'ne defnedildi. Soyadı Kanunu gereği Karamehmedoğlu soyadını alan ve mütevazî bir aile hayatı süren Müderris, 91 yıllık uzun ömrünü ilim ve irfanla geçirerek birçok eser telif etti, makale yayınladı ve talebe yetiştirdi. Ondan icâzet alan en yakın talebelerinden M. Hazmi Tura'nın Avni Efendi ile ilgili "Metin bir hafıza ve süratli bir intikale sahip, tam bir zühd ve takva abidesi olan Arapkirli, Arap ve Fars edebiyatlarına vâkıf, bu dilleri en zor ibareleri dahi rahatlıkla çözebilecek derecede iyi bilen bir âlimdi."¹⁵⁹ İfadeleri dikkate değerdir. Hüseyin Avni Efendi'nin vefatı sonrasında Yüksek İslâm Enstitüsü'ne bağışlanan 833 kitaptan oluşan kütüphanesi Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'ne nakledilmiş durumdadır.¹⁶⁰ Bunun yanında Sahra-i Cedid'te vârisleri tarafından Diyanet İşleri Başkanlığına bağışlanan arsa üzerine inşa edilen camii Arapkirli Hüseyin Avni Camii adıyla 1990 yılında ibadete açıldı. Ayrıca *Kayıdli Kavâid-i İ'rab, Ta'likât 'ale'l-Kasîdeti'l-*

¹⁵⁵Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Arşivi, Dosya nr.150.

¹⁵⁶BCA, 30-11-1-0, 27-35-5; Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.32,33.

¹⁵⁷Mardin, **Huzur Dersleri**, C.II-III, s.127.

¹⁵⁸Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, C.II, s103-104.

¹⁵⁹M. Hazmi Tura, **Arapkir'in Târîhimize Verdiği Büyüklerden; Hüseyin Avni Karamehmetoğlu**, haz. Fethi Neş'et Gemuhluoğlu, Vahit Gedikoğlu, İstanbul, Göladağı Arapkir Kültür Derneği Yayını, 1955.

¹⁶⁰Metin Yurdağür, "Arapkirli Hüseyin Avni", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları 1991, C.III, s.330.

Lâmiyye, En-Nakdü'r-Râyic li-Dibâceti'n-Netâ'ic, Şerhü'l-Kasîdeti'n-Nûniyyeti'l-Büstiyye, İlm-i Kelâm Dersleri eserlerinin bazılarıdır.

Temel çalışma sahası Kelâm ilmi olan Arapkirli'nin yukarıda sayılan matbu beş eseri haricinde Ceride-i İlmiye'de yayınlanan pek çok makalesi mevcuttur. Bunun yanı sıra “Târîh-i İlm-i Hadîs”, “Usûlü'l-Hadîs” ve “El-Ferâid fi'l-Kavâid ve'l-Fevâid” basılmamış yazma halindeki eserlerindendir.¹⁶¹

2.22. Tokatlı Mehmed Şâkir Efendi (1872-1913)

Fatih Camii dersiâmlarından Mehmed Şâkir Efendi, 1872 Tokat doğumludur. Babası Kemerli Ömer Efendi'dir. Tahsilinin ilk yıllarından itibaren ilme meftun olduğunu ifade eden Şâkir Efendi ilk öğrenimini Tokat'ta tamamladı.¹⁶² Sonrasında İstanbul'a gelip Fatih Camii dersiâmlarından Ahmed Şâkir Efendi'den ders aldı. Şâkir Efendi Fatih Camiindeki tahsilini 1892 senesinde icâzet alarak tamamladı. 1897'de ruûs imtihanlarını vererek ilk memuriyeti olan Fatih Camii dersiâmlığına 90 guruş maaşla tayin edildi. Aynı zamanda imtihana tabi tutulmadan girdiği Mekteb-i Nüvvâb'dan 1899 senesinde şahâdetnâmesini alarak mezun oldu. Dersiâmlık görevi çerçevesinde maaşı ve rütbesi kademeli olarak arttı ve 1905 senesinde İbtidâ-i Hâric İstanbul Müderrisliği rütbesine terfi etti. 1910'da önce 638 guruş maaşla Mekteb-i Kudât Fıkıh muallimliğine, sonrasında da 1338 guruş maaşla Dârülfünûn-ı Osmânî Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi İlm-i Fıkıh ve Hilâf muallimliğine tayin edildi. Buradaki görevi devam ederken 2840 guruş maaşla Meclis-i Mesâlih-i Talebe azalığına getirilen Şâkir Efendi, 4 Şubat 1913 tarihinde İstanbul'da vefat etti.

2.23. Babanzâde Ahmed Naîm Efendi (1872-1934)

Ahmed Naîm Efendi, Irak, Süleymâniye kökenli Babanzâdeler lakabıyla anılan büyük ve güçlü bir aşirete mensuptur. Babası Mehmed Zihni Paşa Bağdat, Irak, Yemen, Antalya, Bolu gibi çeşitli vilâyetlerde mühürdarlık, kalemdârlık, mektupçuluk ve mutasarrıflık vs. memuriyetlerde bulundu. Ahmed Naîm Efendi, 1872 Bağdat doğumludur. İlk öğrenimini Bağdat Mekteb-i İbtidâisi'nde, orta öğrenimini de Bağdat Rüşdiyesi'nde tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek Galatasaray Sultânîsi'ne başladı. 1891 yılında Sultânî'den mezun olan Ahmed Naîm Efendi akabinde Mekteb-

¹⁶¹Fikret Soysal, “Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesinde Kelâm Öğretimi: Arapkirli Hüseyin Avni Karamehmedoğlu Örneği” **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi**, C.VI, S.1, 2016, s.43-68.

¹⁶²İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema Sicil Dosyaları**, nr.0127-01.

i Mülkiye-i Şâhâne’de öğrenimine devam etti. Bir yandan yüksek öğrenimini tamamlarken bir yandan da Hacı Zihni ve Hersek Müftüsü Ali Fehmi Efendi’den İslâmî ilimler, Arapça ve Farsça tahsil etti.¹⁶³ 1894 yılında Mekteb-i Mülkiye’den üstün başarıyla mezun oldu.¹⁶⁴ Mezuniyetinin ardından Hariciye Nezâreti Tercüme Kalemi 3. Kâtipliği’nde memuriyete başladı.¹⁶⁵ Hariciye Nezâreti’ndeki görevinin yanında önce Galatasaray Sultânîsi Arapça muallimliği sonrasında da Maârif Nezâreti Tercüme Dairesi azalığına getirildi. Azalığı hasebiyle Istilahât-ı İlmiye Encümeni çalışmalarına katıldı ve II. Meşrûtiyet’e kadar devam ettirdi.¹⁶⁶ Bu süre zarfında icra ettiği görevlerdeki gayret ve üstün başarıları dolayısıyla 1896 yılında bir maaşla 1909 yılında ise Hicaz Demiryolu Madalyası ile taltif edilerek Meclis-i Maârif Daire-i İlmiye azalığına getirildi.¹⁶⁷ II. Meşrûtiyet’le beraber Osmanlı bürokrasisinde yaşanan kadro değişimleri Ahmed Naîm Efendi’yi de etkiledi. Nitekim sırasıyla Rüşdiye Mektepleri İdâresi ve Tedrisât-ı ‘Âliye müdürlüklerine getirildi. Aynı zamanda Hürriyet ve İtilaf Partisi aracılığıyla Â‘yan azalığına görevinde bulundu. 1915 yılında İstanbul Dârülfünûn’u Edebiyat Şubesi’nde Felsefe, Mantık, Ahlâk, Psikoloji (Ruhiyat) Metafizik (Mabadü’t-tabia) derslerini okutmak üzere müderris olarak görevlendirildi. Bilhassa uhdesine verilen Ahlâk ve Felsefe derslerini Edebiyat ve Ulûm-ı ‘Âliye-i Dîniyye şubelerinin ortak dersi olarak okuttu.¹⁶⁸ Bu dönemde

¹⁶³BOA, DH.SAİDd, nr.78-35, Leff 20.

¹⁶⁴Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.II, s.598.

¹⁶⁵Bkz. Hüseyin Hansu, **Secdede Biten Bir Ömür, Babanzâde Ahmed Naim**, İzmir , Kaynak Yayınları, 2007; Dr. İbrahim Özcoşar, Doç. Dr. Ali Karakaş, Fikret Özçelik, Üsâme Bozkurt, **Modern Dönemde Hadis ve Babanzade Ahmed Naim**, İstanbul, Divan Kitap Matbaacılık, 2023; Nazagül Ada Dalkıran, “Babanzâde Ahmed Naim’in İlimler Tasnifinde Ahlak İlminin Yeri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara 2020; Melek Çetinkaya, “Babanzâde Ahmed Naim’in Son Dönem Osmanlı Düşüncesine Katkıları”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan ve Toplum Bilimleri Anabilim Dalı, Felsefe Bilim Dalı, İstanbul 2018; Reyhan Göksu, “Babanzade Ahmed Naim’in Hadis Müdafaası”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Çanakkale 2018; Osman Ezici, “Babanzâde Ahmed Naim’in Ahlak Anlayışı ve Felsefî Görüşleri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı, Sivas 2010; Şenel Özoğul, “Babanzâde Ahmed Naim’in Felsefe Algısı ve Ele Aldığı Felsefî Problemler”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Felsefe Bilim Dalı, Konya 2016.

¹⁶⁶İsmail Kara, **Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014, C.I, s.321.

¹⁶⁷BOA, İ.HR, nr.352-6.

¹⁶⁸Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.170.

kaleme aldığı *Hikmet Dersleri* adlı eseri Dârülfünûn talebelerine yöneliktir. Buradaki ilmî görevlerinin yanı sıra idârî görevlerde üstlendi. Nitekim 1918-1919 yılları arasında Dârülfünûn umûm müdürlüğü görevinde bulundu. Buradaki hocalığı 1933 yılına kadar devam eden Ahmed Naîm Efendi Dârülfünûn Kapatılırken kadro dışı bırakılması nedeniyle emekliye ayrıldı.

Emeklilik yıllarını ilmî çalışmalarla geçiren Ahmed Naîm Efendi, TBMM ve Diyanet İşleri Başkanlığı kararıyla başladığı *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi* çalışmalarını sürdürürken 13 Ağustos 1934 öğle namazının ikinci rekâtının secdesinde vefat etti. Kabri yakın dostu Mehmed Akif Ersoy'un yanındadır. Elmalılı Hamdi Yazır'ın Ahmed Naîm Efendi'nin vefatı dolayısıyla tarih düşürdüğü beyiti şöyledir:

“Verdi ser Hamdi bu târîhe cihan
Secdeden gitti Hüda'ya Naîm”¹⁶⁹

Ahmed Naîm, Mehmed Akif, Eşref Edip, Muallim Cevdet gibi önemli şahsiyetler tarafından dürüst, çalışkan, güzel ahlâka sahip ve dindar bir şahsiyet olarak tanıtılmıştır. M. Cevdet'in onun şahsiyeti ile ilgili eseri *Müderris Ahmed Naîm* 'deki ifadeler şöyledir:

“Ahmed Naîm 60 yaşlarında orta boylu kısa ve az sakallı çenelerine doğru sakalı kıtça, tatlı bakışlı bazen durgunca çok kere yumuşak edalı idi. İstihza etmez; fakat bir küstahlığın zarif sözlerle intikamını almasını bilirdi. Hikâye söylemek ve dinlemekten hoşlanır, Merhum Hüseyin Kâzım Kadri'nin cana can katan fıkralarında meftun olduğunu söylerdi. Gülmesi tatlı idi, hele söz arasında bazen “nicedir ol hikâyât” deyişi ömürdü. Sağlığından şikâyeti yoktu. Ama Buhari Tercümesi yaparken gözleri ağrıdı. Koluna inme gibi bir şey geldi. Gerçi şiddetli ağrıları yoktu. Bununla beraber gene kalp hastalığından göçmesi daha çok acındırdı. Kaba taassuptan kurtulmuş temiz bir Müslüman örneği idi. Edebiyat ve musiki dostu idi. Arap ve Fransız dillerini iyi bilen bir felsefe âlimiydi. İmanında sabit idi. Neye inanmışsa sonuna kadar sadık kaldı. Onda riya veya kuru sofuluk gibi şeyler yoktu. Siyasi bir fırkaya mensup değildi. Doğu'nun dinî feyzini, Batı'nın fikirleriyle kaynaştırmıştı. Batı

¹⁶⁹Cevdet, **Müderris Ahmed. Naim**, s.34.

ilminin aşığı fakat pozitivizmin düşmanı idi. Onda Muhammedî bir yürek vardı.”¹⁷⁰

Babanzâde Ahmed Naîm, savunduğu İslamcılık fikri ve kaleme aldığı makale ve müstakil kitaplarla fikir dünyası için de önemli şahsiyetlerdendir. Nitekim Sebîlürreşâd Dergisi’nde yayınlanan yazılarıyla İslâmcılık fikrini benimsediğini, İttifak Gazetesi’nde çıkan “Arap Kardeşlerimize Bir Nasihatımız” adlı yazısında da ırkçılığa karşı çıktığını açıkça göstermektedir. Telif, tercüme ve makale çalışması çerçevesinde pek çok çalışmaya imza atan Babanzâde Ahmed Naîm’in kaleme aldığı eserlerinin bazıları şunlardır:

- Temrinât (İstanbul 1315)
- Hikmet Dersleri (İstanbul 1328)
- Mebâdi-i Felsefeden İlmü’n-Nefs (İstanbul 1331)
- İslâm’da Dava-yı Kavmiyet (İstanbul 1332)
- Felsefe Dersleri (İstanbul 1333)
- İlm-i Mantık (Tercüme) (İstanbul 1335)
- Tevfik Fikret’e Dair Filozof Dr. Rıza Tevfik Beyefendi’ye (İstanbul 1336)
- Felsefe Istılahlarının Teknik Sözlüğü (Fransızcadan Türkçeye)
- Ahlâk-ı İslâmiye Esasları (İstanbul 1340)
- Hadîs-i Erbaîn Tercümesi (İstanbul, 1341)
- Genel Çizgileriyle İslâm (İstanbul 1333)
- Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercüme ve Şerhi (İstanbul 1346) (Ahmed Naîm Efendi’nin 1. ve 2. Cildi tamamlayıp 3. Cildin müsveddelerini hazırladığı süreçte vefat etmesi üzerine eser, Kâmil Miras tarafından tamamlanarak yayınlanmıştır.)

2.24. Çankırlı Abdulkâdir Sadreddin Efendi (1855-1931)

Abdulkâdir Sadreddîn Efendi, Sûriye Vilâyeti Merkez Nâibi Hâfız Abdullah Sabri Efendi’nin oğludur. Nüfus-ı Tezkire-i Osmâniyyedeki kayda göre 1855

¹⁷⁰Cevdet, **Müderris Ahmed Naim**, s.7.

senesinde İstanbul'da dünyaya geldi.¹⁷¹ İlk öğrenimini tamamlayıp İslâmî ve Arabî ilimleri İstanbul'daki çeşitli medreselerde ve Şam'da tahsil etmiş, Hey'et-i Mümeyyize huzurunda imtihanlara girerek 1890'da icâzetnâme ve mezuniyet şehâdetnâmesi aldı. Abdulkâdir el-Üstüvânî, Muhammed ez-Zehâvî, Tevfik es-Suyûtî icâzet aldığı İslâm âlimlerinden bazılarıdır. Arapça, Farsça ve Türkçe dillerini konuşma, okuma ve yazma derecesinde hâkimiyeti olan Sadreddîn Efendi, 1871'de İstanbul Müderrisliği rütbesine nâil olup, Sûriye Vilâyeti'nde Cebel-i el- Kalmûn, Gara, Dûmâ, Humus, Hüdavendigâr Vilâyeti'nde de Gönen Kazası niyâbetlerinde görev aldı. 1891'de Cidde Bidayet Mahkemesi başkanlığı ile başlayan hukukî görevleri Isparta, Beyrut, Trabzon, Manastır gibi daha pek çok merkezde mahkeme reislikleri ile devam etti. 1913 senesinde Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi Hikmet-i Teşri' muallimi kadrosuna dâhil edildi ve iki yıl görev yaptı.¹⁷² Okuttuğu derslere ait yazma notlar Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁷³ Bunun yanında Tetkîk-i Mesâhif, Müellefât-ı Şer'iyye ve Dârü'l-Hikmet-i İslâmiyye azalıkları gibi idârî görevler de üstlendi.¹⁷⁴ *Ez-Zerî'a fî İlmi'-ş-Şerî'a, El-Mûftî fî'n-Nahvi'l-Kûfî, Keşfü'l-Gumme an İftirâki'l-Ümme, Ensâbü'l-Evâil ve'l-Enbiyâ, Tabakâtü'l-Hanefiyye, Tabakâtü'l-Mûsânnifîn fî'l-Ulûmî'l-İslâmiyye Karnen ba'de Karnin* vs. eserler telif eden Abdulkâdir Sadreddîn Efendi, 14 Şubat 1931'de İstanbul Üsküdar'da vefat etti. Kabri Karacaahmet Mezarlığı'nda bulunmaktadır.

2.25. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Efendi (1862-1914)

Ahmed Hilmi Efendi, Filibeli Şehbender Hacı Süleyman Efendi'nin oğludur. 1862'de bugün Bulgaristan sınırlarında kalan Filibe'de dünyaya geldi. Sıbyân Mektebi'nde temel dinî ilimleri Rüşdiye Mektebi'nde de mantık, Fârisî ilimlerden Gülistan ve Fenn-i Hisâb derslerini aldı.¹⁷⁵ Türkçe ve Fransızca'yı da okur yazar derecesinde öğrendi. 93 Harbinin mağlubiyetle neticelenmesi sebebiyle Rumeli'den Anadolu'ya göç eden 15.000 kişilik kabileye ailesiyle beraber katılarak zor bir tren

¹⁷¹BOA, DH.SAİDd, 72-417, Leff 210.

¹⁷²Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.108-111.

¹⁷³Çankırılı Abdülkâdir Sadreddin Efendi, Hikmet-i Teşri', Âtıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, Mehmet Zeki Pakalın Koleksiyonu, nr.80.

¹⁷⁴Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, C.IV, s.410.

¹⁷⁵BOA, DH.SAİDd, 50-27, Leff 17.

yolculuğu ile İstanbul'a göç etti.¹⁷⁶ Eğitimine burada devam eden Ahmed Hilmi Efendi, Galatasaray Sultanîsi'nden mezun oldu. 1888 senesinde yirmi altı yaşındayken ilk memuriyeti olan Sirkeci iskelesindeki Posta Şubesi'ne, 1889'da da Yeni Camii Postanesi Mekâtib-i Mersûle (Posta Gönderi) memuriyetine tayin edildi. 1890'da ise İzmir Posta Kitabetine nakledildi. Çaba ve gayretleri dolayısıyla İzmir Postahanesi Mekâtib-i Mersûle baş memuriyetine getirildi. Burada dört yıl görev yapan Ahmed Hilmi Efendi'nin önce maaşı sekiz yüz elli guruşa yükseltildi, sonra İzmir Postanesi müdürlüğüne terfi ettirildi. 1897 senesinde de becayişle Beyrut Vilâyeti Telgraf ve Posta Merkezi Müdürlüğü'ne nakledildi. 1900 senesinde 140.000 guruşu zimmetine geçirdiği gerekçesiyle memuriyetten azledildi. Meclis-i İrade-i Vilâyet tarafından gerçekleştirilen mahkemenin neticesinde kendisinden ve kefilinden zimmetine geçirdiği miktar tahsil edilerek memuriyetten tard edildi ve üç ay hapis cezasına çarptırıldı. Aldığı ceza sonrasında Mısır'a kaçarak buradaki Jön Türklerle irtibat kurdu. 1901 senesinde İstanbul'a döner dönmez yakalandı ve Fizan'a sürgüne gönderildi. II Meşrûtiyet'in ilanıyla beraber İstanbul'a dönen Ahmed Hilmi Efendi İttihâd-ı İslâm adında bir gazete çıkarmaya başladı.¹⁷⁷ İttihad-ı İslâm'ın kapanması ile Şehbal, İkdam ve Tasvîr-i Efkâr'da yazmaya başlayıp, Hikmet, Ceride-i İslâmiyye ve Hikmet Matbaa-i İslâmiyye gazetelerini kurdu. 1910 senesinde Darülfünûn Edebiyat ve Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye şubelerinin ortak aldığı Felsefe dersini okutmak üzere görevlendirilen Ahmed Hilmi, Kastamonu sürgünü dolayısıyla 1911'de görevinden ayrıldı. Burada bulunduğu sırada kaleme aldığı *İlm-i ahvâl-i Rûh*, ders kitabı olması maksadıyla yazıldı.¹⁷⁸ Aynı zamanda Dârüşşafaka Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye azalığını yürüttü. II. Meşrûtiyet döneminde çeşitli gazetelerde kaleme aldığı halka hitap eden cesur yazılar ve verdiği konferanslar sansüre maruz kalmasına, matbaa ve gazetesinin kapatılmasına sebep oldu. Akabinde siyasi ve ictimai faaliyetleri sebebiyle Kastamonu'ya sürüldü. Kastamonu'da bir müddet kaldıktan sonra rahatsızlığı ve işlerini yürütememesi sebebiyle sürgün hayatına Bursa'da devam etmeyi talep eden

¹⁷⁶M. Zeki Ekici, "II. Meşrûtiyet Devri Fikir Adamı, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Hayatı ve Eserleri", Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul 1997. s.23.

¹⁷⁷BOA, DH.MKT, nr. 2660-60; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* 1, s.65.

¹⁷⁸Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.94.

Filibeli Ahmed Hilmi Efendi, Polis Müdüriyet-i Umûmiyye-i ‘Aliyyesine bu konuyla ilgili yazdığı arz-ı halde,

“Divân-ı Harb-i Örfinin esas kararı idâre-i örfiyye hâricine îsâlimden ibâret oluşuna göre te’mîn-i mâîşet ve sıhhatime muğâyir olan bir mahalle i’zâmım bu karar fevkinde bir şiddet ve muğâyir-i ma‘delet olur. Halbuki romatizmalarım musâb olduğum asabiyet hele burda perişân bırakıldığım işlerime uzaktan bile adem-i imkân-ı nezâret ve dersi ma‘îşet nazar-ı mürüvvete alınırsa Kastamonu’ya i’zâmımı Divân-ı mezkûr kararı fevkinde bir şiddet gibi telakki etmek âcizce zaruridir. Madem ki mahalli teb‘îdi ta’yîn ve tensib eden hükûmettir ve madem ki Divân-ı harb kararını teşdid-i muğâyir-i adl ve nısfettir. Hükûmetten Bursa ve İzmit gibi te’mîn-i ma‘îşet edebileceğim ve idâme-i sıhhatime müsâit yakın bir yere i’zâmımı hak ve adâlet nâmına istid‘â eylediğimi makâm-ı ‘âli-i âidine îsâli buyurmalarını niyâz ve istirahat ederim. Efendim hazretleri. Filibeli Şehbenderzâde.”¹⁷⁹

ifadeleriyle meramını açıkladı. Bunun üzerine Bursa’ya geçmesine izin verildi.¹⁸⁰ İslâm felsefesi, psikolojisi, sosyolojisi, siyaset, tasavvuf, tarih ve edebiyat alanlarında pek çok eser ve makale kaleme alan ve son devir Osmanlı ulemasının ilme hizmet eden mütefekkir şahsiyetlerinden Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Efendi Tasvîr-i Efkâr gazetesinin 17 Ekim 1914 tarihli günlük haberinde Ahmed Hilmi Efendi’nin birkaç günlük rahatsızlığının ardından aniden vefat ettiği, vefatının teessür ve şaşkınlık ile karşılandığı ve Fatih Camii Haziresi’ne defnedildiği ifade edildi.¹⁸¹ Vefatının sebebinin net olarak bilinmemesi, Mason Cemaati hakkındaki yazıları sebebiyle zehirlenerek öldürüldüğü ve bakır zehirlenmesinden vefat ettiği ihtimallerinin ileri sürülmesine neden oldu.¹⁸² Gazete muharrirliği özellikle de Hikmet gazetesindeki yazılarıyla ön plana çıkan Ahmed Hilmi Efendi’nin, üslubundaki sadelik, açıklık, fikir ve muhakemesindeki isabet, kuvvet ve doğruluk büyük bir okuyucu kitlesine hitap

¹⁷⁹BOA. DH.SYS, nr.55-68-3.

¹⁸⁰BOA. DH.SYS, nr.55-68-1.

¹⁸¹Yeni Tasvîr-i Efkâr, nr.1231, 4 Teşrîn-i Evvel 1330, 27 Zilkâde 1332, s.2.

¹⁸²M. Zeki Ekici, “II. Meşrûtiyet Devri Fikir Adamı, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Hayatı ve Eserleri”, s.50.

etmesini sağladı.¹⁸³ Bununla birlikte siyasi mücadelelerin zirvede yaşandığı bir dönemde gazetelerinin kapatılmasına ve tüm engellemelere rağmen dinî, siyasî ve ictimâî fikirlerini halk kitlesi ve ilmî çevrelerle paylaşmaktan geri durmaması ve tüm aydınları ve rehberleri halkı irşâd etmeye davet etmesi kalemini güçlendiren ve popülaritesini arttıran etkenlerdendir. Kaleme aldığı yazılarından hareketle saltanata karşı Meşrûtiyet'i benimseyen, Panislamizm'i savunan, maddeciliğe ve dünyevileşmeye karşı çıkan Osmanlı münevverleri arasında zikredildi. Dolayısıyla Filibeli Ahmed Hilmi ilmî birikimi ve tecrübesiyle birçok alanda eser kaleme alan aydınlardandır. Eserlerinin birçoğu günümüz harflerine aktarılarak tekrar neşredildi. Onun ilmî şahsiyeti ve fikirlerinin konu edildiği birçok kitap, tez ve makale çalışması bulunmaktadır.¹⁸⁴

Dinî ve Fikrî eserleri:

- Senûsiler ve On Üçüncü Asrın En Büyük Mütefekkir-i İslâmîsi Seyyid Muhammed es-Senûsi (İstanbul 1325, 1333)
- Müslümanlar Dinleyiniz (İstanbul 1326)
- Târîh-i İslâm (Dozy'nin Târîh-i İslâm'ına Reddiye, I-II, İstanbul 1326-1327)
- İlm-i Ahvâl-i Rûh (İstanbul 1327)
- Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzur-ı Fende Mesâlik-i Küfür (İstanbul 1327)
- Yirminci Asırda Alem-i İslâm ve Avrupa: Müslümanlara Rehber-i Siyaset (İstanbul 1327, Şeyh Mihridîn Arûsî takma adıyla)
- Akvâm-ı Cihân (İstanbul 1329)
- İki Gavs-ı En'am: Abdülkâdir ve Abdüsselam (İstanbul 1331)

¹⁸³Bursalı, **Osmanlı Müellifleri**, haz. Yavuz, Özen, C.II, s.164

¹⁸⁴Mehmet Fatih Aslan, "Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Toplum Felsefesi Ve Sosyolojisi", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, 2021 Ankara; Mehmet Zahit Safa Kansızoğlu, "Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih-İ İslam Kitabının İslam Mezhepler Tarihi Ve Kelam Açısından İncelenmesi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Uşak 2022; Ramazan Uğur Uçar, "Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'de Türklük Tasavvuru", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı Felsefe Tarihi Bilim Dalı, Sakarya 2008; Ali Nasuf Halil, "Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'nin Düşünce Hayatı", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Ankara 2008.

- Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor? (İstanbul 1329, Özdemir takma adıyla), Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Dârülfünûn Efendilerine Tahrîrî Konferans (İstanbul 1329)
- Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi Nebîmizi Bilelim (İstanbul 1331)
- Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti (İstanbul 1332)
- Muhâlefetin İflâsı (İstanbul 1331)
- Üss-i İslâm: Hakâik-i İslâmiyye'ye Müstenid Yeni İlm-i Akâid (İstanbul 1332)
- Yeni Mantık (Tamamlanmamış), Tasavvuf-ı İslâmî, Âlem-i İslâm ve Kadın Mes'elesi

Edebî Eserleri:

- Vay Kız Bekçiyi Seviyor. (Oyun, İstanbul 1326)
- İstibdâdın Vahşetleri yahut Bir Fedâinin Ölümü (Oyun, İstanbul 1326)
- A'mâk-ı Hayâl (Roman İstanbul 1326, 1341, 1958, 1998)
- Öksüz Turgut (İstanbul 1326)
- Melekzâde Ailesi, Şiirler

Sürelî Yayınları

- İttihâd-ı İslâm (1908- 1909)
- Necat (1909), Sancak (1909)
- Şehbâl (1910- 1911)
- Yeni Tasvîr-i Efkâr (1909 -1911)
- İkdâm Gazetesi (1909),
- Sırât-ı Müstakîm (1910)
- Tonguç Gazetesi (1909)
- Millet ile Muhasebe (1911)
- Teşrîh (1912),
- Coşkun Kalender (1913)
- Ni'met (1911)
- Hikmet (1910- 1913)

2.26. Bergamalı Cevdet Efendi (1872-1926)

İsmi Ahmed mahlası Cevdet'tir. Ahmed Cevdet Efendi İzmir Sancağı Bergama kazası Alibeyli (Aliağa) köyünde 1872 yılında dünyaya geldi. Babası Çemişgezekli Dava vekili ulemâdan Hüseyin Aşkî Efendi'dir. Babası aslen bugünkü Tunceli'ye bağlı Çemişgezek'in Başvartenk köyündendir.¹⁸⁵ Cevdet Efendi, doğumundan üç yıl sonra ailesinin Alibeyli'den Bergama'ya yerleşmesi dolayısıyla Bergamalı lakabını almış ve bu lakapla tanınmaktadır. İlk tahsilini Bergama'da babası ve sair alimlerden tahsil ettikten sonra yüksek tahsil için İstanbul'a gelerek Ayasofya Camii sersîamlarından Eğinli İbrahim Efendi'nin ders halkalarına devam etti. 1896'da aldığı icâzetnâme ile 1898'de ders okutmaya başlayan Cevdet Efendi Ders Vekâleti tarafından 1900'de düzenlenen ruûs imtihanlarını vererek ilk görev yeri olan Beyazıt Camii dersiâmlığına tayin edildi.¹⁸⁶ 1908 itibariyle icâzet vermeye başladı. Talebe yetiştirme noktasında gösterdiği gayret ve başarıları dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid tarafından atıyye ve madalya ile taltif edildi.¹⁸⁷ II. Meşrûtiyet'in ardından Meclis-i Mesalih-i Talebe azalığına getirildi. Dârülhilâfe Medresesi'nin âli kısmında Edebiyat-ı Arabiyye, Medresetü'l-Mütehassısîn'de Usûl-i Hadîs, Süleymâniye Medresesi'nde de Tefsîr derslerini okuttu. Aynı zamanda Dârü'l-Hilâfeti'l-'Âliye Medreseleri müfettişliği yaptı. Şeyhülİslâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin meşihat döneminin 1918-1919 yılları arasında Dârü'l-Hikmet-i İslâmiyye azalığı, 1920-1922 yılları arasında ise Huzur Dersleri mukarrirliği görevlerini yürüttü.¹⁸⁸ 1924'te Dârülfünûn İlahiyat Fakültesinin tekrar açılmasıyla Tefsîr ve Fıkıh müderrisliğine asaleten tayin edilerek öğretim üyesi kadrosuna dâhil edildi.¹⁸⁹ Burada iki yıl boyunca Tefsîr, Tefsîr Usulü ve Târîhi ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye derslerini okuttu. İlahiyat Fakültesi müderrisliğini sürdürdüğü sırada 30 Ocak 1926'da 54 yaşında İstanbul'da vefat etti. Kabri Sahra-i Cedid mezarlığındadır. Bergamalı Cevdet Bey son devir Osmanlı Ulumasından

¹⁸⁵İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema Sicil Dosyaları**, numara. 3616-01.

¹⁸⁶Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, C.I, s.124; Ali Birinci, **Tarihin Gölgesinde: Meşahir-i Meçhulden Birkaç Zat**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2001, s.73.

¹⁸⁷İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1969, Cüz.I, s.241.

¹⁸⁸Mardin, **Huzur Dersleri**, C.II-III s.134.

¹⁸⁹Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.169.

Arapça, Farsça, Edebiyat ve Dini ilimler mütehasşısı kıymetli alimlerdenendir.¹⁹⁰ Onun İlahiyat talebesine yönelik hazırladığı ders notları vefatından sonra da neşredilmeye devam edilmektedir.¹⁹¹ *Edebü'd-Dîn ve'd-Dünyâ Tercümesi, Tefsîr Târîhi, Tefsîr-i Şerîf, Tefsîr-i Sure-i Hucurat, Tefsîr-i Sure-i Saff, Vezâif-i İnsâniyye ve Tavzihu'l Müteşabihat* eserlerinin bazılarıdır. Bunun yanı sıra Mahfil dergisinde yayınlanan makale çalışmaları mevcuttur.¹⁹²

2.27. Manisalizâde Hâfız Mustafa Şevket [Yunt] (1878-1951)

Mustafa Şevket Efendi, Fatih Dersiâmı ve Huzur Dersleri muhataplarından Manisalı Hâfız Mehmed Emin Efendi'nin oğludur. 16 Mart 1878'de İstanbul'da dünyaya geldi.¹⁹³ İlk ve orta öğrenimini Dârülmualimîn'de tamamladıktan sonra Kur'an-ı Kerim'i hıfzeden Şevket Efendi aynı zamanda Bayezid Camii dersiâmlarından ve Huzur Dersleri mukarrirlerinden Çarşambalı Ahmed Hamdi Efendi'nin derslerine devam ederek icâzetnâme aldı. 1902'de Ders Vekâleti tarafından düzenlenen ruûs imtihanlarını vererek ehliyetini ispatlayarak Fatih Camii dersiâmlığına tayin edildi. 1901'de Dârülfünûn Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne girerek 24 Ağustos 1905 tarihinde şube birincisi olarak mezun oldu.¹⁹⁴ Bunun yanı sıra Hukuk Fakültesi'nin fark derslerini imtihanla vererek pekiyi derecesiyle tasdiknâme aldı.¹⁹⁵ Pek çok eğitim kurumunda görev yapan Mustafa Şevket Efendi'nin görev aldığı ilk eğitim kurumu 1906 senesinde tayin edildiği Vefa İdadisi'dir. Burada 1909 senesine kadar muallimlik görevini sürdürüp Ulûm-ı Dîniyye ve Ma'lumât-ı Medeniyye derslerini okuttu. 1908'de Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye muallimliğine getirildi ve Mülkiye Mektebi'nin 1915'te kapanmasına

¹⁹⁰Sâkıb Yıldız, "Bergamalı Cevdet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV. Yayınları, 1992, C.V, s.495.

¹⁹¹Cevdet Bey, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, haz. Mustafa Özel, İstanbul, Kayihan Yayınları, 2002; Durmuş Ali Yıldız, "Cevdet Bey'in Tefsir Tarihi'nin Tefsir Usûlü Ve Tarihi Açısından Tahlili", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Konya 2019.

¹⁹²Şaban Karasakal, "Tefsirler Ve Müfessirler (Bergamalı Cevdet)", **Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)**, C.III, S.6, Güz 2015, s.141-156; Mevlüt Güngör, "İstanbul Darülfünûn İlahiyat Fakültesinin İlk Tefsir Hocası Bergamalı Ahmed Cevdet Bey" Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu (18-19 Kasım 2009 Tebliğleri), İstanbul, Ada Ofset, 2010, s.366.

¹⁹³Muhammed Selman Çalışkan, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Tefsir ve Tefsir Tarihi Müderrislerinden Manisalizâde Hâfız Mustafa Şevket Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, İstanbul, 2010, s.288.

¹⁹⁴Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.48,49.

¹⁹⁵Mardin, **Huzur Dersleri**, C.II-III, s.318.

kadar sürdürdü. 1910 senesinde Dârülfünûn muallim muavinliği müsabaka imtihanlarını kazanarak Dârülfünûn Ulûm-ı ‘Âliye-i Dîniyye Şubesi muallim muavinliğine tayin edildi.¹⁹⁶ Aynı yıl Mekteb-i Hukuk’ta Ahkâm-ı Vesâyâ, Ferâiz ve Hukûk-ı Medeniyye dersleri uhdesine verildi. 1914’te Ulûm-ı ‘Âliye-i Dîniyye Şubesi’nin kapatılmasının ardından Mekteb-i Kudât, Dârü’l-Hilâfet-i ‘Âliye’nin tâli kısmında ve Medresetü’l-Vâizîn’de Ferâiz ve Fıkıh derslerini okuttu. Bahsi geçen medreselerdeki görevlerinin yanı sıra 1 Aralık 1917 tarihinde Hukûk-ı Medeniye muallimleri de kendisine verildi.¹⁹⁷ İlahiyat Fakültesi’nin tekrar açılması üzerine 1926’da Tefsîr-i Şerif Müderrisi Bergamalı Cevdet Efendi’nin vefatı üzerine önce vekâleten bir süre sonra da asaleten Tefsîr ve Tefsîr Târîhi müderrisliğine tayin edildi.¹⁹⁸ 1933 senesine kadar İlahiyat Fakültesi’ndeki müderrisliği devam eden Şevket Efendi’nin kadrosu sonrasında Yüksek İslam Enstitüsü’ne nakledildi.¹⁹⁹ Dârülfünûn’daki görevlerinin yanı sıra, son Huzur Dersleri muhataplığı, son Halife Abdülmecid’in imamlığı, Medrese-i Süleymâniye ve Medresetü’l-İrşâd müderrisliği ve İ‘lâmât-ı Şer‘iyye mümeyyizliği görevlerinde bulundu. Üstlendiği ilmî görevlerinin dışında bilhassa II. Meşrûtiyetin ilanından 1930 yılına kadar Kanûn-ı Medenî ve Hukûk-ı Aile, Mecelle Ta’dil, Usûl-i Muhakemât-ı Şer‘iyye ve Hukûkiyye, Tevcîh-i Cihat Nizamnâmesinin tanzimi, Ahkâm-ı Şahsiyye, Kânûn-ı Medenî ve Vâcibât gibi çeşitli komisyonlarda azalık yaptı. Dârülfünûn’un lağvedilmesinin akabinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde kurulan İslâm Tetkikleri Enstitüsü’nde tekrar görevlendirilen Şevket Efendi, üç yıl sonra emekliye ayrıldı. Emekliliğinden vefatına kadar hayatını avukatlık ile idame ettiren müderris 4 Haziran 1951’de vefat ett. Kabri Edirnekapı aile mezarlığında medfundur. *Fatiha ve Diğer Bazı Sûrelerin Tercümeleri*, Ayrıca *Kâdî Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi Arasında Bir Mukayese*, *Kitâbü’n-Nafakât*, *Ferâiz Risâlesi*, *Hülâsâtü’l-Ferâiz*, *Ahkâm-ı Vesâyâ*, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, *Türk Hukuk Lügatı* telif ettiği eserlerinden bazılarıdır.

¹⁹⁶BOA, MF.İBT, nr.284- 78.

¹⁹⁷Mardin, **Huzur Dersleri**, C.II-III, s.319.

¹⁹⁸**İstanbul Dârülfünûn Talebe Rehberi 1926-1927**, , İstanbul, Yeni matbaa, s.131.;

¹⁹⁹Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.76,77.

2.28. Seyyid Bey (1873-1925)

Tam ismi Seyyid Mehmed Emin Bey'dir. 1873 İzmir doğumludur. Babası İzmir'in tanınmış ailelerinden Müezzinzâdeler ailesine mensup Abdullah Takıyüddîndir.²⁰⁰ Medrese eğitimi İzmir'de tamamladıktan sonra Hukuk Mektebi'nde okumak üzere İstanbul'a geldi. İstanbul Hukuk mektebinden 1904 yılında 18. devre birincisi olarak mezun olup İzmir'e döndü ve dava vekilliği yapmaya başladı. 1908'de İstanbul'a geri dönerek Hukuk Mektebi'nde Usûl-i Fıkıh müderrisliğine tayin edildi.²⁰¹ Buradaki Usûl-i Fıkıh müderrisliği vefatına kadar aralıklarla devam etti. Bu süre zarfında verdiği dersler ve neşrettiği ders notları Seyyid Bey'in fıkıh usûlü ve tarihine dair ilk çalışmalarıdır.

Seyyid Bey 1908 II. Meşrûtiyet'in ilanıyla yapılan 3. Dönem seçimlerinde İzmir'den mebus seçilerek Meclis-i Mebusân'a girerek siyasi hayata adım attı. 1912 ve 1914 yıllarında yapılan 4. ve 5. Dönem seçimlerinde tekrar İzmir mebusluğuna seçilmesi müderrislikten daha çok İzmir Mebusu olarak tanınmasına neden oldu. Mebusluk görevinin yanı sıra 13 Kasım 1916'da Âyan Meclisi azalığında da bulundu.²⁰² Seyyid Bey'in mebusluğu ile başlayan siyasi hayatının arka planında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensubiyeti vardır. Burada etkin bir faaliyet göstererek öncü kadrosunda yer aldı. 1910 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti başkan yardımcılığına, 1911'de de başkanlığa getirildi. Aktif bir Cemiyet hayatı süren Seyyid Bey Teceddüt Fırkası'nın da kurucularındandır. Bir yandan siyasi meşguliyetleri devam ederken diğer yandan da çeşitli kanunlaştırma ve Tadil Komisyonlarında görev aldı. Bu komisyonlara 1909'da Kanun-ı Esâsî, 1916'da Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ve Kanun-ı Medenî'nin tadili için kurulan komisyonlar örnek gösterilebilir. Mondros Mütârekesi'ne dayanarak İstanbul'u işgal edip Meclis-i Mebusân'ı lağveden İngiltere yönetimi içlerinde Seyyid Bey'in de olduğu bir grup siyaset adamını Malta'ya sürgün etti. 29 Nisan 1920'de başlayan sürgün hayatı Ekim 1921 yılına kadar devam etti. Sürgün hayatının bitmesiyle önce Ankara'ya giden Seyyid Bey sonrasında İstanbul'a dönerek Meclis-i Â'yan üyeliğine ve müderrisliğe devam etti. Millî Mücadele

²⁰⁰Sami Erdem, "Seyyid Bey", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV. Yayınları, 2009, C.XXXVII, s.54-56.

²⁰¹Sami Erdem, "Seyyid Bey: Hayatı ve Eserleri", **Türk Hukuk Ve Siyaset Adamı Seyyid Bey Sempozyumu**, İzmir, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999, s.12.

²⁰²TBMMArşivi, 2. Dönem Milletvekili Seyit Mehmet Emin Bey'in Tercüme-i Hal Varakası.

döneminde de aktif siyasette rol alan Seyyid Bey'in Hasan Rıza Soyak'ın "Atatürk'ten Hatıralar" adlı anılarında Mustafa Kemal Atatürk'e hukukî danışmanlık yaptığı aktarılmıştır.²⁰³ Yine 1923 yılı başlarında Mecelle'nin tâdili için kurulan Vâcibât Komisyonuna başkan seçildi. Bununla beraber 28 Haziran 1923'te TBMM'nin ikinci devre seçimlerinde İzmir'den vekillığe, Meclisin 14 Ağustos 1923 günkü oturumunda yapılan Hey'et-i Vükelâ seçiminde de Ali Fethi Bey'in (Okyar) kabinesinde adliye vekilliğine seçildi. Ali Fethi Bey kabinesinin istifası sonrasında kurulan İsmet Paşa (I. İnönü) kabinesinde adliye vekilliğine getirildi ve 5 Mart 1924'teki istifasına kadar devam etti. 6 Mart 1924'te kurulan II. İnönü kabinesinde ise Seyyid Bey'in de aralarında olduğu bazı vekiller kabine dışında bırakıldı. II. İnönü kabinesinde görev alamamasının sebebi Büyük Millet Meclisi kürsüsünden yapmış olduğu hilafete dair meşhur konuşması, Cumhuriyet öncesinde kaleme aldığı "Medhal" adlı eserinde yer alan ifadeleri oldu. Bu noktada Seyyid Bey kanunların, nasslarla sabit ve değişmez ilkeler korunarak ve şartlara göre değişmesi mümkün olan durumların maslahat çerçevesinde düzenlenmesiyle oluşturulması gerektiğini belirtmişti.²⁰⁴ Ayrıca bir devletin ihtiyacı olan anayasanın belirlenmesinde acele edilememesi ve milletin örf ve âdetine uygun bir şekilde hazırlanması gerektiğini ifade etti.²⁰⁵ TBMM'ndeki görevine İzmir vekilliği ile devam eden Seyyid Bey Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu'nun 23. maddesinin aynı anda iki memuriyeti yasaklaması üzerine Dârülfünûn müderrisliğini tercih ederek 20 Mayıs 1924 'te yeni teşekkül eden Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin reisliğine getirildi ve ilk dekanı oldu.²⁰⁶ Aynı zamanda İlahiyat Fakültesi'nde Târîh-i Fıkıh, Hukuk Fakültesi'nde de Fıkıh Usûlü derslerini okutmayı devam ettirdi. Sadece bir ders senesi görev yapmasına rağmen hem İlahiyat hem de Hukuk talebelerine yönelik ders notları kaleme aldı. Müderris'in ders notları daha sonraki yıllarda da ders kitabı olarak kullanıldı.²⁰⁷ Kısa bir süre sonra yakalandığı zatürre sebebiyle 8 Mart

²⁰³ Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, İstanbul, Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1973, C.I, s.182.

²⁰⁴ Seyyid Bey, **Usûl-i Fıkıh Medhal**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333, s. 161.

²⁰⁵ Tanin, S.306, 21 Ağustos 1339, s.479.

²⁰⁶ Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.167, 169; Sami Erdem, "Seyyid Bey'in İslam Hukuku Sahasındaki Çalışmalarının Değeri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, İstanbul 1993, s.49.

²⁰⁷ Bkz. Seyyid Bey, **Târîh-i Fıkıh Dersleri**, İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1340; a.mlf., **Usûl-i Fıkıh Dersleri**, İstanbul, Matbaa-i Hukûkiye, 1328; a.mlf., **Usûl-i Fıkıh Dersleri**, İstanbul, Matbaa-i Hukuk Matbaası, 1330.

1925 günü elli iki yaşında vefat etti. Naaşı Beyazıt Camiinde kılınan cenaze namazının ardından II. Mahmud türbesi haziresine defnedildi.²⁰⁸

Seyyid Bey'in dünya görüşünü şekillendiren etkenler, aldığı eğitim, sosyal çevre ve üstlendiği görevlerdir. O, klasik yapıyı korumakla beraber dönemin taleplerine cevap veren ve işlevsel olanın tercih edilmesini savunan modernist bir bakış açısına sahiptir. Böylece yazdığı eserler, yaptığı konuşmalar, verdiği dersler ve konferanslar düşünce dünyasını yansıtmaktadır. Bunlar arasında en çarpıcı ve meşhur olanı elbette ki 3 Mart 1924 günü Hilafetin kaldırılması teklifinin görüşüldüğü oturumun sonunda Büyük Millet Meclisi kürsüsünden hilafetin mahiyeti, hakikî ve sûrî boyutları ve kanun teklifinde bahsi geçen kaldırılması kararının şer'î dayanaklarını ilmî bir üslupla temellendirerek açıkladığı uzun konuşmasıdır.²⁰⁹ Konuşmasında Hilafetin dünyevi bir kurum olduğunu, hakikî hilafetin Hulefâ-i Râşidin dönemiyle sınırlı olup, onun dışındakilerin halkın vekâleti ile ülkeyi yöneten devlet başkanları olduğunu belirterek hilafetin kaldırılmasının dinen bir mahzuru olmadığını açıkladı. Seyyid Bey'in hitabı, vekillerin aklındaki soru işaretlerini giderip kanun tasarısının kabulü yönünde karar vermelerini kolaylaştırdı.²¹⁰

Seyyid Bey, fıkıh usûlü, fûru'-ı fıkıh ve fıkıh tarihi alanlarında ders veren ve ders kitapları hazırlayan müderrislerdendir. *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, *Usûl-i Fıkıh Dersleri II*, *Cüz-i Evvel: Medhal*, *Usûl-i Fıkıh Dersleri Mebâhisinden İrade*, *Kaza ve Kader*, *Târîh-i Fıkıh Dersleri* yayınlanan ders kitaplarındandır.

2.29. Ahmed Cemal Celaleddin [Köprülü] (1893-1979)

Ahmed Cemal Bey, 19 Mayıs 1893 İstanbul doğumludur. Babası Bâb-ı Âli Tercüme Kalemi Mümeyyizi Mehmed Nazif Efendi, annesi Ferdane Hanım'dır. İlk öğrenimini Ayasofya Rüşdiyesi'nde, orta öğrenimini Mercan İdâdîsi'nde, yüksek öğrenimini de Dârülfünûn Edebiyat Fakültesinde tamamladı.²¹¹ Bu sırada Türkçe, Fransızca, Alamca ve Farsça dillerine okuma, anlama ve yazma derecesinde öğrendi. Birinci Dünya savaşına ihtiyat zâbit vekili olarak katılan Ahmed Cemal Bey, Çanakkale'de yaralanması sebebiyle Tophane'ye nakledildi. Terhisini alır almaz

²⁰⁸Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* 1, s.232.

²⁰⁹TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Yasama Yılı, 2. Birleşim, 03.03.1924, C.VII, s.40.

²¹⁰Sami Erdem, "Hilafetin Kaldırılması sürecinde Teorik Tartışmalar ve Adliye Vekili Seyyid Bey'in Katkısı", Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s.112.

²¹¹Fevziye Tansel, "Ölenlerimiz-Ahmed Cemal Köprülü", *Belleten*, C.XXXXIII, S.172, 1979, s.843.

Galatasaray Sultanîsi'nde Almanca muallimliğine tayin edilen Ahmed Cemal Bey Hâriciye Nezâreti Tercüme Kalemi imtihanlarına girerek memuriyete alınmaya hak kazandı. Bunun neticesinde 20 Aralık 1920 tarihinde Hâriciye Nezâreti Tercüme Kalemi Almanca mütercimliğine tayin edildi.²¹² 1925-1926 ders senesinde Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Almanca müderrisliğine tayin edilmekle beraber bir sonraki sene dersin kaldırılması sebebiyle²¹³ önce Galatasaray Sultanîsi Türkçe ve Almanca muallimliğine tayin edilmiş sonrasında İstanbul Kız ve Erkek liselerine nakledildi. Buradaki görevinin ardından ders okutmaya Ankara Gazi Terbiye Enstitüsü Almanca ve Garp Edebiyatı bölümü muallimi olarak devam eden Köprülü, aynı zamanda Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Almanca muallimliğini de üstlendi. 1949 yılına kadar muallimlik görevlerini devam ettiren Ahmed Cemal Bey 1949 yılı itibariyle memuriyetten emekli oldu. Emeklilik döneminde siyasete atılan Köprülü TBMM 16 Mayıs 1950 9. dönem ve 14 Mayıs 1954 10. Dönem seçimlerinde Demokrat Parti'den Edirne milletvekilliğine seçildi.²¹⁴ Ahmed Cemal Bey, 18 Mayıs 1956'da düzenlenen Demokrat Parti Müşterek Haysiyet Divânı'nın toplantısında alınan "Parti tesânüdünü bozucu, fesadkârâne mâhiyyette faâliyyette bulunduğu gerekçesiyle Parti Tüzüğü'nün 24'üncü maddesine göre Parti'den ihracına mevcûdun ittifâkıyla karar verildi." kararı doğrultusunda Parti'den ihraç edildi. Böylece 1957 seçimlerinde milletvekili adayı olamadı. Bu durumun neticesinde Demokrat Partiden istifa edip Hür Demokrat Partiyi kuran Fuad Köprülü'ye katıldı ve siyasi hayatına burada devam etti.²¹⁵ Bu dönemde Almanca-Türkçe ve Türkçe-Almanca tercüme çalışmalarına hız veren Ahmed Cemal Bey, pek çok tercüme eser telif etti. Almanca lise ders kitapları, Avrupa ve Alman Tarihi, sözlük çalışmaları, Goethe ve Ranke'den yaptığı çeviriler çalışmalarının bazılarıdır. Bunun haricinde Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi, Türk Yurdu, Ülkü, Kalem, Türk Kültürü, Hayat, Türkiyat gibi mecmualarda yazıları yayınlanan Ahmed Cemal Köprülü 1 Şubat 1979'da kalp krizi sebebiyle vefat etti. Kabri Karacaahmet Mezarlığı'nda bulunmaktadır.

²¹²BOA, HR.TO, nr.548-91.

²¹³ **İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1341-1342**, Yeni matbaa, İstanbul, s.126

²¹⁴**TBMM Arşivi**, 9. Dönem Milletvekili, Ahmet Celalettin Köprülü, Tercüme-i Hal varakası.

²¹⁵Fevziye Tansel, "Ölenlerimiz-Ahmed Cemal Köprülü", s. 843.

2.30. M. Şerefeddin [Yaltkaya] (1879-1947)

1879 senesinde İstanbul Kocamustafa Paşa semti Seyit Ömer Mahallesi'nde dünyaya geldi. Babası Cerrah Mehmed Paşa Camii İmam Hatibi, Mevlidhân ve Kâdirî Şeyhi Seyyid Hâfız Mehmed Ârif Efendi, Annesi Hacı Mustafa Efendi kızı Atiyyetullah Hanım'dır.²¹⁶ İlk öğrenimine Firuz Ağa Sıbyân Mektebi'nde başlayan Şerefeddin Efendi, dokuz yaşında hâfız oldu. Ardından Davutpaşa Rüşdiyesi'ne devam ederek şehâdetnâme aldı. Rüşdiye mezuniyetinin ardından Dârülmualimîn için açılan müsabaka imtihanlarını vererek burada okumaya hak kazandı. 1899 senesinde Dârülmualimîn'de geçen dört yıllık tahsilinin ardından mezun olan Şerefeddin Efendi, Fatih ve Beyazıt Camiine devam ederek Dersiâm Manastırlı İsmail Hakkı, Arapkirli Hüseyin Avni, Trabzonlu Hüsnü, Mehmed Hâlis, İsmail Sâib Efendi'lerden Tefsîr, Hadîs, Kelâm, Fıkıh, Tasavvuf, Arapça ve Farsça dersleri okudu ve 1902'de icâzetnâme aldı. 1906'da ruûs imtihanlarına giren Şerefeddin Efendi'nin ilk seferde başarılı olamaması hasebiyle memuriyet hayatı İstanbul Harbiye Nezâreti Muhasebat Dairesi Tahrirat Kalem'inde başladı. Burada Bir müddet görev yaptıktan sonra istifa etti. ve muallim nâzırı olarak göreve başladı. Bu görevde iki yıl kalan Şerefeddin Efendi, 1909 senesinde istifası sebebiyle Bandırma Numune Rüşdiyesi'ne Muallim-i Evvel" rütbesiyle tayin edildi. Buradaki görevine 1913 senesinde girdiği ruûs imtihanlarını kazanarak Beyazıt Camii Dersiâmlığı görevine tayin edilmesine kadar devam etti.²¹⁷ Dersiâmlık görevi ilmi sahada yoğunlaşmasına ve çevre edinmesine vesile oldu. Dersiâmlığının yanı sıra Islahat-ı Medâris çalışmalarına katıldı ve çeşitli idâdîlerde muallimlik yaptı. Özellikle 1919-1924 yılları arasında ifa ettiği Vefa İdâdîsi Arapça ve din dersleri muallimliği memuriyet hayatının önemli noktalarından biridir. Buradaki görevi süresince Mahfil ve Dergâh dergilerinde millî mücadeleyi destekleyen yazılar kaleme aldı. Ayrıca Gelenbevî, Daüşşafaka ve Kandilli Kız idadileri muallimlik yaptığı liseler arasındadır. 1924 Tevhid-i Tedrisât Kanunu ile medreselerin kapatılmasının ardından kurulan Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nde

²¹⁶ Aykut Kazancıgil, "Ord. Prof. Mehmet Şerefeddin Yaltkaya (1879-1947) Hayatı ve Çalışmaları", **Tıp Tarihi Araştırmaları**, S.10, 2001, s. 237.

²¹⁷ Fahri Özteke, "Meşrûtiyet'ten Günümüze Çağdaş İslâmcı bir Aydın: Mehmet Şerafettin Yaltkaya", Basılmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskişehir 2017, s.17.

Kelâm Târîhi müderrisliğine tayin edildi.²¹⁸ İlahiyat Fakültesi'nde Kelâm Tarihi müderrisliğinin yanı sıra İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nın tesis, teşekkül ve yayın hayatına başlaması noktasında öncü ve destek oldu. Kaleme aldığı telif ve tercüme eserlerinin ve makalelerinin pek çoğu müderrislik döneminin mirasıdır. Dârülfünûn'la birlikte kapatılan ve tekrar açılmayan İlahiyat Fakültesi'ndeki görevi 1933 itibariyle son buldu. Öğretim üyeliğine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Felsefesi derslerini okutarak devam etti. Aynı zamanda Edebiyat Fakültesi bünyesinde kurulan İslâm Tetkikleri Enstitüsünde Ord. Prof. ünvanıyla müdürlük görevi uhdesine verildi.²¹⁹ Aynı zamanda Diyanet İşleri Başkan yardımcılığı yaptı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyeliği 1942 yılına kadar devam eden Şerefeddin Yaltkaya, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün emriyle Başvekil Refik Saydam'ın imzasıyla Diyanet İşleri Başkanlığı makamına tayin edildi.²²⁰ Başkanlığa geçişiyle beraber Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilat ve vazifelerini düzenleme ve önemli ihtiyaçları giderme maksadıyla kanun layihası hazırlanmasına öncülük etti.²²¹ 1942'de tayin edildiği bu görev, 23 Nisan 1947'de kalp krizi geçirerek vefat etmesine kadar devam etti. Ankara'da vefat eden Şerefeddin Efendi, Hacı Bayram-ı Veli Camiinde kılınan namazın ardından Cebeci Asrî mezarlığına defnedildi.

Şerefeddin Yaltkaya edindiği ilmî birikimle pek çok eser telif etmiş önemli simalardandır. Eserleri daha çok kelâm, felsefe, tarih, tasavvuf alanlarındadır. Özellikle tahkikli neşirleri ve tercümeleri ile Arap diline dair vukûfiyetini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra Türk yurdu, Millî Tettebbû'lar, Mahfil, Dergâh, Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi, Sırât-ı Müstakîm, Mihrâb, Türkiyat mecmualarında Hikmet, İkdâm ve Dersaadet gazetelerinde yayınlanan pek çok makalesi mevcuttur.²²² Müderris Şerefeddin Yaltkaya'nın telif ve tercüme eserleri şunlardır:

- İbn.-i Esîrler ve Meşâhîr-i Ulemâ (İstanbul 1322/1906)

²¹⁸Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.159, 169.

²¹⁹Abdurrahman Boyraz, "Şerefeddin Yaltkaya ve k-Kelâmî Görüşleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s.19.

²²⁰BCA, 30-11-1-0, 151- 1- 4.

²²¹BCA, 30-10-0-0, 26- 151- 16.

²²²İsmail Kara, "Yaltkaya, Mehmet Şerefettin" **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV. Yayınları, 2013, C.XXXXIII s.309-310.

- Târîh-i Kur'ân-ı Kerîm (İstanbul 1331/1915)
- Kelâm Târihi (İstanbul 1340/1924)
- Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddîn (İstanbul 1340/1924)
- İbni Seb'in-Sicilya Cevaplarının Tercümesi (İstanbul 1935)
- Kitâbü's-Saydele fi't-Tıb Mukaddimesi (Bîrûnî'den tercüme, İstanbul 1937)
- Târih-i Muhtasarü'd-Düvel (Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî'ye ait eserin Moğollar'a dair bölümünün tercümesi, İstanbul 1941)
- İbn. Seb'in-el-Kelâm 'Ale'l-Mesâili's-Sıkkiliyye", "Correspondance Philosophique" Avec l'Empereur Frédéric II de Hohenstaufen (Arapça metnin tahkiki: Ş. Yaltkaya, Fransızca takdim ve özet: H. Corbin, Paris 1941)
- Kâtib Çelebi'nin Keşfü'z-Zunûn'unun Neşri (Kilisli Rifat Bilge ile I-II, 1941-1943)
- Baypars Tarihi (İzzeddîn İbn. Şeddâd'dan tercüme, İstanbul 1941)
- Yedi Askı: el-Mu'allakâtü's-Seb'a" (İstanbul 1943)
- Hatiplik ve Hutbeler (İstanbul 1946)
- Bağdatlı İsmâil Paşa'nın Keşfü'z-Zunûn Zeyli'nin Neşri (Kilisli Rifat Bilge ile, I-II, 1945-1947)
- Hay b. Yakzân Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn. Sînâ. (İstanbul 1937)

2.31. Mehmed Ali Aynî Bey (1869-1945)

Tüccar Komisyoncu Mehmed Necip Aynî Efendi'nin oğludur. Osmanlı Nüfus Tezkiresi'ne göre 1869 senesinde Manastır'ın Serfiçe kasabasında dünyaya geldi.²²³ Temel dinî eğitimini Serfiçe kasabası İbtidâî Mektebi'nde tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek Gülhâne Mektebi Rüşdiye-i Askeriyesi'nde eğitimine devam etti. Programındaki tüm dersleri pekiyi dereesiyle veren Ali Efendi 1881'de mezun oldu. Ardından Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne, Yüksek İdârî Sınıfı'na girdi ve 1888 senesinde pekiyi derecesiyle mülazemet ruûsu alarak mezun oldu. Bu süre zarfında Türkçe, Arapça ve Fransızca okur-yazar Farsçayı da anlama derecesinde öğrendi. Bununla birlikte Mülkiye Mektebi'nin son sınıfında *İstatistik* adlı kitabı Fransızcadan tercüme

²²³BOA, DH.SAİD.d, nr.55-213, Leff 109;

ederek Maârif Nâzırı Münif Paşa'nın takdirini aldı. Bu vesileyle önce Hukuk Mektebi'nde İlm-i Servet muallim muavinliğine sonrasında da Edirne İdâdîsi'nde Târih-i Umûmî, Lisân-ı Osmânî ve İlm-i Servet derslerini okutmak üzere tayin edildi.²²⁴ 1890 senesinde Dedeâğaç Mekteb-i İdâdîsi'nde müdürlük görevine getirilen Mehmed Ali Aynî, Târih-i Umûmî ve Hikmet-i Tabî'î dersleri verdi. 1892 yılında Halep Vilayeti Mekteb-i İdâdîsi müdürlüğüne terfien atanıp aynı zamanda Fransızca ve İnşâ, Cebir ve Hisâb-ı Nazarî, Ma'lûmât-ı Fenniyye muallimlerini üstlendi. Bir sonraki görev yeri Diyarbakır Vilâyeti Maârif Müdürlüğü'dür. Müdürlüğünün yanı sıra burada da Târih-i Umûmî dersini okuttu. Üstlendiği görevler çerçevesinde gösterdiği gayret ve üstün başarısı neticesinde önce maaş ödülü akabinde de III. Rütbe Mecidî Nişanı ile taltif edildi. Kısa bir süre sonra da II. Rütbe'ye terfi etti. 1894 senesinde İstanbul'a dönen Mehmed Ali Aynî, Maârif Nezâreti İstatistik Kalemi Başkâtipliği makamına tayin edildi. Buradaki kısa memuriyetinin ardından Dâhiliye Nezâreti kararı ve Hilafet fermanıyla Kosova Vilâyeti Mektupçuluğu memuriyetine görevlendirmesi yapıldı. 1898'de görevini layıkıyla ifa etmesi sebebiyle derecesi I. Rütbe'ye çıkarıldı. Kosova'daki memuriyeti sırasında neşrettiği *Târîh-i Umûmî* adlı eseri vesilesiyle Kosova Vilâyeti Meclis-i İdaresi'nde kendisinden övgüyle bahsedildi ve maaş artırımı yapıldı. Bunların haricinde Kastamonu mektupçuluğu, Sinop, Balıkesir, Lazkiye mutasarrıflığı Yanya ve Trabzon valiliği yaptı. Trabzon valiliği emekliliğe ayrılması dolayısıyla ifa ettiği idârî görevlerinin sonuncudur. 1914 senesi itibariyle ilmî görevler alarak çalışma hayatını devam ettiren Aynî, önce Dârülfünûn Edebiyat Şubesi Felsefe muallimliğine akabinde de dekanlığına atandı. Aynı zamanda Medresetü'l-İrşâd'da Tasavvuf Târîhi dersini okuttu. Bu süreçte Edebiyat Fakültesi Mecmuası'nı kurdu ve Istilahât-ı İlmiye Encümeni'ne katıldı. Encümen'in gerçekleştirdiği sözlük çalışmalarına büyük katkı sağladı. I. Dünya Savaşı ve Mondros Mütarekesi sonrasında Medresetü'l-İrşâd'daki görevine İttihatçı olduğu düşünülerek son verilmekle beraber 1922'de görevi kendisine iade edildi. Sonrasında çalışmalarını Ankara'da sürdüren Te'lifât ve Tetkîkât-ı İslâmiyye Komisyonu üyeliğine davet edildi. Buradaki çalışmalarını tamamlayan Aynî, Harbiye'de Ahlâk, Harp Akademisi'nde Siyasi Târîh dersleri verdi. Mehmed Ali Aynî'nin Kariyerinin bir

²²⁴Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.I, s.295.

başka önemli noktası 1924'te tayin edildiği Dârülfünûn İlahiyat müderrisliğidir.²²⁵ Burada Tasavvuf Tarihi dersleri okutan Müderris bu süreçte *Dârülfünûn Tarihi* ve Tasavvuf Tarihi adlı eserlerini kaleme almıştır.²²⁶ 1933 sonrası açılan İslâm Tetkikleri Enstitüsü'nde Ordinaryüs Profesör olarak Dinler Tarihi dersleri verdi. Buradaki görevi 1935'te tekrar emekli olmasına kadar devam etti. Rahatsızlığı dolayısıyla gittiği Paris dönüşü ilmi çalışmalarına ara vermeden devam eden Müderris 1937'de İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu Başkanlığı görevini üstlendi. 30 Kasım 1945 senesinde geçirdiği bir ameliyattan sağ çıkamayarak vefat etti ve Zincirli Kuyu Mezarlığı'na defnedildi.²²⁷

İlmî ve idârî pek çok görev alan ve ilmî kongrelerde bulunan Mehmed Ali Aynî'nin pek çok telif ve tercüme eseri bulunmaktadır. Eserlerinin birçoğu günümüz harflerine aktarılarak tekrar basılmıştır. Eserlerinin bazıları şunlardır:

- Nazarî ve Amelî İstatistik (İstanbul 1890)
- Ma'lûmât-ı Nâfia-yı Fenniye (İstanbul 1890)
- Fakir (İstanbul 1900)
- Küçük Umûmî Târîh (İstanbul 1901)
- Târîh-i Edebî-i Âlem (İstanbul 1903)
- Zirâat Dersleri (İstanbul 1911)
- Huccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî (İstanbul 1911)
- Hükûm-i Cumhûr (İstanbul 1911)
- Örfiyât-ı Siyâsiyye ve Ahlâkiyye (İstanbul 1911)
- Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Dersleri (İstanbul 1914)
- İlim ve Felsefe (İstanbul 1915)
- Terbiyeye Ait Tatbikât ile Birlikte Ruhîyât Dersleri (İstanbul 1915)
- Muallim-i Sâni Fârâbî (İstanbul 1916)
- Şeyh Ekber'i Niçin Severim (İstanbul 1923)
- İntikâd ve Mülâhazalar (İstanbul 1923)

²²⁵Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.12, 169, 209.

²²⁶Mehmed Ali Aynî, *Tasavvuf Târîhi*, Kitâbhâne-i Sûdî, Vatan Matbaası, İstanbul 1341; a.mlf., *Dârülfünûn Târîhi*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1927.

²²⁷Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* s.46.

- Tasavvuf Târîhi (İstanbul 1924)
- Felsefe Târîhi (İstanbul 1925)
- Ahlâk Dersleri (İstanbul 1927)
- Hacı Bayram-ı Veli (İstanbul 1927)
- Reybîlik, Bedbinlik, Lâ-İlâhîlik Nedir? (İstanbul 1927)
- Dârülfünûn Târîhi (İstanbul 1927)
- Siyasî Târîh (İstanbul 1928)
- Milliyetçilik (İstanbul 1943)
- Bursalı İsmail Hakkı Hakkında Bir Tetkik (İstanbul 1928)
- Demokrasi nedir? (İstanbul 1934)
- Muhyiddîn-i Arabî'nin Felsefesi (Paris 1935)
- Türk Ahlâkçıları (İstanbul 1939)
- Abdülkâdir-i Geylanî "Un Grand Saint de l'Islam" (Paris 1939)

Bunun yanı sıra, Milli Mecmua, Mahfil, Fağfûr, Yeni gün, Akşam, Milliyet, Cumhuriyet gibi dergi ve gazetelerde yayınlanmış birçok makalesi mevcuttur.²²⁸

2.32. Mehmed Şemseddin [Günaltay] (1883-1961)

Mehmed Şemseddin Günaltay 1883 senesinde Eğin (Erzincan, Kemaliye) doğumludur. Babası Müderris İbrahim Ethem Efendi, Annesi Saliha Hanımdır.²²⁹ İlk tahsilini Üsküdar Ravza-i Terakkî-i Husûsî Mektebi'nde tamamlayan Şemseddin Bey, Haziran 1896'da pekiyi derecesiyle mezun oldu. Akabinde Vefâ İdâdîsi'ne devam etti. Aynı zamanda özel tahsil görmek amacıyla imtihana girerek Dârülmuaallimîn İbtidâî Şubesi'ne girdi. Buradan 1901, Rüşdiye şubesinden de 1903 senesinde üstün başarıyla mezun oldu. Dârülmuaallimîn-i 'Âliye'nin Fünûn Şubesi için açılan müsabaka imtihanlarında birinci olup yüksek öğrenimine burada devam etti. 1906 senesinde pekiyi derecesiyle Fünûn Şubesi'nden de mezun olarak Defne Dalı Madalyası ile ödüllendirildi. Bunun yanında Fransızca, Arapça ve Farsçayı okur yazar derecesinde

²²⁸Ali Kemali Aksüt, **Kalemi Sayesinde Yaşamak, Profesör Mehmed Ali Aynî Hayatı ve Eserleri**, yay. haz. Ahmet Yasin Çomoğlu, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2021, s.502; Bkz. Abamüslim Akdemir, "Mehmed Ali Aynî ve Felsefesi", Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, Erzurum 1992; Harun Özkan, "Mehmed Ali Aynî Hayatı, Eserleri Ve Tasavvufî Görüşleri" Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1995.

²²⁹TBMM Arşivi, TBMM Azası, M. Şemseddin'in Tercüme-i Hal Kâğıdı Örneği.

öğrendi. Aynı yıl Darüşşafaka Hendese muallimliğine tayin edilen Şemseddin Bey, Kıbrıs İdâdîsi müdür muavinliği ve Ulûm-ı Tabî'yye muallimliğine tayin edilmesi sebebiyle Darüşşafaka'daki görevinden istifa etti. 17 Haziran 1909 tarihinde Maârif Nezâreti tarafından Avrupa'ya talebe göndermek için açılan imtihanlara girip kazanması dolayısıyla İsviçre'nin Lozan Üniversitesi'nde eğitimine devam etmeye hak kazandı. Buradaki eğitiminden sonra yurda dönen Şemseddin Bey, 23 Ekim 1911 tarihinde Kıbrıs İdâdîsi'nde muallimlik, Midilli ve Gelenbevî İdadîleri'nde de müdürlüğe atandı.²³⁰ Kasım 1911'de terfi ederek İzmir Lisesi müdürlüğüne tayin edilmekle beraber üç yıl sonra İzmir Gelenbevî Lisesi müdürlüğüne nakledildi. Ekim 1915 senesi itibariyle Dârülfünûn müderris kadrosuna dâhil olan Şemseddin Bey, Edebiyat Fakültesi'nde Türk Tarihi ve Târih-i Medeniyeti ve Akvâm-ı İslâmiyye Târihi derslerini okuttu. Dârülfünûn müderrisliği devam ederken aynı zamanda Süleymânîye Medresesi Târih-i Edyân ve Menşe-i İslâmiyye dersleri uhdesine verildi. 21 Ekim 1922'de Şer'îyye Vekâleti Tetkîkât ve Te'lifât azalığına seçildi. 1924'te Dârülfünûn kadrosuna Dîn-i İslâm Târihi müderrisliği ile dâhil edilen Şemseddin Bey, 13 Nisan 1925 tarihinde İlahiyat Fakültesi dekanlığına seçildi. Bu görevini 1927 seçimlerinde Sivas Mebusu olarak seçilip TBMM'ye girene kadar devam ettirdi. 1933 sonrasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Orta Çağ Tarihi Ord. Profesörü olarak ders okutmaya devam eden Şemseddin Bey, buradaki görevinin yanı sıra Ankara Üniversitesi Dil ve Târih Coğrafya Fakültesi'nde de ders verdi.²³¹ Ayrıca 28 Nisan 1930 tarihinde kurulan Türk Târih Kurumu'nun kurucuları arasında yer alarak 1941-1961 yılları arasında başkanlık yaptı.

M. Şemseddin Günaltay ilmî ve idârî görevlerinin yanı sıra siyasî görevler de üstlendi. İlk defa 12 Ekim 1915 Meclis-i Mebusân seçimlerinde İttihât ve Terakkî Partisi'nden Ertuğrul (Bilecik) mebusu seçilerek siyasi hayata adım attı.²³² 1918 senesinde Meclis-i Mubesân idâre memurluğuna seçildi ve buradaki görevi Meclis-i Mebusân'ın lağvedilmesine kadar sürdürdü. Yine 1918'de kurulan Teceddüd

²³⁰Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* 2, s.1071.

²³¹Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.12, 167-169, 208.

²³²Bayram Ali Çetinkaya, "M. Şemseddin Günaltay ve Fikriyatı", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Ankara 1994, s.28.

Fırkasının kurucuları arasında yer aldı. Bu fırka İttihât ve Terakkî fırkasının varisi konumunda olması hasebiyle Meclis'te çoğunluğu elde ederek güç kazandı.²³³ 1923 TBMM seçimlerine kadar geçen sürede Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilatı'nda çalıştı ve Cumhuriyet Halk Partisi kurucuları arasında yer aldı. Aynı zamanda Millî mücadele hareketini destekledi.²³⁴ Cumhuriyetin ilanının akabinde yapılan 1923 seçimlerinde Sivas'tan milletvekili seçilerek Meclis'e girdi. 1925 senesinde İstanbul Belediye Encümeni üyeliği akabinde de Belediye başkan vekilliği yaptı. TBMM milletvekilliği ise 1927, 1931, 1935, 1939, 1943 ve 1950 dönemlerinde devam etti.²³⁵ 1949 senesinde milletvekilliğinin yanı sıra Hasan Saka'nın istifasından boşalan başbakanlık görevi kendisine tevdi edilmesiyle kabinesini kurdu.²³⁶ 1949'da başlayan başbakanlığı, Demokrat Parti'nin iktidara gelişiyle sona erdi. 1954 senesinde ise milletvekilliği sona eren Şemseddin Bey, parti çalışmalarına İstanbul'da devam etti. Bu noktada 1958-59 yılları arasında CHP İstanbul il başkanlığı görevinde bulundu. 1960 darbesi sonrası Millî Birlik Komitesi ve Kurucu Meclisi oluşturan Temsilciler Meclisi üyeliğine seçilerek CHP senatörü olarak meclise girdi. Ancak Meclisteki görevini 20 Ekim 1961 tarihindeki vefatı sebebiyle ifa edemedi. Kabri Cebeci Asrî Mezarlığı'ndadır.²³⁷

M. Şemseddin Günaltay yüksek öğrenimini fen ilimleri üzerine yapmasına rağmen Türk İslâm ve medeniyet tarihi, orta çağ tarihi, dinler tarihi ve felsefe alanlarında verdiği dersler ve telif ettiği eserle tanındı. Siyasi düşüncesi dönemlere göre değişiklik gösteren Şemseddin Günaltay İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu iken Panislâmizm, 1923 ve sonrasında ise Türkçülük ve Laiklik düşüncelerini savunmaktaydı. Nitekim Meclis konuşmaları da bu minvalde gerçekleşti. Özellikle Başbakanlığı döneminde din eğitime dair kanun değişiklikleri, Türkçe Kur'an tartışmaları ve Diyanet İşleri Riyâseti'nin bütçe görüşmelerinin yapıldığı birleşimlerde

²³³İlhami Ayrancı, "Bir Tarihçi Olarak M. Şemseddin Günaltay (Hayatı, Eserleri, Ve İslam Tarihi İle İlgili Eserlerinin Tahlili)", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2007, s. 32.

²³⁴İ. Agah Çubukçu, "Cumhuriyet Devrinin Bir Düşünürü Şemseddin Günaltay, Günaltay'ın Dini Düşüncesi", **50. Yıl, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin 50. Yıl Armağanı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları nr.117, 1973, s.185.

²³⁵BCA, 30-10-00, 77-510-12.

²³⁶BCA, 30-10-00, 14-81-9.

²³⁷Kâmil Şahin, "Günaltay, Mehmet Şemsettin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları 1996, C.XIV, s.287.

sarf ettiği ifadeler Cumhuriyet öncesindeki fikrî duruşu ile tenakuz içerisindedir.²³⁸ Bu sebeple dönemin müellifleri ve milletvekilleri tarafından eleştirilere maruz kaldı. Bununla beraber, başbakanlığı döneminde Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesi açıldı, okullarda din eğitimi verilmeye başlandı, din derslerinde okutulmak üzere ders kitabı hazırlandı ve seçim kanunda tek parti dönemine son veren değişiklikler yapıldı.²³⁹ Siyasi faaliyetlerinin yanı sıra ilmî çalışmalarıyla da dikkat çeken Şemseddin Bey pek çok eser telif etti. Eserleri tarih, felsefe ve fen sahalarında yoğunlaştı. Bunun dışında ilmî ve ülke gündemine dair yayınlanan pek çok makalesi mevcuttur. Bunların ekseriyeti Sırat-ı Müstakîm ve Sebilü'r-Reşâd dergilerinde yayınlandı. Bunun dışında Dârülfünûn Edebiyat ve İlahiyat fakülteleri, Türk Târîh Kurumu, Belleten, Ankara Üniversitesi Dil, Târîh, Coğrafya Fakültesi, Düşünce ve İslâm dergilerinde yayınlanan makaleleri de mevcuttur. Bunun yanı sıra ilmî şahsiyeti fikir dünyası ve eserleri birçok çalışmada konu edilerek ele alındı.²⁴⁰ Eserlerinin bazıları şunlardır:

- Fennin En Son Keşfiyâtından Telsiz Telgraf, Esîr, Mevcât-ı Esîriyye, Röntgen, Radyum, İyotlar, Elektronlar (İstanbul 1328)
- Hurâfâttan Hakîkata” (İstanbul 1332)
- Târîh-i Edyân (İstanbul 1338)
- Mâzîden Âtiye (İstanbul 1339)
- Zulmetten Nûra” (İstanbul 1341)
- İslâm’da Târîh ve Müverrihler (İstanbul 1339-1342)
- Felsefe-i Âlâ (İstanbul 1923)
- İslâm Târîhi (Birinci Kitâb, İstanbul 1338 r./1341)

²³⁸TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem VIII, Toplantı 3, Birleşim 50, Ankara 23/02/1949, C.XVI, s.446-452.

²³⁹BCA, 0 30 18 01, 124 81 15.

²⁴⁰Bkz. Gökhan Düz, “Mehmet Şemseddin Günaltay’ın Din, Dindar ve Dinler Anlayışı”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Kars 2019; Sevdîye Yıldız, “M. Şemseddin Günaltay’ın Tarih-i Edyan İsimli Eserinin Sadeleştirilmesi ve Değerlendirilmesi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Sivas, 1998; Meryem İskender, “Şemseddin Günaltay’ın Kelâmî Görüşleri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı”, Trabzon, 2022; Alaaddin Koç, “Mehmet Şemseddin Günaltay’ın laiklik anlayışı”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Konya 2011.

- Muntehâb-ı Kırâat (İstanbul 1339 r./1923)
- Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umûmî Vaziyeti (Ankara 1933),
- Mezopotamya Sümerler, Akadlar, Gutiler, Amürüler, Kassitler, Asurlular, Mittaniler, İkinci Bâbil İmparatorluğu (İstanbul 1934)
- Suriye ve Palestin (İstanbul 1934)
- İbrânîler (İstanbul 1936)
- Türk Tarihinin İlk Devirleri, Uzak Şark, Kadim Çin ve Hind (İstanbul 1937)
- Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya (İstanbul 1937)
- La décadence du monde musulman est-elle à l'invansion des Seldjoukides (İstanbul 1937)
- Dil ve Tarih Tezimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahlar (Hasan Tankut'la birlikte, İstanbul 1938)
- Tarih: Lise I (İstanbul 1939)
- İbn-i Sînâ'nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi (İstanbul 1940)
- Yakın Şark II: Anadolu, En Eski Çağlardan Akamenişler İstilasına Kadar (Ankara 1946)
- Yakın Şark III: Suriye ve Filistin (Ankara 1947)
- İran Tarihi: En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar (Ankara 1948)
- Fârâbî'nin Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri" Ankara 1951)
- Yakın Şark IV: Perslerden Romalılara Kadar- Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları" (1. bölüm, Ankara 1951)
- Hürriyet Mücadeleleri (İstanbul 1958)

2.33. Georges Dumézil (1898-1986)

Târîh-i Edyân Müderrisi Mösyö Dumézil, Jean Anatole Jean Dumézil ve Marguerite Dutier'in oğlu olarak 4 Mart 1898'de Paris'te dünyaya geldi. Babası Fransız ordusunda yüksek rütbeli bir general olarak görev yaptı. Dumézil, Paris'te Collège de Neufchâteau, ile başladığı eğitim hayatına Lycée de Troyes, Lycée Louis-

le-Grand ve Lycée de Tarbes ile devam ederek seçkin bir eğitim aldı.²⁴¹ Aynı zamanda Yunanca, Latince ve İtalyancayı iyi derecede öğrendi. modern semantiğin kurucusu Filolog Michel Bréal'in etkisiyle Hint-Avrupa mitolojisi ve dinlerine güçlü bir merak duydu ve Sanskritçe öğrenerek çeviriler yaptı. 1916'da başladığı École Normale Supérieure'a (ENS) I. Dünya savaşına kadar devam etti. I. Dünya savaşında Fransız Ordusu'na katıldı ve Topçu Subayı olarak görev yaptı. Aldığı görevlerde göstermiş olduğu gayretler sebebiyle Croix de Guerre²⁴² madalyası aldı. Bu sırada babası da Fransız topçu birliklerinin genel müfettişliği görevini ifa etmekteydi. Dumézil 1919'da Savaş'ın sona ermesiyle ENS'deki çalışmalarına geri döndü. Burada İran ve Hint-Avrupa dilbilimi konusunda titiz çalışmalar yürüten hocası Antoine Meillet'ten çok etkilendi ve doktora çalışmasını onunla yürüttü. 1920'de Lycee de Beauvais'te ders vermeye başlayan Dumézil, "Festin d 'immortalite: Etude de mythologie compare indo-eurapeenne" (Ölümsüzlük Bayramı: Karşılaştırmalı Hint-Avrupa Mitolojisi Hakkında Bir Çalışma) adlı doktora çalışmasına vakit ayırabilmek için görevinden ayrıldı. 1921'de ise öğretim üyeliğine geri dönen Dumézil, Varşova Üniversitesi'nde Fransızca dersleri vermeye başladı. Bu sıra tercümeler, özel dersler ve yazı işleri gibi birçok küçük iş de yaptı. Nihayet 1924'te tezini savunarak yayınladı. 1925 yılında evlenmesiyle aciliyet kazanan iş ihtiyacı onu Türkiye'ye getirmiştir. Bu sırada gelen İstanbul Dârülfünûn, İlahiyat Fakültesinde Dinler Tarihi müderrisliği teklifini kabul ederek iki yıllık sözleşme yaptı.²⁴³ Kendisi de geliş sebebini, "1925'te Türkiye'ye gitmem çaresizliktendi."²⁴⁴ sözleriyle ifade etmektedir. Netice itibarıyla arkadaşı Jean Marx'ın teklifini kabul ederek Dârülfünûn'da Dinler Tarihi dersleri vermeye ikna oldu. 1924 Tevhid-i Tedrisat kanunuyla beraber medreselerin kapatılmasının bir sonucu olarak oluşan boşluğu giderme amacıyla kurulan İlahiyat Fakültesi'nde Mösyö Dumézil'in özellikle görevlendirilmesinin sebebi ise, Târih-i Edyân dersinin laik bir dîn eğitiminin teşekkül sürecine katkı sağlayacağını düşünülmesidir. Nitekim Dumézil kendisiyle yapılan bir mülakatta, "Türkiye'ye geldiğim zaman Mustafa

²⁴¹Lincoln, Bruce "DUMÉZIL, Georges". Encyclopædia Iranica, 16 September 2020.

*Fransız Savaş Haçı Madalyası.

²⁴³Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.170.

²⁴⁴Didier Eribon, Georges Dumézil'le Konuşmalar, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Sinatle Yayınları, 1998, s.15.

Kemal iki yıllık Cumhurbaşkanı'ydı ve bir demokrasi kurduğuna inanıyordu. Üniversitelerde bir Dinler Tarihi kürsüsünün oluşturulmasının Fransa'daki laikleşme sürecinin en önemli işaretlerinden biri olduğunu bildiği için, Mustafa Kemal hemen İstanbul'da böyle bir kürsü açtı ve bu kürsüde ders vermek bana nasip oldu. Millî Eğitim Bakanlığı yetkilileri benden bu derslerde İslâm'ın tarihsel bir rastlantı, bir kaza olduğunu ispatlamamı istiyorlardı ki benim buna hiç de niyetim yoktu. Bu bakımdan altı yıl boyunca ne Yahudilikten ne Hristiyanlıktan ne de Müslümanlıktan bahsettim.”²⁴⁵ İfadeleriyle konuya açıklık getirmiştir. Ayrıca göreve başladığı İlahiyat Fakültesinde iki yıl görev yaptıktan sonra Edebiyat fakültesine geçtiğini yine Eribon'la yaptığı mülakatta şu sözcüklerle ifade etmektedir: “Devleti dîn kimliğinden çıkarma sorununa gelince, en hassas, en alıngan dîn adamları bile alınmadılar, gücenmediler: Kesinlikle “Kitâb Dinleri”ne girmedim ben ayrıca. Zaten ikinci yıldan itibaren işlerimi ayarladım ve sessiz sedasız Edebiyat Fakültesi'ne geçtim.”²⁴⁶ İlâveten Edebiyat Fakültesi'nde verdiği İctimâiyyât dersine ait notlar Belkıs Halim Vassaf tarafından tutulmuş ve Gündüz Vassaf tarafından hazırlanarak yayınlandı.²⁴⁷ Ayrıca Mehmed Ali Aynî'nin *Dârülfünûn Tarihi* adlı eserine bakıldığında hem İlahiyat hem de Edebiyat Fakültesi Hey'et-i Tedrisisî listesinde Târîh-i Edyân müderrisi olarak yazıldığı görülmektedir.²⁴⁸ Dumézil'in Dinler Tarihi dersleri sırasında muallim muavinliğini ve tercümanlığını yapan kişi ise Hilmi Ömer Budda'dır

Mösyö Dumézil'in Türkiye'de müderrislik görevini üstlenmesi aynı zamanda Çerkez ve Kafkas halklarıyla da tanışmasına vesile oldu. Bu vesile ile “Kafkas Halkları Mitolojisi” adlı eserini kaleme aldı. Eser, Mûsâ Yaşar Sağlam tarafından Türkçeye tercüme edilerek yayınlandı. Burada Gürcü, Laz dillerini ve lehçelerini; Avar, Çeçen ve İnguş dilleriyle lehçelerini, Abhaz ve Ubih dillerini de bu vesileyle öğrendi.²⁴⁹ 1931'de Dârülfünûn ile sözleşmesi biten Dumézil, 1931-1933 yılları arasında Uppsala Üniversitesinde Fransızca dersi verdi. 1933'te Fransa'ya dönüp 1935-1939 yılları

²⁴⁵ Adnan Ekşigil, “Georges Dumézil” Târîh ve Toplum Dergisi, no:42, Haziran 1987, s.49'dan aktaran M. Ertuğrul Düzdağ, **M. Akif Mısır Hayatı ve Kur'an Meali**, Şule Yayınları, İstanbul, 2003, s.206.

²⁴⁶ Eribon, a.g.e, s.48.

²⁴⁷ Belkıs Halim Vassaf'ın Not Defterinden Dumézil'in Sosyoloji Dersi Notları, haz. Gündüz Vassaf, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009.

²⁴⁸ Mehmed Ali Aynî, “Dârülfünûn Tarihi”, Yeni Matbaa, İstanbul 1927, s. 73

²⁴⁹ Georges Dumézil'den Dinler Tarihi Dersleri, (Târîh-i Edyan Dersleri Tercümesi), haz., Fuat Aydın, Fatma Betül Aydın, Ankara, Kalkan Matbaacılık, 2012.

arasında École pratique des hautes études'de Karşılaştırmalı Din Bölümü'nde Çalışmalar Direktörlüğü görevine getirildi. Buradaki görevi süresince çalışmalarını derinleştirdi, Çince'de uzmanlaştı ve Çin mitolojisi hakkında derin bir anlayış kazandı.²⁵⁰ 1939-1968 yılları arasında II. Dünya savaşının başlaması üzerine tekrar orduya çağırılmış Türk makamlarıyla irtibat kurma görevini üstlenmiştir. Savaş sonrasında Ecole des Hautes Etudes'deki görevine geri dönen Dumézil buradaki kürsünün adını “Hint-Avrupa” olarak değiştirdi. Verdiği dersler, konferanslar ve kaleme aldığı eserleriyle faal bir çalışma hayatı süren Mösyö Dumézil İstanbul, Bern ve Liège üniversitelerinden Fahrî Doktora ünvanı aldı. Dumézil 11 Ekim 1986 senesinde geçirdiği felç sonucunda vefat etti. Onun ölümünün ardından yayınlanan Didier Eribon’la yaptığı mülakat hayatına dair hatıra eseri hüviyeti kazanarak, “Georges Dumézil’le Konuşmalar” ismiyle İsmail Yerguz tarafından tercüme edilerek yayınlandı. Mösyö Dumézil Türkiye’de geçirdiği süreçte yayın hayatına devam ederek hem Türk hem de Fransız mecmualarında birçok makale yayınladı. Özellikle İlahiyat Mecmuası’nda yayınladığı makalelerinin tercümanı Hilmi Ömer Budda’dır. Dolayısıyla Georges Dumézil, dinlertarihi, mitoloji, filoloji, antropoloji gibi çeşitli alanlarda eser kaleme almış ve bu alanlara ilmî birikimiyle katkıda bulunmuş önemli bir şahsiyettir. Eserlerinin bazıları şunlardır:

- Dumezil, Georges, Le festin d’immortalite: Etude de mythologie comparee indoeuropeenne. (Paris, 1924)
- Georges, Mythes et dieux des Germains: Essai d’interpretation comparative. (Paris, 1939)
- Georges, Jupiter-Maris – Quirinus I: Essaisurla conception indo-europeenne de la societe et sur les origins de Rome. (Paris, 1941)
- Georges, Les dieux des indo-europeens. (Paris, 1952)
- Georges, Aspects de lafonction guerriere chez les indoeuropeens. (Paris, 1956)

²⁵⁰C. Scott Littleton, “Gods, Myths And Structures: Dumézil”, The Edinburgh Encyclopedia of Continental Philosophy, 1999, s.558-568.

- Georges, L'ideologie tripartite des indo-europeens. Brussels, (Belgium, 1958)
- Georges, La religion romaine archaïque, avec un appendice sur la religion des Etrusques. (Paris, 1966)
- Georges, Mythe et epos I: L'ideologie des trois fonctions dans les eposes des peuples indoeuropeens. (Paris, 1968)
- Georges, Heur et malheur du guerrier: Aspects mythiques de la fonction guerrier chez les indo-europeens. (Paris, 1969)
- Georges, Mythe et epos II: Types epiques indo-europeens: un heros, un sorcier, Un roi. (Paris, 1971)
- Georges, Mythe et epos III: Histoires romaines. (Paris, 1973)
- Georges, "Vurma Altının Beynelmiller Eski Bir İsmine Dair Bir Tekrir", Türk Antropoloji Mecmuası, S.212, Mart 1926, s.25-31.
- Georges, "Bazı Esassız Katliamlara Dair", Türk Antropoloji Mecmuası, S.4, Mart 1927, s.39-47.
- Georges, "Fransız Hükümeti ve 50 Seneden Beri İlahiyat", Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, C.CCXV, Haziran 1927, s.173-186.
- Georges, "Sibirya Hikâyelerinde "Mani" Dîninin Bir Tesiri", Türk Antropoloji Mecmuası, S.6, Mart 1928, s.15-18.
- Georges, Kafkas Halkları Mitolojisi, çev. Mûsâ Yaşar Sağlam Ayraç yayınlan Mayıs 2007.
- Georges, "Oset Nart Destanları", çev. Aysel Çeviker, Kafkas Bilim Araştırma Merkezi, 2005.
- Georges, "Mit ve Destan", çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, (İstanbul 2011)
- Dider Eribon, Georges Dumezil 'le Konuşmalar, çev. İsmail Yergüz, Sinatle Yayınları. (İstanbul 1998)
- Belkıs Halim Vassaf'ın Not Defterinden Dumezil 'in Sosyoloji Dersleri Notları, haz. Gündüz Vassaf, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2009.

2.34. Mehmed Fuad [Köprülü] (1890-1935)

Köprülüzâde Mehmed Fuad, 4 Aralık 1890 İstanbul doğumludur. Babası Bükreş Sefiri Ahmed Ziya Efendi'nin oğlu İsmail Fâiz Efendi, annesi İslimiye Ulemasından Arif Hikmet Efendi'nin kızı Hatice Hanımdır.²⁵¹ Mensup olduğu aile onuncu kuşakta Köprülü Mehmed Paşa'ya ulaşması hasebiyle Köprülüler lakabını ile tanınmaktadır. İstanbul'da doğup büyüyen Mehmed Fuad Bey Ayasofya Merkez Rüşdiyesi'nde ilk öğrenimini tamamlamış eğitimine Mercan İdadîsi'nde devam etti. Akşam Gazetesine verdiği mülakatta okuma hevesinin Adliye memuru babasının küçük kütüphanesiyle başladığını okumayı ve vezni bu şekilde öğrendiğini bu sebeple mahalle mektebine gitmediğini ifade etmektedir.²⁵² İdadî döneminde ise dil öğrenmeye gayret ederek, Farsça, Arapça ve Fransızca'yı iyi derecede öğrendi. Bu süre zarfında şairliğe de adım atan Fuad Bey, II. Abdülhamid'e hitaben ve Ramazan ayıyla ilgili iki şiir olmak üzere kaleme aldığı üç şiiri, 1905 senesinde Mûsâvver Terakki Mecmuası'nda yayınlandı. 1907'de Mercan İdadîsi'nden pekiyi dereceyle mezun olduktan sonra yüksek öğrenimini tamamlamak üzere Dârülfünûn Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'ye girdi. Hukuk Mektebini eğitimi ve Avrupai ilimleri okutan hocaları bakımından yetersiz görmesi dolayısıyla üçüncü yılında bırakarak kendi kendini yetiştirmeyi tercih etti.²⁵³ Hukuk Mektebi yıllarında Tanin Gazetesi ve Servet-i Fünûn Mecmuası'nda edebiyat, tarih ve felsefe alanlarına dair makaleleri yayınlandı. 1910-1913 yılları arasında Mercan ve Kabataş idâdîlerinde Celal Sâhir Bey'e vekâleten Edebiyat,²⁵⁴ İstanbul ve Galatasaray sultânîlerinde de Türkçe ve Edebiyat muallimliği görevleri kendisine verildi. Bunun yanı sıra 1908'de Türk Derneği olarak kurulan 1911'de Türk Yurdu, 1912'de de Türk Ocağı adını alan kuruluşun faaliyetlerine katılıp pek çok makale yayınladı.²⁵⁵ Bu dönemin Maârif Nâzırı Emrullah Efendi'nin de çabalarıyla dil bilgisi ve edebiyatta gerçekleştirilmek istenen yenilik çalışmalarına katıldı ve bu maksatla kurulan Sarf-İmla ve Edebiyat Encümenleri azalığı görevini ifa

²⁵¹Fevziye A. Tansel, "Memleketimizin Acı Kaybı Prof. Dr. Fuad Köprülü", *Belleten*, C.XXX, S.120, Ekim/ 1966, s.621.

²⁵²Hikmet Feridun, "Köprülü ile Bir Saat", *Akşam Gazetesi*, 27 Nisan 1935.

²⁵³Hikmet Feridun Es, "Sorbon Üniversitesi'ne Türk Bayrağını Çektiren Adam", *Yedigün Mecmuası*, 5 Aralık, 1939.

²⁵⁴BOA, MF.İBT, nr.311-4.

²⁵⁵Abdülkerim Asılsoy, "Türk Modernleşmesi Öncülerinden Fuat Köprülü: Hayatı, Eserleri ve Fikirleri", Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2008, s.53.

etti. Sarf ve İmla Encümeni ve alt komisyonların çalışmalarıyla sultanîlerin Türkçe ve Edebiyat dersleri müfredatları yenilendi ve millî bir çehre kazandı. Bu vesileyle Edebiyat Tarihi müstakil bir ders haline geldi. Fuad Bey de sultanîlerde okutulması amacıyla *Osmanlı Târîh-i Edebiyatı* ders kitabını telif etti. 1913'te Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi kadrosuna Türk Edebiyatı Müderrisi olarak dâhil edilen Fuad Bey, 1924'te de İlahiyat Fakültesi Türk Târîh-i Dînîsi müderrisliğine tayin edildi. Böylelikle müderrisliği süresince Türk Edebiyatı Tarihi, Türk Târîh-i Dînîsi, Siyâsi Târîh, Türk Müesseseler Tarihi, Türkiye Tarihi, Medeniyet Tarihi derslerini okuttu.²⁵⁶ İlmi görevlerinin yan sıra idari görevler de alan Fuad Bey, 1924'te Maârif Vekâleti Müsteşarlığı 1925'te de Edebiyat Şubesi Reisliği makamlarına getirildi.²⁵⁷ Bunun dışında pek çok teşkilat, mecmua ve enstitünün kurucusu olup azalığında bulundu. Nitekim 1915'te Ali Emiri Efendi Başkanlığında kurulan Asâr-i İslâmiyye ve Milliyye Tedkik Encümeni'nin umûmi kâtipliği²⁵⁸, Edebiyat Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün kuruculuğu ve müdürlüğü, 1927'de Târîh Encümeni reisliği 1931-39 yılları arasında Türk Hukuk ve İktisat Tarihi, 1942'de Türk Hukuk Mecmuaları müdürlüğü gibi idârî görevler üstlendi. Bununla beraber pek çok kongre ve etkinliğe katılan Fuad Köprülü, Paris Dinler Tarihi Kongresi, Rus Ulûm Akademisi'nin 200. senesini kutlama merasimi, Bakü'de Türkiyat, Oxford'da Müsteşrikler, Dinler Tarihi, Harkof'ta Müsteşrikler kongrelerine katılarak ülke ve üniversite adını temsil etti. Kongre ve merasimlerde edindiği izlenimlerinden hareketle hazırladığı raporlarını Maârif Nezâreti'ne sundu. 1933 senesinde Ordinaryüs unvanı alan Mehmed Fuad Bey, Heidelberg ve Atina üniversitelerinden de Fahrî Doktora unvanı aldı. Bunun yanında Sorbon Üniversitesi'nde yaptığı Fransızca konferans yayınlandı ve kendisine burada da Fahrî Doktora unvanı verildi. Bunun dışında pek çok ilmi cemiyet ve eğitim programına katılan Köprülü, Amerikan Şark, Macar İlimler Akademisi Cemiyetleri üyeliği yaptı, Harvard ve Colombia üniversitelerinin Şark Dilleri Enstitüsü'nde konferanslar verdi. Ayrıca müderrisliğinin 25. yılında jübile yazıları 60. Doğum gününde ise armağan eserler hazırlandı.

²⁵⁶Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.158, 163, 167, 169, 206.

²⁵⁷Asılsoy, "Türk Modernleşmesi Öncülerinden Fuat Köprülü: Hayatı, Eserleri ve Fikirleri", s.79.

²⁵⁸BOA, TS.MA.e, nr.1425-79, 80-103.

Fuad Köprülü'nün siyasi hayatı ise 1935'te 5. Dönem Kars milletvekili olarak TBMM'ye girmesiyle başladı.²⁵⁹ Uzun bir süre hem müderrislik hem de milletvekilliğine devam eden Köprülü, 1941 senesinde yasa gereği milletvekilliği ve müderrislikten birini seçmek zorunda kalmış ve milletvekilliğini seçti. Milletvekilliği 5 dönem süren Fuad Köprülü 1945'te Vatan Gazetesinde çıkan çoğulcu demokrasiyi savunduğu “Demokrasi Ruhu” adlı yazısı sebebiyle CHP'nden ihraç edildi. Bu durum Demokrat partinin kurulmasına zemin hazırladı. Nitekim 1947'de kendisiyle aynı fikirde olan milletvekilleriyle Demokrat Partiyi kurdu. Partisi 1950 10. Dönem TBMM seçimlerini kazandı Fuad Bey de Dış İşleri Bakanlığına seçildi. 1957 senesine kadar Bakanlık görevini ifa ederek hizmette bulundu. 1957'de Demokrat Parti'den istifa eden Köprülü, kurucularından olduğu Hürriyet Partisinde faaliyet göstermekle beraber bir süre sonra siyasi hayattan uzaklaştı. Bu süreçte ilmî çalışmalarına dönüp pek çok üniversitede konferanslar verdi. 27 Mayıs 1960 darbesinde tutuklanarak Yassı adaya götürülen Fuad Köprülü 4 aylık tutukluluk halinin akabinde beraat etti. Darbe sonrası müdahale ve takip altında kalan Fuad Bey'in siyasi hayatı böylece sona erdi. İlmî çalışmalarına ara vermeden devam eden Köprülü, 15 Ekim 1965'te Ankara'da geçirdiği trafik kazasında hastaneye kaldırıldı. Yapılan hatalı müdahale sonrasında İstanbul'a sevk edildi. İstanbul Baltalimanı Hastanesi'nde 28 Haziran 1966'da müdahalelere rağmen vefat etti. 1 Temmuz 1966 günü Bayezid Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra Köprülüler türbesine defnedildi.²⁶⁰

İlmî, idârî ve siyasî yönleriyle büyük bir Şair, Edib, Müderrris ve Siyasetçi olan Mehmed Fuad Köprülü, kendisinden sonra gelen talebe, araştırmacı ve siyasetçiler için örnek bir şahsiyet oldu. Kaleme aldığı yüzlerce eseriyle Millî Edebiyatının en önemli temsilcileri arasında yer aldı. Fevziye A. Tansel'in kaleme aldığı “Memleketimizin Acı Kaybı Prof. Dr. Fuad Köprülü” adlı makalede Mehmed Fuad Köprülü'nün 1950 senesi gazete ve dergilerinde 1304 makale yayınladığı, 1912-1950 yılları arsında 406 eser telif ettiğinin tespit edildiği ifade edilmektedir. Bunun haricinde Ansiklopedi maddeleri de kaleme aldığı ve sadece 1950 sonrasında 45 eser telif ettiği

²⁵⁹ **TBMM Arşivi**, Millet Vekili Tanıtma ve Mazbata Formları, Fuat Köprülü Hal Tercümesi, 5-10. Dönemler.

²⁶⁰ Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, TDV Yayınları 2003, C.XXVIII, s.479.

zikredilmektedir.²⁶¹ Mehmed Fuad Köprülü'nün burada eserlerinin tamamının zikredilmesi mümkün olmada da öne çıkan eserleri şunlardır:

- Türk Edebiyatı Târîhinde Usûl (Teşrîn-i Sâni 1329)
- Türk Târih-i Edebiyatı Dersleri (İstanbul 1329)
- Türk Târih-i Edebiyatı Derslerinden: Garb Türklerinde Edebiyat ve Şekl-i Tekâmülü (İstanbul 1330)
- Yeni Osmanlı Târih-i Edebiyatı, Menşelerden Nevşehirli İbrâhim Paşa Sadâretine Kadar (İstanbul 1332)
- Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşe ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe (1 Mart-Nisan 1331)
- Türk Edebiyatının Menşei (4, Eylül-Teşrinievvel 1331)
- Selçûkîler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti (5 Teşrîn-i Sâni-Kânûnuevvel 1331)
- Nasreddin Hoca (İstanbul 1918)
- Tevfik Fikret ve Ahlâkı (İstanbul 1918)
- Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar (İstanbul 1919)
- Türk Edebiyatı Târîhi (İstanbul 1921)
- Anadolu'da İslâmiyet Türk İstilasından Sonra Anadolu Târih-i Dînîsine Bir Nazar ve Bu Tarihin Menbaları (4 Eylül 1922),
- Türkiye Târîhi (İstanbul 1923)
- Türk Târih-i Dînîsi (İstanbul 1925)
- Azerî Edebiyatına Dair Tedkikler (Bakü 1926)
- Türk Târîhi Dersleri, Anadolu Beyliklerine Ait Notlar (İstanbul 1927-1928)
- Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri Ve Divan-ı Türki-i Basit XVI'ıncı Asır Şairlerinden Edirneli Nazmi'nin Eseri (İstanbul 1928),
- Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar (İstanbul 1934)

²⁶¹Tansel, “Memleketimizin Acı Kaybı Prof. Dr. Fuad Köprülü”, s.631,632.

Ayrıca Müellif 'in burada zikredilmeyen telifleri, tercümeleri ve yazıları mevcuttur.²⁶²

2.35. Abdülbâkî [Baykara] (1883-1935)

Yenikapı Mevlevîhânesi Postnîşini Şeyh Mehmed Celâleddîn Dede Efendi'nin oğludur. 1883 senesinde Yenikapı Mevlevîhânesi'nde dünyaya geldi.²⁶³ Mevlevîhâne geleneklerine göre yetiştirilen Abdülbâkî Efendi, Musa Dede Efendi'den Kur'an, babası Celâleddîn Dede Efendi'den Mesnevî ve Demircili Ahmed Fuad Efendi'den Sarf, Nahiv, Mantık, İsmail Sâib Efendi'den Akâid, Kelâm, Meânî, Sahîh-i Buhârî, Mesnevîhân Esad Dede'den Farsça, Sütlüce Şeyhi Elif Efendi'den Mesnevî vs. dersleri tahsil etti. Aynı zamanda sırasıyla Sıbyân Mektebi, Kurrahâne, Dârü't-Tahsîl ve Davutpaşa Rüşdiyesi'nden şehâdetnâme alarak mezun oldu. 1908 senesinde babası Mehmed Celâleddîn Dede Efendi'nin vefatı üzerine onun yerine akabinde de Meclîs-i Meşâyih azalığına tayin edildi. Şeyhliği döneminde I. Dünya Savaşı yıllarında Yenikapı Mevlevîhânesi dervişlerinin gönüllü katılımıyla oluşan Mücâhidîn-i Mevleviyye Alayı'nın kurulmasında etkin rol oynayıp Binbaşı rütbesiyle alay komutanlığı yaptı.²⁶⁴ 1925'te tekke ve zâviyelerin kapatılmasına kadar şeyhlik görevine devam eden Abdülbâkî Efendi azlinin ardından Dârülfünûn İlahiyat ve Edebiyat Fakültelerinde Farsça müderrisliğine tayin edildi. Farsça müderrisliği Dârülfünûn'un 1933 senesinde kapatılması ile nihayet buldu.²⁶⁵ İşsiz kaldığı süreçte geçim sıkıntısı çeken Abdülbâkî Efendi, bir müddet sonra sırasıyla Türk Ocağı müdürlüğü ve Kütüphane Tasnif Komisyonu üyeliği ve Makriköy Bezezyan İdadîsi Edebiyat öğretmenliği görevlerine getirildi. 28 Şubat 1935 senesinde İstanbul'da vefat

²⁶²Bkz. Şerif Hulûsi Sayman, "O. Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün Yazıları İçin Bir Bibliyografya 1913-1934, 1912-1940" (İstanbul 1935-1940), Fevziye Abdullah Tansel "Profesör Fuad Köprülü İçin Basılmış Bibliyografyalar" (TTK, VI, nr.68, Haziran 1968, s.543- 556), S. N. Özerdim. "Bibliyografya: F. Köprülü'nün Yazılarına Ek", (TTK Belleten nr. 120, Ekim 1966, s.661-665); Yasemin Selimefendigil, "Fuad Köprülü Dönemi Türk Dış Politikası (1950-1955)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Erzurum 2018; Aylin Altay, "Mehmet Fuat Köprülü'nün II. Meşrûtiyet Dönemi Milli Tarih Ders Kitapları", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kırklareli 2018.

²⁶³İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul 1969, Cüz.I, s.152.

²⁶⁴Mustafa Erdoğan, **Meşrûtiyetten Cumhuriyete Bir Mevlevî Şeyhi ABDÜLBÂKÎ BAYKARA DEDE Hayatı Şahsiyeti ve Şiirleri**, İstanbul Dergâh Yayınları, 2003, s.49.

²⁶⁵Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.170, 206.

eden Abdülbâkî Efendi'nin Cenaze namazı Merkez Efendi Camiinde kılındıktan sonra vasiyeti üzerine Mevlevîhânenin Hâmûşânı'nda Mevlevî dergâhının kurucusu Kemal Ahmed Dede'nin kabri yanına defnedildi.²⁶⁶ Abdülbâkî Efendi şeyhliği, şairliği, zarif ve edip üslubuyla mümtaz bir şahsiyet olarak tanındı. Çeşitli tür ve konularda kaleme aldığı şiirleri Mahfil Mecmuası başta olmak üzere birçok dergide yayınlandı. Ayrıca şiirleri Suûdü'l-Mevlevî tarafından "Enfâs-ı Bâkî" adı ile oluşturulan divanda toplanarak Millet Kütüphanesine bağışlandı.

2.36. Mehmed İzzet Bey (1907-1930)

Emekli Kaymakam Nazmî Efendi'nin oğlu olan İzzet Bey 1891 İstanbul doğumludur. İlk eğitimini İstanbul'da tamamlayıp akabinde Galatasaray Sultanisi'ne girdi. Buradan 1907 senesinde mezun olan İzzet Bey yüksek öğrenimine Dârülfünûn Hukuk Fakültesi'nde devam etti. II. Meşrûtiyet'in ilanından sonra yurt dışında eğitim almak için girdiği sınavı kazanıp Fransa, Sorbonne Üniversitesi'ne burslu olarak girdi. Üniversite kaynaklarında 1912-1913 eğitim öğretim yılı üçüncü sınıf kaydı mevcutken mezuniyet kaydına ulaşamamaktadır. Bu sebeple mezun olmadan İstanbul'a döndüğü düşünülmektedir.²⁶⁷ İstanbul'a dönüşüyle beraber Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nde çalışmaya başlayan İzzet Bey buradaki görevine uzun yıllar devam etti. Bunun yanında 1917'de neşredilen "İlm-i Ruh"²⁶⁸ adlı eserinden hareketle Dârü'l-Hilâfet-i 'Âliye Medresesi'nde Felsefe dersini okuttuğu anlaşılmaktadır. 1918 senesinde ise Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi müdürlüğüne tayin edilmekle beraber buradaki memuriyeti 70. Günün sonunda verdiği istifasıyla nihayet buldu. Buna rağmen Dârülfünûn'la bağını koparmayarak Tıp ve İlahiyat fakültelerinde ders vermeye devam etti. Aynı zamanda Mülkiye Mektebi ve Harbiye'de Fransızca muallimliği yaptı. Edebiyat Fakültesi müdürlüğünden 1918'de istifa eden Mehmed İzzet Bey'in 1335-1336 (1919-1920) *Talebe Rehberi*'ne göre²⁶⁹ Edebiyat Fakültesi'ne Felsefe Şubesi Ahlâk dersi müderrisliği ile döndüğü anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 1924-25 ders senesinde Ahlâk, 1926-1927 ders senesinde ise İctimâiyyât ve Felsefe Târîhi

²⁶⁶Nuri Özcan, "Baykara, Abdülbaki", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1992, C.V, s.247.

²⁶⁷ Coşkun Değirmencioğlu, **Mehmet İzzet**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s.3.

²⁶⁸Mehmed İzzet, **Felsefe Derslerinden Birinci Kitâb İlm-i Rûh**, Dârü'l-Hilâfeti'l-'Âliye, Matbaa-i Âmire, 1333.

²⁶⁹**Dârülfünûn Edebiyat Medresesi Talebe Rehberi**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1335, s.14.

derslerini okuttu.²⁷⁰ Müderrisliği süresince ders kitabı, telif, tercüme ve makale olmak üzere pek çok eser kaleme aldı. Telif ve tercüme çalışmalarının devam ettiği süreçte kendisine Lösemi teşhisi konuldu. Hastalığına rağmen ilmî faaliyetlerine devam eden Mehmed İzzet Bey, 1927’de kurulan Mehmed Ali Aynî, Hilmi Ziya Ülken, Mustafa Şekip, M. Servet ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi önemli isimlerin yer aldığı Türk Felsefe Cemiyeti çalışmalarına katılarak sunum yaptı. 1928 senesinde Paris Kültür ataşeliği görevi kendisine verildi. Aynı sene Berlin’e nakledildi. Bu vesileyle Lösemi tedavisine burada başladı. 1929’da üç ay gibi kısa bir süre için İstanbul’a dönen İzzet Bey, İctmâiyyât dersini okutmaya devam etti. Üç ayın sonunda yarım kalan tedavisini tamamlamak üzere Berlin’e dönmesine rağmen hastalığının tedaviye yanıt vermemesi dolayısıyla 8 Aralık 1930’da 39 yaşında vefat etti. Cenazesi Berlin’deki Hasenheide Türk mezarlığına defnedildi.²⁷¹ Türkiye’de felsefe, sosyoloji, ahlâk ve psikolojinin teşekkül sürecine verdiği dersler, kaleme aldığı eserler ve katıldığı çalışmalar vesilesiyle katkıda bulunan Mehmed İzzet Bey, çağdaşları tarafından akılcılığı, basireti, mütevazılığı, çalışkanlığı, tecrübesi, güzel ahlâkı, iş ciddiyeti ve siyasi bir menfaat peşinde koşmaması gibi yüksek seciyelerle tarif edilerek örnek bir şahsiyet ve ilim adamı olduğu dile getirildi.²⁷² Hilmi Ziya Ülken onun usûl ve üslubunu şu şekilde tarif eder:

“...İkinci tip düşünürler ise aksine, muakaleci (felsefi) bir Usûl takip ederler. Bunların nazarında bütün kıymet, fikir ve düşüncededir. Ve bir ressam itinasıyla onun üzerinde uzun süre çalışmak lazımdır. Bu tip yazarlar ammenin ihtiyacını düşünmeye vakit bulamazlar. Ortaya koydukları eserin, ikinci elden fiile indirilmesini beklerler. Düşüncenin seçkin vasfı olan tenkit fikrini kaybetmemek için süratle fiil ile inen imanlardan son derece sakınırlar. İşte Mehmed İzzet bu tip düşünürlerdendi.”²⁷³

²⁷⁰Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.162, 170.

²⁷¹Aydın Topaloğlu, “Mehmed İzzet”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, TDV Yayınları 2003, C.XXVIII, s.492.

²⁷² Coşkun Değirmencioğlu, **Mehmet İzzet**, s.16.

²⁷³Hilmi Ziya Ülken, “İzzet Bey” **Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, C.VII, S.6, 1931, s.3-8.

39 yıllık ömrüne birçok eser sığdıran Mehmed İzzet Bey'in *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat, İctimâiyyât Dersleri, Kant'ın Amelî Felsefesi, Amelî Ahlâk, Nazarî Ahlâk, Felsefe Târîhi I* (Geschichte Der Philosophie'den Tercüme) eserlerinin bazılarıdır.

Bunun yanı sıra Müderris İzzet Bey'in Dârülfünûn Edebiyat ve İlahiyat mecmualarında yayınlanan pek çok makalesi mevcuttur. Bunlara, “Zenon ve Muâkibleri”, “İctimâiyyât, Muâsır Hayat ve Büyük Adamlar”, “Dârülfünûn Felsefe Dersleri”, “Amerika'da İctimâiyyât Tedrisâtı”, “Aile ve Semiyenin Menşeleri”, “Hindu Avrupai Alanında Totemcilik”, “Kelbîler”, “Sevdirmek Usûlü”, “Türk'ün Rolü”, “Fransa'da İctimâiyyât Meseleleri” “Asrımızda Aile”, “Ahlâk Hükümlerinin Objektif Değeri” “Akıl ve Gönül” “Cemiyet Bir Manevi Uzviyettir.” “İctimâiyyât ve Ahlâka Dair Fransızca Eserler” “İstihza Cennetten Mi Çıkmıştır?” ve “Boutroux'ya Göre İlim ve Dîn Örnek Gösterilebilir Mi?” “Ahlâk Felsefesi” ve “Pozitivizm” ve “Dîn Felsefesi” örnek gösterilebilir.

2.37. Mustafa Şekip [Tunç] (1886-1958)

1886 İstanbul doğumlu Mustafa Şekip Bey, Nevşehirli Hendeklioğlu ailesine mensuptur. Babası Sipahi Hacı Mehmed Ağa'nın oğlu, Nüfus Nâzırı Yusuf Besim Efendi'dir.²⁷⁴ Mustafa Şekip Bey, babasının görev yeri değişikliği sebebiyle İlk öğrenimine Halep'te başlayıp Manastır Askerî Rüşdiyesi'nde devam etti. Buradan pekiyi derecesiyle şehâdetnâme alarak mezun oldu.²⁷⁵ Orta öğrenimine İstanbul'da devam eden Şekip Bey 1905 senesinde Vefa İdâdîsi'nden yine pekiyi derecesiyle mezun oldu. Akabinde Mülkiye Mektebi imtihanlarını kazanarak yüksek öğretim tahsiline başladı.²⁷⁶ Mülkiye Mektebi talebeliği sırasında Fransızcaya yoğunlaşarak psikoloji ve felsefeyle ilgilendi. Bu dönemde başlayan psikoloji, felsefe ve pedagoji ilgisi tüm hayatını etkiledi ve bu alanlarda uzmanlaşarak pek çok eser telif etmesine vesile oldu. 1908 senesinde Mülkiye'den iyi dereceyle mezun olan Mustafa Şekip Bey, Kosova Vilayeti Mâiyet memurluğuna tayin edildi.²⁷⁷ Buradaki görevi sırasında kaymakam muavinliğini ve fahri muallimlik görevlerini de yürüttü. Bir süre sonra

²⁷⁴Hayrani Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi, 1989.

²⁷⁵BOA, DH.SAİD.d, nr.117-305, Leff 155.

²⁷⁶Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.III, s.1146.

²⁷⁷BOA, DH.MKT, nr.1286-24.

Üsküp Mektebi'ne görevlendirilmesini talep ederek kaymakam muavinliğinden istifa etti. Balkan harbine kadar burada kalan Şekip Bey, "Yeni Mektep" isimli bir dergi çıkarmaya başladı. 1913'te bir grup Muallim Heyeti'yle Fransa'ya giden Mustafa Şekip Bey buradan İsviçre'ye geçerek Jean-Jacques Rousseau Pedagoji Enstitüsünü bitirdi ve Cenevre Üniversitesi'nden Psikoloji sertifikası aldı.²⁷⁸ 1916'da İstanbul dönüşünün ardında Dârülmualimât'ta Terbiye ve Ruhیات muallimliğine tayin edildi.²⁷⁹ 1818 senesinde buradaki görevine ilaveten Orta Tedrisat I. Şube müdürlüğü görevi kendisine verildi. 1919 senesi itibarıyla önce Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi muallim muavinliğine akabinde de muallimliğe terfi etti. Hem Edebiyat hem de İlahiyat Fakültelerinde Ruhیات, Ahlâk, Terbiye ve Felsefe-i Dîn, dersleri verdi. Özellikle İlahiyat Fakültesi'nde Felsefe-i Dîn derslerini 1927-1928 ders senesinde vekâleten okuttu. 30 Haziran 1928 tarihinde de Edebiyat Fakültesi müderrisliğine ilaveten aylık 40 lira maaş karşılığında okutmaya devam etti.²⁸⁰ 1933 Üniversite reformunun akabinde Ordinaryüs unvanıyla öğretim üyeliği kadrosuna tekrar dâhil edilen Şekip Bey, 1953 senesinde 70 yaşını doldurması sebebiyle emekliye ayrıldı. Emeklilik döneminde de ilmî çalışmalarına devam eden Müderris, 1958'de kalp yetmezliği sebebiyle vefat etti. Cenaze namazı Pertevniyal Valide Sultan Camii'nde kılınmasının ardından Zincirlikuyu mezarlığına defnedildi.

Mustafa Şekip Bey'in İdâdî yıllarında başlayan psikolojiye dair ilgisi, Jean-Jacques Rousseau Pedagoji Enstitüsü'nde ve Cenevre Üniversitesi'nde aldığı psikoloji dersleriyle yetkin bir hale geldi. Bunun yanında aldığı dersler ve okuduğu eserler dolayısıyla Bergsoncu Felsefî düşüncüyü benimseyerek yeni bir hüviyet kazandırdı. Özellikle Ziya Gökalp ile şekillenen Durkheimci pozitivist sosyolojiye karşı yeni bir metafiziği, niceliğe karşı niteliği, cemiyetçiliğe karşı bireyciliği savundu. 1921 yılı itibarıyla benimsediği metafizik yaklaşımı ömrünün sonuna kadar sürdürdü. Bergson Felsefesi'ne dair fikirleri millî mücadele yıllarında yayın hayatına başlayan Dergâh dergisindeki elliye aşkın makalesiyle müşahhas bir hal alarak derginin imajını

²⁷⁸Fırat Mollaer, "Mustafa Şekip Tunç", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV. Yayınları, 2012, C.XXXI, s.382.

²⁷⁹BOA. MF.MKT, nr.1220-61.

²⁸⁰**İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1927-1928**, İstanbul, Yeni Matbaa, s.150; BCA, 30-11-1-0, 41-21-5; Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.170.

değiştirdi.²⁸¹ Bunun yanı sıra telif ve tercüme eserleriyle Türkiye’de yeni bir metafizik anlayışının gelişmesine katkıda bulundu. Dolayısıyla Mustafa Şekip Bey, uzun yıllar müderrislik yapan, yüzlerce öğrenci yetiştiren, telif, tercüme eser ve makale kaleme alan önemli şahsiyetlerdendir. Müderris Şekip Bey’in eserlerinin bazıları şunlardır:

- Gülmek Nedir ve Kime Gülüyoruz? (İstanbul 1337)
- Felsefe Dersleri: Ruhیات (İstanbul 1926,1929)
- Felsefe-i Dîn (İstanbul 1927)
- Terakkî Fikri: Menşei ve Tekâmülü (İstanbul 1927-1928)
- Çin Felsefesinin Kaynakları” (İstanbul 1929)
- İnsan Ruhu Üzerinde Gezintiler (İstanbul 1943)
- Psikolojiye Giriş (İstanbul 1949)
- Psikoloji Dersleri Terbiye Bakımından (İstanbul 1950)
- Bir Dîn Felsefesine Doğru (İstanbul 1959)

Şekip Bey’in telif eserlerinin haricinde Theodule Ribot, Henri Bergson, W. James, S. Freud gibi psikolog ve filozoflardan yaptığı tercüme eserleri vardır. Tercümelerinin kahir ekseriyeti Henri Bergson’nun eserlerindendir. Nitekim “Gülme”, “Yaratıcı Tekâmül”, “Manevi Kudrete Dair Birkaç Konferans” ve “Şuurun doğrudan Doğruya Verileri” gibi tercüme eserlerini H. Bertgson’dan tercüme etti. Bunun yanı sıra pek çok makale çalışması Yeni Mektep, Terbiye, Tedrisat Mecmuası, Dergâh, Millî Mecmua, Mihrab, Hayat, Dârülfünûn İlahiyat ve Edebiyat Fakültesi Mecmuaları, Felsefe ve İctimâiyyât, Yeni Türk Mecmuası, İnsan, Kültür Haftası, Ağaç, Mülkiye, Bilgi, Büyük Doğu, Türk Düşüncesi, Türk Yurdu, Dîn Yolu dergilerinde yayınladı. Tunç, bunlardan başka 1937-1951 arasında Cumhuriyet gazetesi ve 1941’de kısa bir süre Tasvir-i Efkâr gazetelerinde yazları çıktı. Yazılarını Felsefe, Psikoloji, Ahlâk, Terbiye, Siyaset, Sanat, Edebiyat, Kültür ve Medeniyet gibi konular çerçevesinde kaleme alan Şekip Bey, “Dil Meselemiz”, “Ahlâk Meselesi” “Felsefe Tarihinin Mevzuları”, “Hakikat ve Şe’niyet”, “Hiss-i Dînî”, “Şuur ve Hayat” ve “İstikbâlin Hırsı ve Ona Götüren Yol” yazılarından bazılarıdır.²⁸²

²⁸¹Yakup Yıldız, “Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri”, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe Ve Din Bilimleri Bilim Dalı, İstanbul 2010, s.29.

²⁸²Hayrani Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, s.11.

2.38. İsmail Hakkı [Baltacıoğlu] (1886-1978)

İsmail Hakkı Bey, Baltacıoğlu İbrahim Ethem Efendi ve Seyyit kızı Düzceli Hamdûne Hanım'ın oğludur. Dedesi Tabur İmamı Mucurlu Baltacıoğlu Abdurrahman Efendi'dir. 28 Şubat 1886'da İstanbul Cihangir'de dünyaya geldi. İlk öğrenimine Sirkeci Mescidi'ndeki Mahalle Mektebi'nde başlayan İsmail Hakkı Bey, Okul Müdürü'nün vefatının ardından, Kabataş Setüstü'ndeki yatılı ve gündüzlü Şemsü'l-mekâtib adlı özel okula devam etti. Burada Jimnastik, musiki, resim ve ses yönetimine dayanan Elif-bâ öğretimi derslerini okudu. Buradaki Okul Müdürü'nün sürgün edilmesi sebebiyle babası tarafından okuldan alınarak Firuzağa'da Meşrik-ı Füyûzât okuluna kaydedildi. Buradaki Okul Müdürü'nün de sürgün edilmesi sebebiyle son okul değişikliğiyle Tophane'deki Kışlaarkası İbtidâî Mektebi'ne verildi. Burada Hacı Mustafa Efendi'den Kur'an-ı Kerim ve Hüsn-i Hat dersleri aldı. İlk öğrenimini tamamlayan İsmail Hakkı Bey, orta öğrenimini tamamlamak üzere Salı Pazarı'ndaki Feyziye Rüşdiyesi'ne girerek Çukurcumalı Hattat Kadri Efendi'den Hüsn-i Hat dersleri almaya başladı. 1315/1899 senesinde Feyziye Rüşdiyesi'nden mezun olup orta öğrenimine Vefa İdâdisi'nde devam etti.²⁸³ Mezuniyetinin ardından Dârülfünûn Ulûm-ı Tabîiyye ve Riyâziyyat Şubesi'ne giren İsmail Hakkı Bey,²⁸⁴ bu süre zarfında Hattat Kadri Efendi'nin teşvikleri ve dersleriyle Hüsn-i Hattı bırakmayarak çalışmalarını ilerletti. 4 Nisan 1904'te Divân-ı Hümayûn Defterî Kalemi katipliği ile başlayan memuriyeti sırasıyla Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi, Sicil Kalemi, Meclis-i Harbiye Kalemi kâtiplikleri ve Ahmed Vefîk Paşa'nın Özel Kalem memurluğu ile devam etti. İlâveten ilk okulu Sirkeci Mescidi'ndeki Mahalle Mektebi'nde fahrî yazı dersleri verdi. Dârülfünûn mezuniyetinin akabinde 9 Şubat 1909'da Meclis-i Maârif Reisi ve Dârülfünûn Fizik Müderrisi Sait Bey'in de aracılığıyla İstanbul, Çarşamba'da açılan Dârülmuallimîn-i İbtidâiyye'nin Hüsn-i Hat muallimi olarak tayin edildi. Buradaki görevi devam ederken Okul Müdürü Satı Bey'in teklifi ile Avrupa'nın eğitim sistemi ile ilgili analiz yapıp rapor hazırlaması teklifi üzerine Maârif Nezâreti tarafından Avrupa'ya gönderildi. Fransa, İngiltere, İsviçre ve Almanya'daki Dârülmuallimîn benzeri eğitim öğretim kurumlarında gözlem, tespit ve analizler yaptıktan sonra

²⁸³İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **Hayatım**, haz. Ali Y. Baltacıoğlu, İstanbul, Globus Dünya Basımevi, 1998, s.24-53.

²⁸⁴Ömer Obuz, "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Düşünce Dünyası" Basılmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Eskişehir 2015, s.16.

İstanbul'a döndü. İsmail Hakkı Bey, 1911'de İstanbul'a dönüşüyle Dârümuallimîn'deki Hat dersi muallimliğine ilaveten Elishi ve Tatbikâtı dersi nâzırlığı ile de görevlendirildi. Bu sırada Avrupa'ya dair gözlemleri, fikir teatisinde bulunduğu Abdullah Cevdet ve Satı Bey gibi önemli şahsiyetlerden ve Dârümuallimîn'deki tecrübelerinden edindiği birikimle "Terbiyede İnkılap" adlı ilk eserini kaleme aldı.²⁸⁵ 1916 senesine kadar buradaki görevine devam eden İsmail Hakkı Bey, aynı zamanda Dârümuallimât'ta da Hat ve Terbiye muallimlikleri ve ders nâzırlığı yaptı. Bunun yanında Şems'ül-Mekâtib'de fahrî olarak ders nâzırlığında bulundu.

İsmail Hakkı Bey'in Dârülfünûn müderrisliği, 1913 senesinde Hamdullah Suphi Bey'in teklifi ile Edebiyat Şubesi Terbiye müderrisliğine tayini ile başladı. Terbiye müderrisliğinin yanı sıra 1920, 1921, 1922, 1923 yılları olmak üzere dört kez Edebiyat Şubesi reisliğine seçildi.²⁸⁶ Ayrıca Edebiyat Şubesi reisliği görevi uhdesindeyken 22 Ocak 1923 tarihinde Dârülfünûn eminliğine seçilerek 1925 senesine kadar devam ettirdi.²⁸⁷ Aynı zamanda Maârif Vekâleti kararıyla Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi İslâm Bedî'iyâtı müderrisliğine de tayin edildi.²⁸⁸ Dârülfünûn'daki görev süresi boyunca ıslahat çalışmalarına katılarak aktif bir rol oynayan İsmail Hakkı Bey'in, Dârülfünûn'dan ayrılışı 1933'te lağvedilmesi ile gerçekleşti. Yeni açılan İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi kadrosuna da dâhil edilmedi. İlmî görevlerinin yanı sıra idari görevler de alan Müderris, Maârif Nezâreti Tedrisât-ı Tâliye ve 'Âliye, Heyet-i Teftişîye müdür-i umûmîliği ve Maârif Vekâleti müsteşarlığı görevlerini üstlendi.²⁸⁹ Üniversite kadrosunun dışında kalması yayın hayatını etkilememekle beraber hız kazanmasına zemin hazırladı. Bu vesileyle 1934 senesi itibarıyla Yeni Adam Gazetesi'ni yayınlamaya başladı.²⁹⁰ 1941 senesinde Celal Bayar hükûmeti tarafından bir yıl süreyle kapatılan dergi akabinde yayın hayatına tekrar başladı ve 1946 yılına kadar devam etti. Bunun yanında 1941'de Ankara Üniversite Dil Târih Coğrafya Fakültesi Sosyoloji profesörlüğüne getirildi. 1942 senesine kadar buradaki

²⁸⁵Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken Yayınları, 1994, s.450.

²⁸⁶Baltacıoğlu, *Hayatım*, s.377.

²⁸⁷BCA, 30-11-1-0, 1-4-13.

²⁸⁸BCA, 30-11-1-0, 20-55-3; Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.158, 169, 170.

²⁸⁹TBMM 7. Dönem Millet Vekili İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Tercüme-i Hal Varakası.

²⁹⁰Lütfi Kaytancı, "İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Görüşleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Felsefe Grubu Eğitimi Bilim Dalı, Ankara 2014.

görevine devam eden İsmail Hakkı Bey, 1942-1950 yılları arasında iki dönem Afyonkarahisar ve Kırşehir milletvekillikleri yaptı. Milletvekilliğinden emekli olduktan sonra Yeni Adam dergisini tekrar çıkarmaya başladı ve vefat ettiği 1 Nisan 1978 yılına kadar devam ettirdi. Pedagoji, felsefe, sosyoloji, sanat ve edebiyat alanlarında birçok eser veren ve makale yayınlayan Baltacıoğlu'nun *Terbiye ve İman, Terbiye İlmi, Umumi Pedagoji, Maarifte Bir Siyaset, Türk'e Doğru, Akıl Taciri, Adam Nasıl Yetişir, Nasıl Yetiştirilir?* eserlerinin sadece birkaçıdır.²⁹¹

2.39. Necmettin Sadık [Sadak] (1890-1953)

Hâkim Sadık Şehabettin ve Arife Hanımın oğlu Necmettin Bey, 1890 Isparta doğumludur.²⁹² Babası Şehabettin Efendi'nin hâkimliği dolayısıyla birçok defa yer değiştirmesi sonucu Afyon'da başladığı İbtidâî eğitimini Edirne'de Rüşdiye eğitimini de İzmir'de tamamladı. 1903 senesinde İstanbul'a gelerek Galatasaray Sultanîsi sınavlarına girerek burslu bir şekilde kaydolmaya hak kazandı.²⁹³ Galatasaray Sultanîsi'nden mezun olur olmaz Maârif Nezâreti tarafından düzenlenen yurt dışında eğitim sınavı kazanan Necmettin Bey, Fransa'daki Lyon Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne gönderildi. Yüksek tahsilini başarıyla tamamlayarak 1914 senesinde yurda dönen Necmettin Bey, önce ilk memuriyeti olan Maârif Nezâreti Fransızca tercümanlığına akabinde de Telif ve Tercüme Dairesi mümeyyizliğine atandı. Burada gösterdiği gayret ve çabalarının neticesinde Dârülfünûn'da İctimaiyat dersi veren Ziya Gökalp'ın müderris muavinliğine getirildi. 1918 senesinde Ziya Gökalp'in görevden alınıp Malta'ya sürgün edilmesiyle ondan boşalan İctimâiyyât Kürsüsü müderrisliğine tayin edildi Burada Sosyalizm, Komünizm, Sosyoloji, İctimâiyyâtta Usûl, İktisadî İctimâiyyât, Hukuk İctimâiyyâtı, Ahlâk, Dîn ve Sanat derslerini okutan Necmettin Sadık Bey, telif ettiği eser, yayın ve çalışmalarıyla Türkiye'de sosyolojinin teşekkül ve tekâmül sürecine katkıda bulundu. Necmettin Sadak, mesleğe atıldığı ilk zamanlarında kaleme aldığı "İctimâiyyat Bir İlim Midir?" adlı yazısında sosyolojinin müstakil bir ilim olmakla beraber kendine has bir araştırma inceleme sahasının olduğunu ve hukuk, tarih, felsefe, psikoloji ve pek çok ilmin sosyoloji ile tamamlanıp açıklandığını ifade ederek sosyolojinin müstakil bir ilim olup olmadığı konusunu

²⁹¹Mehmet Faruk Bayraktar, "Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı", **Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV. Yayınları, 1992, C.V, s.38.

²⁹²**TBMM Arşivi**, 3. Dönem Millet Vekili Sadık Necmettin Sadak'ın Tercüme-i Hal Varakası.

²⁹³BOA, MF.MKT, nr.728-60.

tartışmaktadır.²⁹⁴ Bunun gibi daha birçok çalışması ile sosyolojinin kurucularından sayılmaktadır. Bunun yanında 1925-1927 yılları arasında İlahiyat Fakültesi'nde İctimâiyyât dersleri okuttu.²⁹⁵ müderrisliğin dışında gazetecilik de yapan Necmeddin Bey'in yazıları ilk defa yayınlandığı gazete İkdâm gazetesidir. Bunun yanında 1918'de Akşam gazetesini kurarak vefatına kadar buradaki çalışmalarını devam ettirdi. Dârülfünûn müderrisliği 1928'de sona eren Necmettin Sadak, TBMM 1928 III. Dönem milletvekilliği seçimlerinde Sivas'tan seçilerek Meclis'e girdi.²⁹⁶ Milletvekilliği ile başlayan siyasi hayatı 10 Eylül 1947'de kurulan Hasan Saka hükümetinde Dış İşleri Bakanlığı ile devam etti. Dış İşleri Bakanlığı süresince pek çok toplantıya katılan Sadak, özellikle Marshall Planı'nın uygulanması noktasında büyük emek sarf etti. Parlamenterliği süresince CHP'nde altı dönem görev alan Sadak, Mayıs 1950'de CHP'nin iktidardan düşmesi ile siyaseti bırakıp Akşam gazetesindeki başyazarlık görevine geri döndü. Bu süreç içerisinde sağlık problemleri baş gösterdi ve kendisine akciğer kanseri teşhisi konuldu. Kanser tedavisi için Amerika'ya giden Necmettin Bey, 21 Eylül 1953'te burada vefat etti. Cenazesi İstanbul'a getirilerek Zincirlikuyu mezarlığına defnedildi.

İlmi birikimi, siyasi kimliği, gazeteciliği ve sosyoloji alanındaki çalışmalarıyla ön plana çıkan Necmettin Sadık Sadak, yazın dünyasına büyük katkı sunarak öncü yazarlarından oldu. Ayrıca Emile Durkheim'ın pek çok eserini tercüme etmesi hasebiyle Türkiye'deki Durkheim Sosyolojisi'nin önemli temsilcilerinden biri haline geldi. Müellif'in telif ettiği eserlerin bazıları şunlardır:

- Mekteplilere Yeni Kırâat Kitâbı" (İstanbul 1921,1923, 1925,1926,1927, 1929)
- İbtidâî Cemiyetlerde Dîn Müessesesi" (İstanbul 1335)
- Tesânüt Râbıtası (İstanbul 1336)
- Siyâset Nazariyelerinde Almanya'da Sosyalizm Karl-Marx (İstanbul 1338)

²⁹⁴Bkz. Necmettin Sadak, "İctimâiyyât Bir İlim Midir?", *Umûmî İctimâiyyât*, C.I, S.2, 1917, s.94-103.

²⁹⁵Ünver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.170.

²⁹⁶Mustafa Özyürek, "Sosyolog ve Gazeteci Yönüyle Necmettin Sadık", *Atatürk Dergisi*, C.IV, S.2, 2015, s.84.

- İctimâiyyâtın Teessüsüne Kadar Ulûm-ı İctimâiyye, İlm-i Siyâset Nazariyeleri, İlm-i Siyâsetin Menşeleri (İstanbul 1336)
- Umûmî İctimâiyyât (Bonnafofus ile İstanbul 1927)
- Türk Alfabesi (İstanbul 1928)
- Siyâsî İctimâiyyât (İstanbul 1928)
- Resimli Yeni Alfabe (İstanbul 1929)
- Resimli Cumhuriyet Kırâatı (İstanbul 1929, 1930)
- Toplum Bilim (İstanbul 1943)
- Toplumbilim Sosyoloji (İstanbul 1948)

Bunun yanı sıra Müellif'in Irene Carree-Roger Liguier'den *Mekteplere Mahsus İlm-i Terbiye-i Etfâl* ve Emile Durkheim'dan, *İctimâiyyâtta ve Ulûm-ı İctimâiyyede Usûl* adlı tercüme eserleri ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte Necmettin Sadak'ın Dârülfünûn Edebiyat ve İlahiyat Fakültesi, Sebîlürreşâd, Yeni Mecmua, Hayat, Çınaraltı, Siyasî İlimler mecmualarında İkdâm, Vakit ve Akşam gazetelerinde yayınladığı sosyoloji, siyaset, eğitim, felsefe ve ahlâk, iktisat alanlarında, toplumsal ve küresel olaylara dair yazıları mevcuttur. Bunlara, "Terbiye Meselesi, Millet Terbiyesi, Devlet Terbiyesi", "Harbin Çocuklar Üzerindeki Tesirleri", "Hafta Muhasebesi, Yetimlerimiz", "Fikir Hayatı, Harpte Fransa", "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak", "Ziya Bey'in Felsefesi", "İlim ve Siyaset", "İnkılabı Karşı Vazifelerimiz", "Nakdin Sermayeye Tahvili", "Ahlâk, Ahlâk-ı Umûmî", "Kadınlarımızın Âtîsi", "Medeniyet Ne Demektir?", "Sulh Ne Zaman?", "Anadolu ve Tahkikat" "Maârifimizin esasları ne Olmalıdır?" misal verilebilir. Yazar'ın burada adını zikredemediğimiz daha pek çok yazısı mevcuttur.²⁹⁷

2.40. Mehmed Emin [Erişirgil] (1891-1965)

1891 İstanbul Sultanahmet doğumludur. Babası Mustafa Dilaver Efendi annesi Nesibe Hanımdır. Aslen Niğdeli olan babası çeşitli kurumlarda tahrirat kâtipliği, Rüşdiye muallimliği ve mümeyyizlik görevlerinde bulundu.²⁹⁸ Mehmed Emin Bey ilk öğrenimini Beşiktaş Sıbyân Mektebi'nde tamamladıktan sonra sırasıyla Fatih

²⁹⁷Bkz. Ayşegül Şentürk, "Necmettin Sadık Sadak Gazeteci ve Siyasi Kimliği (1890-1953)" Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2011.

²⁹⁸Mehmed Emin Erişirgil, **Bildiklerim**, yay. haz. M. Bülent Varlık, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 2010, s.7.

Rüşdiyesi ve Mercan idadisinde mezun oldu. Ardından yüksek öğrenime devam etmek üzere Mülkiye Mekteb-i Şâhâne'ye girdi.²⁹⁹ 1911 senesinde Mülkiye'den mezun olan Mehmed Emin Bey, Orman ve Maâdin Nezâreti Umûr-ı Baytariyye Müdürlüğü'nde müdür muavini olarak Mehmed Akif ile çalışmaya başladı. Yine 1911 senesinde Meclîs-i Âyân zabıt kâtipliği görevine getirildi. Aynı yıl girdiği imtihanı kazanarak İstanbul Sultânîsi Malumât-ı Medeniye, Kanuniye ve İktisadiye muallimliği görevine tayin edildi.³⁰⁰ 1912'de Felsefe Derslerinin müfredat ve yıllık planlarının hazırlanması amacıyla kurulan komisyonda görev alarak Felsefe dersi programını hazırladı. Bunun neticesinde 1913 senesinde Felsefe dersleri muallimliği görevi de mevcut görevine eklenmiştir. İstanbul Sultânîsi'nin dışında Vefa, Kabataş ve Davutpaşa İdâdîsi'nde Felsefe dersini okutmaya başladı. 1914'te Evkaf Nezâreti Kalem-i Mahsus mümeyyizliği görevine tayin edildi. Akabinde Kadıköy Numûne Mektebi müdürlüğü görevi henüz 22 yaşındayken kendisine verildi.³⁰¹ 1917 senesinde Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi İctimâiyyât ve Târîh-i Felsefe müderris muavinliğine 1918 senesinde de Felsefe Târîhi müderrisliğine getirildi. Aynı zamanda Dârülfünûn Edebiyat Şubesi reisliği, Çapa Dârülmuallimât müdürlüğü ve Cemiyeti Umûmî reisliği görevlerinde bulundu.³⁰² 1919 senesinde Niğde Mebusu olarak seçilerek siyasi hayata atıldı ve son Meclis-i Mebusân'a girdi. 1924 senesine kadar Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi derslerine devam eden Mehmed Emin Bey, 1924 yılında Maârif Nezâreti Ta'lim Terbiye Dairesi başkanlığına getirildi. Bunun yanında 1926-1929 yılları arasında Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nde Dîn Felsefesi dersini okuttu.³⁰³ 1929'da Maârif Vekâleti müsteşarlığına, 1931'de İstanbul Maârif müdürlüğüne, 1936'da Ankara Mülkiye Mektebi müdürlüğü görevlerine tayin edildi. 1942 yılına kadar idari görevlerini sürdüren Mehmed Emin Bey, 5 Haziran 1942 seçimlerinde Zonguldak'tan milletvekili seçilerek meclise girdi. 28 Şubat 1943 ve 23 Temmuz 1946 seçimlerinde de Zonguldak'tan milletvekili seçilerek siyasi çalışmalarını devam ettirdi. Bununla

²⁹⁹Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.II, s. 863.

³⁰⁰M. Cüneyt Kaya, "Mehmet Emin Erişirgil: Bergsonculuktan Pragmatizme Bir Dârülfünûn Hocası", **Kutadgubilig**, S.18, 2010, s.133.

³⁰¹Erişirgil, **Bildiklerim**, s.11.

³⁰²Nihat Durmaz, "Mehmet Emin Erişirgil'in Hayatı ve Felsefesi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Felsefe Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2012, s. 19.

³⁰³BCA, 30-11-1-0, 26-28-1; Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.162.

beraber 1946'da kurulan II. Hasan Saka Hükümetinde Tekel ve Gümrük Bakanı³⁰⁴ 1949'da kurulan Şemseddin Günaltay Hükümeti'nde de İçişleri Bakanı olarak görev yaptı.³⁰⁵ 1950'ye kadar siyasi görevlerini sürdüren Mehmed Emin Bey sonrasında vefatına kadar sadece Türkiye İş Bankası Kültür Yayınlarında müdür muavinliği görevini ve ilmî çalışmalarını vefat tarihi 7 Şubat 1965'e kadar sürdürdü. Kabri Cebeci Asrî Mezarlığı'nda bulunmaktadır.³⁰⁶ İlmî, idârî ve siyasî yönleriyle dikkat çeken Mehmed Emin Erişirgil'in öne çıkan eserleri şunlardır:

- Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Kanûniyye (İstanbul 1330, 1341,1342)
- Devr-i İntibâh Felsefesi ve Feylesofları (İstanbul 1336)
- Târîh-i Felsefe Notları: Kurûn-ı Cedîde Felsefesinden Descartes ve Kartezyenler (İstanbul 1336)
- Kant ve Felsefesi (İstanbul 1339)
- Sokrat (İstanbul 1931)
- Kant'tan Parçalar (İstanbul 1935)
- Filozofî (İstanbul 1935)
- Filozofiye Başlangıç (İstanbul 1936)
- Hukukun Muhtelif Cepheleri ve Hukuk İlmi (Ankara 1938);
- Felsefeye Başlangıç (Ankara 1944)
- Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp (İstanbul 1951)
- Mehmet Âkif: İslâmcı Bir Şairin Romanı (Ankara 1956)³⁰⁷

2.41. Çerkeşeyhizâde Halil Hâlid Bey (1869-1931)

Halil Hâlid Bey Osmanlı'nın önemli âlimlerinin yer aldığı Çerkeşî ailesine mensuptur. Çerkeşîler 18. yy. ortalarında Orta Asya'dan Çankırı'nın Çerkeş kasabasına yerleşerek bu ismi almışlardır. Ayrıca bahsi geçen aile Halil Hâlid Bey'in büyük dedesi Mustafa Efendi'nin Halvetî şeyhliği dolayısıyla "Çerkeşseyhîzâde" lakabıyla tanındı.³⁰⁸ Halil Hâlid Bey, 1869 Ankara doğumludur. Babası Ahmed Refi Efendi, annesi de Refika Sıdika hanımdır. Babasının 9 yaşındayken vefat etmesi

³⁰⁴TBMM Arşivi, 8. Dönem, 70. Birleşim, C.XVII, s.153.

³⁰⁵TBMM Arşivi, 8. Dönem Birleşim.33, C.XV, s.142.

³⁰⁶M. Cüneyt Kaya, "ERİŞİRGİL, Mehmet Emin", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara, TDV. Yayınları, 2020, C.Ek-I, s.417.

³⁰⁷Durmaz, "Mehmet Emin Erişirgil'in Hayatı ve Felsefesi", s.26.

³⁰⁸Halil, Hâlid, *The Diary of a Turk*, Adam and Charles Black, Londra 1903, s. 1.

üzerine Amcası Mehmed Tevfik Efendi'nin himayesinde büyüdü. İlk öğrenimini Ankara'da tamamlayan Halil Hâlid Bey, amcasıyla İstanbul'a gelerek Beyazıt Medresesi'ne akabinde de Mekteb-i Hukuk'a devam ederek 1893 senesinde mezun oldu. Mezuniyetinin ardından işleyişi öğrenme maksadıyla mahkemelere katıldı.³⁰⁹ Aynı zamanda Ebüzziyâ Matbaası'nda çalışmaya başladı. Bu dönemde işi dolayısıyla yabancılarla çalışıp Pera'ya taşınması saray hafiyelerinin takibine takılmasına sebep oldu. Bu konuyla ilgili, "Bu sıralar, bahsettiğim Avrupalı imtiyaz sahiplerinin bana emanet ettiği işle adil bir şekilde geçinirken, başkentin Avrupa Mahallesi olan Pera'da ikamet etmeyi uygun gördüm. Ama Pera'da yabancılar arasında ikamet etmem beni Saray'la ilgili bazı kişilerin göz kulak olmaya değer gördüğü bir konu haline getirmiş olmalı. Pek emin olamasam da hareketlerimin bazı gizemli kişiler tarafından gölgelendiğinden şüphelenmeye başladım."³¹⁰ bu olayın akabinde İngiltere'ye gitmeye karar veren Halil Hâlid Bey, İngiliz bir arkadaşının yardımıyla Mayıs 1894'te İngiltere'ye kaçtı. Ağustos'ta İstanbul'a dönerek mevcut durumu kontrol etmek istedi. Ardından İngiltere'ye tekrar gitti. İngiltere'de yazın hayatına devam eden Halil Hâlid Bey Selim Fâris tarafından kurulan Hürriyet gazetesinde yazmaya başladı. Buradaki yazın ve yayıncılık faaliyetini 1897 senesine kadar sürdürdü. 15 Temmuz 1897 tarihinde Hürriyet Gazetesi'nde yazmayacağına ve diğer gazetelerde neşriyat yapmayacağına dair Kur'an-ı Kerim'in üzerine el basarak yemin etmesi üzerine atfedildi ve Şehbenderlik Vekâletine tayin edildi.³¹¹ 1902 senesinde Cambridge Üniversitesi, Special Board of Indian Civil Service, Foreign Service Students Committee ve Board of Oriental Studies bölümlerinde öğretim üyeliği yaptı. Bu sayede Cambridge'de ders veren ilk öğretim üyesi oldu.³¹² Buradaki görevine uzun süre devam eden Hâlid Bey, 1911 senesinde istifa ederek İstanbul'a döndü. 1912 senesinde İttihat ve Terakki Fırkası Ankara mebusu olarak Meclis-i Mebusân'a girdi³¹³, Meclis'in feshi üzerine Bombay şehbenderliğini kabul ederek Hindistan'a gitti.³¹⁴

³⁰⁹Kurtuluş Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2005. S.21.

³¹⁰ Halil Hâlid, *The Diary of a Turk*, s.211.

³¹¹BOA. Y.PRK.EŞA, nr.27-68.

³¹²Mustafa İsmet Uzun, "Halil Hâlid Bey" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV. Yayınları, 1997, C.XV, s.314.

³¹³**TBMM Arşivi**, "Halil Halid Bey'in Seçim Mazbatası", Meclis-i Mebusân Üyeleri Mazbataları.

³¹⁴BOA. İ.HR, nr.431-46.

Buradaki görevinden de 1914'te istifa ederek İstanbul'a döndü ve çalışmalarını burada sürdürdü. 1926-1927 ders senesine ait *Talebe Rehberi'ne* göre Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nde Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası dersini okutmak üzere görevlendirildi.³¹⁵ 1931 senesine kadar görevine devam eden Halil Hâlid Bey, 29 Mart 1931 tarihinde zatürre sebebiyle İstanbul'da vefat etti. Valide Sultan Cami'inde kılınan cenaze namazının akabinde Merkez Efendi mezarlığına defnedildi.

Halil Halid Bey, özellikle siyasî hayatıyla dikkatleri celbeden önemli şahsiyetlerdendir. Fransa, İngiltere, Hindistan gibi pek çok ülkede bulunması ve pek çok dile hâkim olması vesilesiyle kazandığı tecrübe ve fikir dünyası çerçevesinde pek çok eser telif ederek, dergi ve gazetelerde makale yayınladı. Müellifin öne çıkan eserleri şunlardır:

- The Diary Of A Turk (London 1903)
- A Study in English Turcophobia (London 1904)
- Cezayir Hatıratından (Kahire 1906)
- The Crescent Versus the Cross (London 1907)
- Panislâmische Gefahr (Berlin 1918)
- Fusûl-i Mütenevvîa I, İslâm ile Nasrâniyetin Münasebât-ı Asliyyesi (İstanbul 1326)
- Fusûl-i Mütenevvîa II, Türkler ile İngilizler'in İlk Teması (İstanbul 1326)
- Fusûl-i Mütenevvîa III, Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedâbîr-i Siyâsiyyesi (İstanbul 1326)
- Fusûl-i Mütenevvîa IV, Şehzade Cem Vak'asında Mes'ele-i Hamiyyet (İstanbul 1327)
- el-Arab ve't-Türk (Türk ve Arap, Kahire 1912; Arapça çev. Ömer Rıza [Doğrul])
- Bazı Berlin Makâlâtı (Berlin 1918)
- The British Labour and the Orient (Bern 1919)
- Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği (İstanbul 1341)

³¹⁵İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1926-1927, İstanbul, Yeni Matbaa, s.133.

2.42. Yusuf Ziya [Yörükân] (1887-1954)

Yusuf Ziya Yörükân, 1887 Selanik doğumludur. Babası Selanik Sarây-ı Atik Camii Müderrisi Yakup Efendi, annesi Zehra Hanımdır.³¹⁶ İskân politikasıyla Fatih Sultan Mehmed döneminde Rumeli'ye yerleştirilen Türkmen Yörük ailesine mensuptur. İlk öğrenimini Selanik'te tamamlayan Yusuf Ziya, önce Selimiye Mektebi sonrasında da Mülkiye ve Dârülmuallemîn Rüşdiyesi'nden mezun oldu. Sonrasında Yüksek öğrenimine devam etmek amacıyla İstanbul'a gelerek Sahn Medresesi Kısım-ı 'Âlîsine girdi. Burada Hüseyin Necmeddin Efendi'den icâzet aldı. 1905 yılında Sahn Medresesi'nden mezun oldu. Medresetü'l-Mütehassısîn Felsefe, Tasavvuf ve Kelâm şubelerinde aldığı ihtisas eğitimi ile öğrenim hayatını devam ettirdi. Aynı zamanda devam ettiği Dârülfünûn Felsefe Şubesi'nden 1922'de mezun oldu. Bu sürecin sonunda yeterlilik imtihanlarını vererek ihtisas risalesini “Şeyh Şehâbeddin es-Sühreverdî ve Felsefesi” üzerine hazırladı. Bu aşamadan sonra ilmî çalışmaları ders okutma ve yayın yapmaya yöneliktir. Nitekim Selanik Sultanisi'nde Arapça, Dârü'l-Hilâfet-i 'Âliye Medresesi'nin İbtidâ-i Hâric ve Dâhil kısımlarında temel İslâmî ilimleri, âlî kısmında da Felsefe-i Cedîd, Terbiye ve İctimâiyyât derslerini okuttu. Buradaki görevini medreselerin kapatılmasına kadar sürdürdü. Aynı zamanda Hilmi Ziya Ülken ile Mihrâb Dergisi'ni çıkarmaya başlayan Yusuf Ziya Bey, bu vesileyle pek çok yazı kaleme aldı.³¹⁷ 1924 yılı itibarıyla Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nde görev almaya başlayan Müderris'in buradaki ilk memuriyeti Fakülte genel sekreterliğidir. 1926 yılında da İslâm Mezhepleri müderrisliğine asaleten tayin edildi.³¹⁸ İslâm mezhepleri dersinin yanı sıra Halil Hâlid Bey'in vefatı üzerine boşalan Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası dersini de okuttu. İlahiyat Fakültesi hocalığı 1933 Üniversite reformuna kadar devam eden Yusuf Ziya Bey'in kadrosu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü'ne nakledildi.³¹⁹ Buradaki görevi 1936'da Enstitü'nün kapatılması dolayısıyla sona eren Yusuf Ziya Bey,

³¹⁶Turhan Yörükhan, “Yörükân, Yusuf Ziya”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul TDV. Yayınları, 2013, C.XXXIII, s.568.

³¹⁷Hilmi Ziya Ülken, “Yusuf Ziya Yörükân”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.III, S.1-2, Ankara 1954, s.89.

³¹⁸BCA, 30-11-1-0, 26-28-1; Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.168.

³¹⁹Ünver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.206.

Şehremini, Vefa gibi liselerde Felsefe ve Tarih dersleri okuttu, tercüme ve telif faaliyetlerini sürdürdü. 1942’de Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti azalığına getirilen Müderris, buradaki görevi çerçevesinde halkın istifadesi ve dinî terbiyenin oluşması gayesiyle dergi çıkarıp yaygınlık kazanması için gayret sarf etti.³²⁰ Bir müddet sonra Diyanet İşleri başkanlığı ikinci reisliğine getirildi. Buradaki görevleri 1949’a kadar devam eden Yusuf Ziya Yörükân 1949’da yeni kurulan Ankara İlahiyat Fakültesi’nde İslâm Mezhepleri ve Tarihi hocalığına Profesör olarak tayin edildi. İlmî çalışmalarına İlahiyat Fakültesi bünyesinde devam ederek İlahiyat Dergisine akâid, kelâm, mantık, felsefe ve mezhepler tarihi alanlarında makaleler yazdı. Son dönemlerini kalp rahatsızlığı nüksetmesi ile 5 Haziran 1954 senesinde kalp krizi sebebiyle vefat etti. Kabri Cebeci Asrî Mezarlığı’ndadır. Prof. Dr. Yusuf Ziya Yörükân ilmi çalışmalarını özellikle İslâm akâidinin doğru anlaşılması gayesiyle sürdüren Üstad, ilk, orta ve yükseköğretim öğrencilerine yönelik ders kitapları kaleme alarak gazete ve dergilerde birçok makale yayınladı. *Heyâkilü’n-Nûr Tercümesi* ve *Şeyh Sühreverdî’nin Felsefesi*, *Kur’ân-ı Kerîm’den Âyetler*, *İslâm Akâidinde Dair Eski Metinler I*, *Ebû Mansur-i Matürîdî’nin İki Eseri (Tevhid Kitabı ve Akâid Risalesi)*, *Müslümanlık*, *Anadolu’da Alevîler ve Tahtacılar*, *Hız. Muhammed’in Doğumundan Ölümüne Kadar İslâm Dini Târîhi*, *İslâm Akâid Sisteminde Gelişmeler*, *Ebü’l- Feth Şehristânî*, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağda Türkler*, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm* telif ettiği eserlerinin bazılarıdır. Bunların haricinde Müellif’in Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi, Sırât-ı Müstakîm, Mihrâb, İslâm-Türk Ansiklopedisi ve Ankara İlahiyat Fakültesi dergilerinde yayınlanan yazıları mevcuttur.³²¹

2.43. Halil Nimetullah [Öztürk] (1880-1957)

Halil Nimetullah, Hassa-i Ordu-i Hümâyûn birinci Alay Müftüsü Ankaravî Hâfız Mehmed Şükrü Efendi ve Fatma Sabiha Hanım’ın oğludur. Nüfus kaydına göre 1880 senesinde İstanbul’da dünyaya geldi.³²² İlk Öğrenimini Sultanahmet civarındaki Kuyu Ağası Mahmûd Ağa İbtidâîsi’nde tamamlayan Nimetullah Bey, önce Bayezid

³²⁰Ülken, “Yusuf Ziya Yörükân”, s. 90.

³²¹Yörükân, “Yörükân, Yusuf Ziya”, s.569.

³²²BOA, DH.SAİDd, nr.121-7, Leff 6.

Rüşdiyesi sonra Menşe-i Küttâb-ı Askeriye'ye devam ederek mezun oldu.³²³ 1899-1905 yılları arasında Mekteb-i Hukuk'ta yüksek öğrenimini tamamlayıp mezun olduktan sonra Maârif Nezâreti tarafından Paris'e gönderildi ve Sorbonne Üniversitesi'nde Felsefe eğitimi alarak eğitimini tamamladı.

Nimetullah Bey'in memuriyet hayatı 1896'da henüz öğrenimi devam ederken başladı. İlk memuriyeti Levazım-ı Umûmiyye 4. Şubesi mülâzımlığıdır. Bir süre sonra terfi ederek önce 3. sonra da 2. Şube mülâzımlığına, ikinci sınıf terfi ile birinci Ordu Erkân-ı Harbiye Dâiresi Nüfûs Kısmı'na, Piyade ve Muhasebât daireleri Tahrirat kalemlerine tayin edildi.³²⁴ Sorbonne'da yüksek öğrenimini tamamlayan Nimetullah Bey, 1910 senesinde Dârülfünûn Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye ve Edebiyat şubeleri muallim muavinliğine atandı.³²⁵ *Dârülfünûn'da Felsefe Dersleri*³²⁶ adlı ders kitabını bu sırada kaleme aldı. Muallim muavinliği 1919 senesine kadar devam eden Nimetullah Bey aynı zamanda Vefa ve Kabataş idâdîlerinde Felsefe muallimliği yaptı. 1928 senesinde Edebiyat ve İlahiyat fakülteleri öğretim üyeliği kadrosuna asaleten getirildi. 1928-1931 yılları arasında İlahiyat Fakültesi'nde Dîn-i İslâm Târîhi, 1931-1933 yılları arasında da Edebiyat Fakültesi'nde Mantık derslerini okuttu.³²⁷ Üniversite reformu sonrasında kadro dışında kalan Nimetullah Bey, 1934 senesinde Edirne, 1937 senesinde de İstanbul Erkek Lisesi Felsefe muallimliğine tayin edilerek ders okutmaya devam etti. 1944 senesinde emekliliğe ayrılan Müderris, vefatına kadar ilmi çalışmalarıyla meşgul oldu. Türk dili üzerine yaptığı çalışmalarıyla dikkat çeken Öztürk, pek çok kongre ve kurultaya katılarak eser ve makale kaleme aldı. Tüm kademelerde ders okutan bunun yanı sıra idârî görevler de alan Nimetullah Bey, milliyetçi, cumhuriyetçi, inkılapçı ve laik bir imaj çizen Halil Nimetullah Öztürk, 29 Haziran 1957 tarihinde İstanbul'da vefat etti. *Dârülfünûn'da Felsefe Dersleri*,

³²³Şule Yalçın, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Devrinde Felsefe Görüşü (Halil Nimetullah Öztürk [1880-1957] Örneği)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Konya 2021, s.43.

³²⁴Cumhur Aslan, "Halil Nimetullah Öztürk'te Millileşme ve Çağdaşlaşma Kavramları", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Erzurum, 1995, s.6.

³²⁵BOA, MF.İBT, nr.284-78.

³²⁶Bkz.Halil Nimetullah Öztürk, **Dârülfünûn'da Felsefe Dersleri**, haz. Ali Utku, Uğur Köroğlu, Konya, Çizgi Kitabevi, 2011.

³²⁷Unver, Sarıkaya, **Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)**, s.110, 169.

İnkılabın Felsefesi, Halkçılık ve Cumhuriyet ve Türk Halkçılığı ve Cumhuriyeti, Bugünkü Dilimiz, Dilde Osmanlıcadan Türkçeye, Felsefe, Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak, Arab'ın Aslı, Dili, Dini telif ettiği eserlerden bazılarıdır.

2.44. Kilisli Rifat [Bilge] (1874-1953)

Rifat Bey, 1874 senesinde Kilis'te dünyaya geldi. Babası Zabtiye çavuşlarından Abdülkerim Efendi, annesi Emine Hanım'dır. 1892 senesine kadar Kilis'te kalarak ilk ve orta öğrenimini tamamlayan Rifat Bey, Ulu Camii İmamı Ebûbekir Vâhid ve Kilis Müftüsü Keçikzâde Abdurrahman Efendi'den icâzet aldı. Akabinde İstanbul'a gelerek Dârüluallimîn'e girdi. Tâlî ve âlî kısımlarını tamamlayarak 1899'da mezun oldu.³²⁸ 1904'te Mekteb-i Hukuk'a giren Rifat Bey, 1908 senesinde mezun oldu. Memuriyet hayatına 1901'de Unkapanı Rüşdiyesi Farsça muallimliği ile başlayan Rifat Bey, Fevziye Rüşdiyesi, Üsküdar ve Vefa idâdîleri, İstanbul, Kabataş ve Gaziosmanpaşa Sultânîleri, Medresetü'l-kudât, Dârüluallimîn ve Dârüluallimât gibi kurumlarda Arapça, Farsça, Türkçe, Akâid, Târih, Ulûm-ı Dîniyye dersleri okuttu.³²⁹ Bununla birlikte 1930 senesinde Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Arapça muallimliğine tayin edildi.³³⁰ Buradaki görevi 1933 Üniversite Reformuna kadar devam eden müderris İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsünde okutman olarak kadroya dâhil edildi.³³¹ 1943'te emekliliğe ayrılan Rifat Bey ilmi çalışmalarına vefat ettiği 22 Şubat 1953 tarihine kadar devam etti. Kabri Cebeci Asri mezarlığında bulunmaktadır.

Rifat Bey, her kademedен eğitim kurumunda muallimlik yapan ve ilmî hayatını Türk dili, edebiyatı, kültürü ve tarihi çalışmaları ile geçiren önemli bir bilgidir. Âsâr-ı İslâmiyye ve Milliyye Tedkik Encümeni, Kütüphaneler Tetkik Komisyonu, Türk Dili Tetkik Cemiyeti azalıklarında bulunarak yazma ve nadir eserler üzerinde sözlük, tashih, tahkik, istinsah, neşir ve tercüme gibi çalışmalar gerçekleştirdi. Bununla beraber Topkapı sarayı kütüphanesinde bulunan eserlerin tasnif ve kataloglama çalışmalarını da yürüterek pek çok eserin gün yüzüne çıkmasını

³²⁸Ömer Faruk Akün, "Kilisli Rifat Bilge", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV. Yayınları, 2002, C.XXVI, s. 18.

³²⁹BOA, MF.İBT, nr.224-38; Serdar Bulut, "Kilisli Muallim Rifat Bilge'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları", *International Social Research and Education*, S.1, 2017, s.4.

³³⁰BCA, 30-11-1-0, 56-16-5.

³³¹Unver, Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s.12, 170, 206.

sağladı. Türkoloji çalışmalarının haricinde Arap dilinin öğrenimini ve öğretimini kolaylaştırma maksadıyla sarf ve nahiv eserleri kaleme alıp, rüşdiye ve idâdîler için ders kitabı hazırladı.³³² *Otuz Ders Yâhud Yeni Sarf-ı Arabî, Otuz Ders yâhud Yeni Nahv-i Arabî, Arznâme, Kitâb-ı Dede Korkut alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzhan, Divanü Lügati't-Türk, Hilyetü'l-İnsan ve Halbetü'l-Lisan, Hoca Mesud, Ferheng-Nâme-i Sadî yâhud Muhtasar Bostan Tercümesi, el-Kavaninü'l-küllîyye li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye, İbni Sînâ, Edviye-i Kalbiye, Kâtip Çelebi, Keşfü 'z-Zünûn I-II* kaleme aldığı eserlerinin bazılarıdır.

2.45. Ali Hilmi Ömer [Budda] (1894-1952)

Ali Hilmi Ömer Budda, Duyûn-ı Umûmiye Muhasebe-i Merkeziye memurlarından Ömer Efendi ve Saniye Hanım'ın oğludur. 6 Mayıs 1894'te İstanbul'da dünyaya geldi. Babası 9 yaşındayken ailesi 93 Harbi sonrasında Bulgaristan Zağra-i Atık'ten göç eden kabileyle İstanbul'a göç edenler arasındadır.³³³ İlk tahsilini Ayasofya Merkez Rüşdiyesi'nde tamamladıktan sonra sırasıyla Mercan İdâdîsi'ne ardından da 845 numarayla Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâneye girdi. 1915 senesinde Mülkiye'den pekiyi dereceyle mezun oldu.³³⁴ aynı yıl seferberliğin ilanı üzerine askere alınarak Halep Askerî Hat Komiserliğinde dört yıl yedek subay olarak görevlendirildi.³³⁵ 1920 senesinde İngiltere Birmingham'daki Woodbrook University College'e ihtisas yapmak üzere giden Hilmi Ömer Bey, 1926'da yurda döndü. 13 Aralık 1926'da Dârülfünûn İlahiyat ve Edebiyat Fakülteleri Dinler Tarihi Müderrisi Mösyö Dumézil'in tercümanlığını yapmak üzere Ecnebî Mütihazsısları bütçesinden aylık 60 lira maaşla Müderris Muavini olarak görevlendirildi.³³⁶ 20 Aralık 1927'de Maârif Vekâleti tarafından düzenlenen Dârülfünûn müderris muavinliği imtihanlarını kazanan Hilmi Ömer Bey 15 Nisan 1928 tarihinde aylık 30 lira maaşla Dârülfünûn

³³²Hasan Fevzi Bilgiç, "Kilisli Rifat Bilge'nin Hayatı ve Fikirleri", Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, İstanbul 2020, s. 36. (Basılmamış Yüksel Lisans Tezi)

³³³İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "A. Hilmi Ömer Budda ile Görüşüm III", *Yeni Adam*, S.460, 21.10.1943, s.11.

³³⁴Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.III, s.1649.

³³⁵İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "A. Hilmi Ömer Budda ile Görüşüm" I, *Yeni Adam*, 21.10.1943, S.458, s.7.

³³⁶BCA, 30-11-1-0, 29- 42- 17.

Dinler Tarihi Kürsüsü müderris muavinliğine asaleten tayin edildi.³³⁷ Dârülfünûn'daki görevinin yanı sıra pek çok mahkemede katiplik de yaptı. 1931 senesine kadar müderris muavinliği görevine devam eden Hilmi Ömer Bey, Dârülfünûn'un ilgası sonrasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde kurulan İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dinler Tarihi Doçenti olarak görevlendirildi. Buradaki görevi Enstitü'nün kapatılmasına kadar devam etti. Sonrasında Haydar Paşa Lisesi Tarih öğretmenliğine tayin edildi. Bu sırada lise programında bazı derslerin tatbikatını yerinde görmesi için Almanya'ya gönderilen³³⁸ Hilmi Ömer Bey, 1943 senesinde Almanya'dan döndükten sonra İsmail Baltacıoğlu'nun da aracılığıyla Türk Dil Kurumu'nda Terim Kolu uzmanlığına tayin edildi.³³⁹ 21 Kasım 1949'da Ankara Üniversitesi bünyesinde tekrar teşekkül eden İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi profesörlüğüne 31 Ekim 1949'da Yusuf Ziya Yörükân ve Hasan Remzi Oğuz Arık ile tayin edilen Hilmi Ömer Bey, vefatına kadar buradaki görevine devam etti.³⁴⁰ *Dinler Tarihi, Çinlilerin Dini, İsa Meselesi, Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler* eserlerinin birkaçıdır. Bunun yanı sıra Dârülfünûn ve Ankara İlahiyat Fakültesi, Yeni Adam, Hayat, TDK Belleten, Times ve birçok dergide makalesi yayınlandı. Kalp rahatsızlığı sebebiyle 3 Haziran 1952'de Ankara'da vefat eden Ömer Bey'in cenazesi Cebeci Asri mezarlığına defnedildi.

³³⁷Ünver, Sarıkaya, Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933), s.170; Cemil Kutlutürk, "Hilmi Ömer Budda'nın Dinler Tarihi Disiplinine Katkısı", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XIX, S.36, s.143.

³³⁸BCA, 30-18-1-2, 84- 68- 5. (Dosya ek.238-441)

³³⁹Betül Tarakçı Tıgılı, "Türkiye'de Dinler Tarihinin Öncülerinden Hilmi (Ömer) Budda ve Eserleri," **Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu**, İstanbul, 2010, s.466.

³⁴⁰BCA, 30-11-1-0, 209-33-19.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DERS NOTLARI

Dârülfünûn İlahiyat programında okutulan derslere dair notların neşri çeşitli şekillerde yapılmıştır. Öncelikle notlar dersin müderrisi tarafından hazırlanmış ve Dârülfünûn yönetimi gözetiminde formalar halinde basılarak talebelere dağıtılmıştır. Formalar, 1910-1911 yıllarında “Dârülfünûn Dersleri” adıyla Sırât-ı Müstakîm Mecmuası kurucularından Eşref Edip tarafından hazırlanıp Ahmed Sâkî Bey Matbaası’nda, 1912’de “Dârülfünûn Şu‘ûbâtının Durûs-ı ‘Âliyesi” adıyla İkdâm Matbaası’nda ve 1913-1914 yıllarında Sırât-ı Müstakîm Matbaası’nda basılmıştır. Haftalık olarak basılan ve basıldığı seneye göre fiyatları değişen ders notları 40, 50, 60 paraya satılmıştır. Bununla beraber ders notları mecmuaları sadece İlahiyat Fakültesi derslerini değil ulûm ve fûnûn derslerinin tamamını kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Formalar halinde neşredilen notlar talebeler tarafından cilt ettirilerek kitap haline getirilmiştir. Ders notlarının hazırlanmasında kullanılan bir başka usûl de müderrisler tarafından görevlendirilen öğrencilerin tuttuğu ders notlarının Talebe Cemiyetleri tarafından derlenerek taş baskı usûlüyle basılmasıdır. Bu usûl özellikle İlahiyat Fakültesi’nin 1924’te tekrar açılmasının ardından kullanılmıştır. Bunların dışında müderrisler tarafından talebenin ihtiyaçları düşünülerek telif edilen müstakil ders kitapları da okutulmuştur. Ders notlarının matbu ve yazma nüshaları Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Süleymânîye, Millet, Hacı Selim Ağa, Edirne Selimiye, Yusuf Ağa, Selimiye, Bayezid, İstanbul Üniversitesi, Marmara Üniversitesi ve İBB Atatürk Kitaplığı kütüphanelerinin çeşitli koleksiyonlarında bulunmaktadır.

Bu bölümde yukarıda teşekkül süreçlerine değindiğimiz ders notlarını sahalarına göre tasnif edecek ve bu notların isimleri, müellifleri, basım yerleri, muhtevaları, amaçları, usûlleri, üslupları, ilmî değerleri gibi hususiyetlerini bugünün imkân ve şartlarıyla mukayese ederek değerlendirmeye çalışacağız.

1. TEMEL İSLÂM İLİMLERİ

1.1. Tefsîr

1.1.1. *Sûre-i Fâtihatü’l-Kitâb*

Sûre-i Fâtihatü’l-Kitâb, Manastırlı Hâfız İsmail Hakkı Efendi tarafından okutulan Tefsîr-i Şerîf derslerine ait notlardan müteşekkildir. Ders notları, Sırât-ı

Müstakîm Mecmuası'nda 11 Eylül-31 Aralık 1908 tarihleri arasında haftalık olarak yayınlanmıştır. Mecmua'da yayınlanan yazıların tamamı yirmi sekiz sayfadır.

Tefsîr-i Şerîf, Dârülfünûn Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde dört yıl boyunca okutulan zorunlu derslerdendir. Tefsîr ilminin tarihi, usûlü ve bu sahada yazılmış klasik metinlerin değerlendirilmesi dersin muhtevasını teşkil etmiştir. Fâtîha Sûresi, Kur'an-ı Kerîm'in ilk Sûresi olması, mahiyeti ve önemi sebebiyle okutulan metinlerin başında gelmektedir. *Sûre-i Fâtihatü'l-Kitâb* ise bir ders kitabı olması hasebiyle Dârülfünûn talebelerinin bilgi ihtiyacını gidermek ve konuyla alakalı derli toplu notlar sunmak amacıyla kaleme alınmıştır. Bunun yanında sair okuyucu kitlesi de dikkate alındığından notlar ilgili mecmuada yayınlanmıştır.¹

Böylece sadece ilim muhipleriyle sınırlı kalmayan, halka da hitap eden bir bilgi faaliyeti hayata geçirilmiştir. Ayrıca Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin derginin yazar kadrosunda yer aldığı da unutulmamalıdır.

Fâtîha Sûresi'nin tefsîr ve te'vîlini ihtiva eden eser, sûrenin isimleri, Kur'an-ı Kerîm'in ilk Sûresi olmasının hikmetleri ve çıkarılabilecek hükümler ile ilgili tartışmaların konu edildiği kısa bir giriş ile başlamaktadır. Ardından âyetlerin mana, kırâat, belâgat ve murâd-ı ilâhî yönleriyle beyan edildiği "Tefsîr-i Şerîf" kısmına geçilmiştir.¹ Bu kısımda Allah'ın zât-ı ulûhiyeti hayat, kudret, ilim ve irade sıfatlarıyla izâh edilmiş, er-Rahmân, er-Rahîm, el-Melîk, el-Hâdî, ve benzeri isimleri üzerinden tanıtılmıştır. Bununla birlikte insanlık iman ve ubudiyeti açısından kendisine nimet verilenler, gazaba uğrayanlar ve dalâlete düşenler olmak üzere üç kısma ayrılarak açıklanmıştır. Buna ek olarak muhtevanın özetlenerek genel değerlendirmeye tabi tutulduğu sonuç bölümüyle çalışma tamamlanmıştır.

Fâtihatü'l-Kitâb usûl açısından değerlendirildiğinde dirâyet ve lafzî tefsîr metotların bir arada kullanıldığı görülmektedir. Böylece sûrenin tefsîri ilgili kavramların kökeni, kullanım alanı, örnekleri, gelişim ve dönüşümü üzerinde teşekkül etmiştir. Âyetler açıklayıcı ve öğretici anlatım yöntemleri ile tefsîr edilmekle beraber sade, akıcı ve anlaşılır bir üslup kullanılmıştır. Böylece eser, muhteva, usûl ve üslubuyla bütünlük kazanmıştır. Eserde konu tasnifi her bir âyet bir konu başlığı

¹Manastırlı İsmail Hakkı, "Sûre-i Fâtihatü'l-Kitâb", **Sırât-ı Müstakim**, 14 Şaban 1326, s.34-35.

¹Manastırlı, "Sûre-i Fâtihatü'l-Kitâb", **Sırât-ı Müstakim**, 28 Şaban 1326, s.65-66.

olacak şekilde yapılmış ve “Tevzîh”, “Takrîr”, “İstifâzâ” vs. ara başlıklarla detaylandırılmıştır.² Eser, kaynakları açısından değerlendirildiğinde Kâdî Beyzâvî’nin *Envâru’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Tenvîr* adlı eserinin temel başvuru kaynağı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Fahreddin Râzî’nin *Mefâtihu’l-Gayb*’ı, İmam Gazzâlî’nin, *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*’i, Ebû Su’ûd Efendi’nin, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*’i ve Sekkâkî’nin *Miftâhu’l-Ulûm*’u gibi eserlere müracaat edilerek iktibas yapılmıştır. İktibas yapılan eserlerin kaynak bilgileri metin içinde zikredilmekle beraber az da olsa dipnotta da verilmiştir.³

Dolayısıyla Sûre-i Fâtihatü’l-Kitâb başlıklı bu ders notunun gerek içeriği gerekse metodolojisi açısından dönemin ilim camiasının ihtiyaçlarına cevap verme noktasında başarılı çalışmalardan birisi olduğunu ifade edebiliriz.

1.1.2. *el-Fâtihâ fî Tefsîri’l-Fâtihâ*

el-Fâtihâ fî Tefsîri’l-Fâtihâ, Dârülfünûn-ı Osmânî ve Medresetü’l-Vâizîn Tefsîr ve İlm-i Kelâm Muallimi eski Kastamonu Milletvekili Ballıklızâde Ahmed Mâhir Efendi tarafından Hukuk Matbaası’nda 1915’te basılmıştır. Eser, Ahmed Mahir Efendi’nin 1913-1914 ders senesinde okuttuğu Tefsîr-i Şerîf dersine ait notlardan müteşekkildir. Tamamı 4 forma ve 69 sayfadan oluşan eserin matbu nüshaları çeşitli kütüphane koleksiyonlarında mevcuttur. Eser, *Fatiha Sûresi’nin Özellikleri Kaza ve Kader* adıyla günümüz harflerine de aktarılarak tekrar basılmıştır.⁴

Ballıklızâde Ahmed Mâhir Efendi, el-Fâtihâ fî Tefsîri’l-Fâtihâ adlı bu eserinin basımındaki en temel gayeyi, “Ehl-i imana hizmet” olarak ifade eder.⁵ Bunun yanında Tefsîr-i Şerîf ders takrirlerinin kayıt altına alınarak zayi olmasının engellenmesi ve talebenin kaynak ihtiyacının giderilmesi amacıyla hazırlanmıştır. Böylece hem talebeye hem de umûma hitap eden bir çalışma neşredilmiş olur.

Eser, önsöz, giriş, sûrenin tefsîri ve sonuç olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Eserin önsözde dünyevî ve uhrevî hayatı temin etmenin Kur’an-ı Kerîm’i anlayarak yaşamaktan geçtiği ifade edilerek eserin telif sebebi ve gayesi ile detaylandırılmıştır. Halku’l-Kur’an Meselesi ile başlayan giriş kısmı, Kur’an-ı

²Manastırlı İsmail Hakkı, “Sûre-i Fâtihatü’l-Kitâb”, 21 Şaban 1326, s.50.

³Manastırlı İsmail Hakkı, “Sûre-i Fâtihatü’l-Kitâb”, 1 Şevval 1326, s.34-35.

⁴Kastamonulu Seyyid Ahmed Mahir Ballıklızade, *Fatiha Sûresi’nin Özellikleri Kaza ve Kader*, İstanbul, Kardelen Yayınları, 2011.

⁵Ballıklızâde Ahmed Mâhir, *el-Fâtihâ fî Tefsîri’l-Fâtihâ*, Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1332, s.4.

Kerîm'in nüzul süreci, tasnifi ve mahiyeti hakkında yapılan kısa açıklamalara ayrılmaktadır. Bununla birlikte tefsîr ilminin tanımı, tasnifi, mevzusu ve temsilcileri ile ilgili temel bilgiler sunularak te'vîl ve tefsîr arasındaki benzerlikler ve farklılıklar bu kısmın bahisleri arasındadır. Eserin asıl bölümünü teşkil eden tefsîr kısmında ilk olarak sûrenin isimleri, nüzul sebebi, önemi ve mahiyeti açıklanmış devamında âyetlerin tefsîrine başlanmıştır. Sûrenin tefsîri Allah'a hamd ve senâ ile başlamış Allah'ın emir ve yasakları, vaad ve vaidleri, bunlardan çıkarılan hükümlerin beyan edildiği alt başlıklarla da işlenmiştir. Akabinde eser, Kur'an-ı Kerim'in hem genel anlamda hem de Fatihâ Sûresi özelinde faziletlerinden bahsedildiği ve “فَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ”⁶ duasının zikrolunduğu “Tetimme” (Sonuç) kısmı ile son bulmaktadır.

el-Fâtihâ fî Tefsîri'l-Fâtihâ, sade, anlaşılır, kısa, öz ve ilmî bir üslupla ve dirâyet usûlüyle hazırlanan ders kitaplarından. Bunun yanında konular açıklayıcı, öğretici, tartışmacı ve örnek olay anlatım yöntemleriyle işlenmiştir. Konu başlıkları şeklinde sıralanan âyetler “Tahlîl”, “İzâh”, İstidrâd”⁷ gibi alt başlıklarla detaylandırılmıştır.⁸ Âyetlerin açıklamalarında ilgili kavramların ihtiva ettiği lügat ve terim manaları analiz ve mukayese edilerek anlamlandırılmış ve tahlil edilmiştir. Bilhassa “Gazab”, “Hidâyet”, “Dalâlet” gibi Kur'anî kavramların manaları âyetlerden örneklerle izâh edilmektedir. Esere ahenk katan bir diğer usûl de istişhad usûlüdür. Paragraf ve bölüm sonlarında yer verilen beyitler bahsi geçen usûlün somut örnekleridir. Eser kaynakları açısından değerlendirildiğinde birçok müfessirden istifade edildiği görülmektedir. Özellikle ders notunun ana kaynağı olan Kâdî Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı eserinden birçok yerde birebir alıntılar yapılmıştır.⁹ Bunun yanı sıra Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l- Kitâbi'l- Kerîm*'i, Ebû İshâh Ahmed es-Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı, Taberî'nin *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'an*'ı, Fahreddîn er-Râzî'nin *Mefâtihü'l-Gayb*'ı, ve Şeyhzâde'nin *Envârü't-Tenzîl*

⁶Âl-i İmran Sûresi, 3/37: “Bunun üzerine rabbi ona (Meryem) hüsnükabul gösterdi...”

*Uygun bir yerde konu dışında bir şey anlatma, konuya açıklık getirme, okuyucunun veya dinleyicinin istifadesini sağlama amacıyla başvurulanan yöntemdir. Bu tür ara girişler "İstidrad" başlığı ile yazılır, bitiş yeri ayrıca belirtilir.

⁸Ballıklızâde, *el-Fâtihâ fî Tefsîri'l-Fâtihâ*, s.34.

⁹Bkz. Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, çev. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul, Kahraman Yayınları, C.I, s.15.

Hâşiyesi başvuru kaynakları arasındadır. Ayrıca müellifin isimlerini açıkça zikretmediği çeşitli tefsirlerden de alıntılarda bulunduğunu söyleyebiliriz.¹⁰

1.1.3. *Tefsîr Târîhi*

Eser, Bergamalı Cevdet Efendi'nin okuttuğu I. sömestr Tefsîr ve Tefsîr Târîhi dersine ait notlardan müteşekkildir. Bu çalışma öncelikle Mayıs-Haziran 1923-Ocak 1926 tarihleri arasında aylık yazılar halinde Mahfil Mecmuasında yayınlanmıştır.¹¹ *Tefsîr Târîhi* ders notları da Dârülfünûn İlahiyât Fakültesi Talebe Cemiyeti tarafından ilki 1924 ikincisi 1927'de olmak üzere iki defa taş baskı olarak neşredilmiştir. İlk baskıda Tefsîr-i Şerîf dersi notları ile aynı nüshada basılan *Tefsîr Târîhi*, ikinci baskıda müstakil bir nüsha olarak basılmıştır. 18 forma 158 sayfadan oluşan eserin 1927 baskısı, 2002 yılında *Tefsîr Usûlü ve Tarihi* adıyla Mustafa Özel tarafından günümüz harflerine aktarılarak tekrar yayınlanmıştır.¹²

Ders notları, on yıllık aradan sonra 1924'te tekrar açılan İlahiyat Fakültesi'nin zorunlu derslerinden Tefsîr ve Tefsîr Târîhi dersinde okutulmak üzere, ders kitabı olması amacıyla Fakülte talebelerine yönelik hazırlanarak basılmıştır.

Muhteva bakımından değerlendirildiğinde *Tefsîr Târîhi* adlı bu eserin tefsîr ilminin usûlü ve tefsîr tarihine dair konularının ve seçilen klasik tefsîr metinlerinin bir arada işlendiği I ve II. sömestr ders müfredatını ihtiva ettiği görülmektedir. Buna binaen eserin I. sömestri tefsîr usûlü ve tarihi konularını II. sömestri kısmı ise Fâtiha Sûresi'ne ilave olarak Bakara Sûresi'nin ilk on altı âyetinin tefsirini ihtiva etmektedir. Tefsîr usûlü çerçevesinde Kur'an'ın toplanması, tefsîr ilminin konusu ve kapsamı, dirâyet tefsîri ve mertebeleri gibi konular ile tarih çerçevesinde de müfessir tabakaları işlenmiştir. Özellikle tarih kısmında rivâyet ve dirâyet müfessirleri, tercüme-i halleri, doğum ve vefat tarihleri, yetkin oldukları dinî ilimler, eserleri ve dönemin eşrafının hakkında serdettiği görüşler çerçevesinde irdelenmiştir.

Ders notlarının I. sene II. sömestrinde işlenen tefsîr kısmında Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı eserinden nakil yapıldığı ve tefsîr tertibinde yine *el-Keşşâf*'ın örnek alındığı görülmektedir. Nitekim *Keşşâf*'taki gibi burada da âyetlerin, künye bilgisi,

¹⁰Hatice Merve Çalışkan Başer, "Kastamonulu Osmanlı Âlimi Ballıklıazâde Ahmed Mâhir Efendi (1860-1925) ve Tefsirciliği", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C.XXV, S.62, Haziran 2022, s.55.

¹¹Bergamalı Cevdet, "Cem'u'l-Kur'an", *Mahfil*, C.IV, S.37, Mayıs-Haziran 1923, s.2.

¹²Cevdet Bey, *Tefsîr Usûlü ve Tarihi*, haz. Mustafa Özel, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2002.

konusu, mahiyeti, nüzul sebebi, genel ve ayrıntılı manaları, ilgili kavramların etimolojik analizleri, çıkarılabilecek hükümler ve ihtilaflar konu edilmiştir.¹³

Eser usûl açısından değerlendirildiğinde dirâyet ve rivâyet usûllerinin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Âyetlerin ihtiva ettiği manaların kavramsal analizi ile müfessirlerden nakledilen görüşlere işaret eden Cevdet Bey, kendi kanaatine de yer verir.¹⁴ Ayrıca kavramsal analizlerde örnek olarak verilen şiirler de istişhâd¹⁵ usûlünün de kullanıldığı görülmektedir. Eserde sade, anlaşılır, akıcı, kısa ve öz bir üslupla açıklayıcı, tartışmacı ve öğretici anlatım yöntemlerinin kullanıldığı görülmektedir. Böylelikle usûl ve üslup birbirini tamamlayarak bütünlük kazanmıştır. Kütüb-i Sitte ve *el-Keşşâf* 'ın yanında Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i, Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vî'l*'i, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd el-Aynî'nin *Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Sahîh-i Buhârî'si*, İbn. Hacer el-Askalânî'nin *el-Metâlibü'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânîd's-Semâniye'si*, Beyhakî'nin *Şuabü'l-İmân* 'ı, Dârîmî ve Dârekutnî'nin *es-Sünen* 'i, Nisâbü'rî'nin *el-Müstedrek* 'i, Heysemî'nin *Mecmeu'z-Zevâid* 'i, İbn. Belbân'ın *el-İhsân bi Tertîbi Sahîh-i İbn. Hibbân* 'ı, İsfahânî'nin *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Aşfiyâ* 'sı, Taberânî'nin *Mu'cemu'l-Kebîr* 'i, Sekkâkî'nin *el-Miftâhu'l-Ulûm* 'u ve Suyûtî'nin *el-İtkân* 'ı başvurulan kaynaklar arasındadır.¹⁶ Ayrıca müellifin isimlerini açıkça zikretmediği çeşitli tefsirlerden alıntılarda bulunduğunu da söyleyebiliriz. Eserin olumsuz tek yönü 1924 baskısının konu ve sayfa düzeni açısından sistemli bir akışa sahip olmamasıdır. Buradaki ders notlarının Tefsîr ve Tefsîr Târîhi formları belirli bir düzen içerisinde sıralanmamıştır. Formaları birbirinden ayırarak konu tasnifi yapma görevi okuyucuya yüklenmiştir. Bu durum 1927 baskısı için söz konusu değildir; fakat 1927 baskısı sadece Tefsîr Tarihi notlarını ihtiva edecek şekilde hazırlanmıştır.¹⁷

1.1.4. Tefsîr-i Sûre-i Hucurât

Tefsîr-i Sûre-i Hucurât, Bergamalı Cevdet Bey'in okuttuğu 2. sene III. sömestr Tefsîr-i Şerîf dersine ait notlardan müteşekkildir. Ders notları 1925 yılında Dârülfünûn

¹³Bergamalı Cevdet Efendi, *Târîh-i Tefsîr*, İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1340, s.59.

¹⁴Bergamalı, *Târîh-i Tefsîr*, s.65.

¹⁵Bkz. İsmail Durmuş, "İstişhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul TDV. Yayınları, 2001, C.XXIII, s.396-397.

¹⁶Bkz. Bergamalı, *Târîh-i Tefsîr*, s.72,73,78, 84.

¹⁷Bergamalı Cevdet, *Tefsîr Târîhi*, İstanbul, Ahmed Kâmil Matbaası, 1927.

İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti tarafından taş baskı usûlüyle neşredilmiştir. Ders notlarını yazan Mehmed Râşid Efendi, İbtidâ-yı Dâhil mezunu olarak 23 Mayıs 1924'te fakülteye başlamış, 1927'de pekiyi derecesiyle mezun olmuştur.¹⁸ 8 forma ve 64 sayfadan oluşan *Tefsîr-i Sûre-i Hucurât* ders notlarının bulunduğu ciltte aynı zamanda Seyyid ve İzmirli İsmail Hakkı beylerin baskıları farklı tarihlerde yapılmış Fıkıh Târîhi ders notları da bulunmaktadır.

Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Tefsîr-i Şerîf dersi altı sömestir boyunca devam eden zorunlu derslerdendir. Tefsîr-i Şerîf dersinde Fâtiha ve Bakara sûreleri ile başlatılan ders müfredatı Hucurât Sûresi ile devam ettirilmiştir. Hucurât Sûresi Allah'a, Rasûlüne ve mü'minlerin birbirine karşı uyulması gereken imanî ve ahlâkî kurallara dair buyruklar içermesi ve ihtilafların çözümüne dair rehberlik etmesi açısından mühim bir sûredir. Buna binaen Tefsîr-i Şerîf dersi müfredatına dâhil edilerek işlenmiştir. Hucurât Sûresi notları ise derse dair başvuru kaynağı ihtiyacını gidermek ve derste okutulmak üzere talebe cemiyetinin çabaları ile neşredilmiştir.

Ders notları muhteva açısından incelendiğinde mukaddime ve sûrenin tefsîri olmak üzere iki bölümden oluştuğu görülmektedir. Mukaddimede kısmında sûrenin konusu, mahiyeti, amacı ve önemi hakkında temel bilgiler sunulmuştur.¹⁹ Sûrenin tefsirinde ayetler müstakil bir bahis olarak ele alınmıştır. Bu bahislerde, âyetlerin mealleri verilmiş, nüzul sebepleri Abdullah b. Zübeyr, Câbir b. Abdullah ve İbn. Abbâs gibi sahâbelerden nakledilen rivâyetlerle açıklanmış ve ayrıntılı yorumları yapılmıştır.

Dirâyet usûlünün takip edildiği bu ders notunda zaman zaman meselelerle alakalı rivayetlere de yer verilmiştir. Fakat bu rivayetlerin nakledildiği kaynaklara dair atıf bilgileri genellikle ihmal edilmiştir. Sade ve özet bir şekilde kaleme alınan eserde ilgili sûre çerçevesinde öğrenilmesi elzem görülen belli başlı noktalara ağırlık verilmiştir. Bununla beraber eserde noktalama ve imla kurallarına dikkat edilmiş, her bir âyet köşeli parantez, mealleri de tırnak içinde koyu puntuyla yazılmıştır.²⁰ Konunun işlenişinde ilgili kavramların lügat ve terim manaları açıklanmış, irab ve

¹⁸“Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi 41 Numaralı Talebesi Afyonkarahisarlı Mehmed Râşid Efendi”, **Dârülfünûn İlahiyat'ının İlk Yılları Sergisi**, 2018.

¹⁹Bergamalı, **Tefsîr-i Sûre-i Hucurât**, İstanbul Dârülfünûn Matbaası, 1341, s.4

²⁰Bergamalı, **Tefsîr-i Sûre-i Hucurât**, s.8.

belagatlerinin hususiyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca yer yer *Mesnevî'den* alıntılanan Farsça beyitler ve açıklamalarıyla metnin edebi yönü de güçlü tutulmuştur.²¹ Dersin notlarında Kütüb-i Sitte dışında Kâdî Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vî'l'i* ve *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı* birincil başvuru kaynaklarıdır. Bunun haricinde Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned'i*, Fahreddîn er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Gayb'ı*, *Suyûtî'nin Esbâb-ı Nüzûl'u*, Taberî'nin *Câmi'u'l-Beyân'ı*, Taberânî'nin *Mu'cemü'l-Kebîr'i* de müracaat edilen eserler arasındadır.²² Bu hususiyetleriyle *Tefsîr-i Sûre-i Hucurât*, başlıklı bu ders notunun talebelerin ilgili sûreyle alakalı derli-toplu bilgilere erişiminde kolaylık sağlayan muhtasar bir çalışma ve Tefsîr dersinin muhtevası, usûlü ve ilmî değeri hakkında fikir vermesi bakımından önemli bir konuma sahip olduğunu söylemek abartı sayılmamalıdır.

1.1.5. Sûretü's-Saff Tefsîri

Sûretü's-Saff Tefsîri Bergamalı Cevdet Efendi'nin okuttuğu 2. sene III. sömestr Tefsîr-i Şerîf dersi notlarından oluşmaktadır. Eser, Dârülfünûn Talebe Cemiyeti tarafından 1925'te taş baskı olarak neşredilmiştir. Ders notları 2 forma 16 sayfadan ibarettir ve tamamlanamamıştır. Notların eksik tutulması veya topluca bir araya getirilememesi bu durumun muhtemel sebepleri arasında yer almaktadır.

Saff Sûresi'nin Tefsîr dersi müfredatına dâhil edilmesindeki gaye, muhteva bakımından aynı dönemde verilen Hucurât sûresiyle uyumlu olması ve Allah ve Resul'üne karşı yükümlülüklerden bahsetmesidir. *Sûretü's-Saff Tefsîri* başlıklı bu çalışmada yukarıda zikrettiğimiz diğer dört eserdeki belli başlı gayeler doğrultusunda hazırlanmıştır.

Eser, Kur'an-ı Kerim'in Mushaf sırasına göre 61. Sûresi olan, 14 âyetten oluşan ve Uhud savaşı sonrası indirilen Saff Sûresi tefsîrine odaklanmaktadır. Fakat konu olarak mezkûr sûrenin sadece birinci âyetinin tefsîri ve nüzûl sebeplerine yer almaktadır.²³ Âyetin tefsîrinde "Tesbîh" kavramı üzerinde durulmuş, canlı, cansız, insan ve hayvandaki yansımalarıyla detaylandırılmıştır. Nüzûl sebebi çerçevesinde de Uhud savaşında okçuların söz verdiği halde yerlerini terk ederek sözünden dönmeleri veya Benî Kaynukâ Yahudilerinin Medîne Sözleşmesi'ne aykırı davranışları nüzul

²¹Bergamalı, *Tefsîr-i Sûre-i Hucurât*, s.4.

²²Bergamalı, *Tefsîr-i Sûre-i Hucurât*, s.33.

²³Bergamalı Cevdet, *Sûre-i Saff Tefsîri*, İstanbul Dârülfünûn Matbaası, 1341, s.3.

sebepleri olarak sıralanmıştır.²⁴ Kaynukaoğullarının ihanet meselesinin münafıklıkla da bağdaştırılması dolayısıyla münafıkların alametleri konusunda rivayet edilen “Münafığın alâmeti üçtür: Konuştuğu zaman yalan söyler, vadettiğinde vaadinden döner, kendisine bir şey emanet edildiğinde emanete hıyanet eder.” hadîsine de genişçe yer verilmektedir.

Sûretü's-Saff Tefsîri, Cevdet Efendi'nin sade, anlaşılır, akıcı ve okuyucuyu yormayan ilmî bir üslup ve dirâyet usûlü ile işlediği ders notlarından. Ders notlarının usûl ve üslubu açıklayıcı, tartışmacı ve öğretici anlatım yöntemleriyle tamamlanmıştır. Böylece kapsam açısından muadillerinin gerisinde; fakat üslup açısından yetkin bir eser vücuda getirilmiştir. Sûrenin ilgili âyeti büyük ve koyu puntıyla ana başlık şeklinde yazılmış alt başlıklarla detaylandırılmıştır.²⁵ Âyette geçen kavramlar genel ve özel manalarıyla analiz edilerek âyet, hadîs ve müfessir görüşleriyle temellendirilmiştir. Nakledilen müfessir görüşleri ve başvuru eserler çoğunlukla kaynak bilgisi verilmeden metin içinde zikredilmiştir. Bunun yanı sıra eserde, kaynak bilgisi verilen az da olsa tefsirler de mevcuttur. Bunlar, Kâdî Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl* ve *Esrârü't-Te'vîl*'i, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, Begavî'nin *Me'âlimü't-Tenzîl*'i ve Taberânî'nin *Mu'cemü'l-Kebîr*'i gibi eserlerdir.²⁶

1.2. Hadîs

1.2.1. Usûl'ül-Hadîs

Usûlü'l-Hadîs, Alay Müftüsü ve Dârülfünûn Hadîs Muallimi Mehmed Şükrü Efendi tarafından Arapça kaleme alınmış 1910'da Matbaa-i Osmâniye'de 31 sayfalık bir risale olarak basılmıştır.

Usûl-i hadîs, sünneti rivâyet edilme şekline ve Hz. Peygamber'e aidiyetine göre tespit, tasnif ve tedvin eden bir ilimdir.²⁷ Hadîs ilminin tesis ve teşekkülü usûlü ile mümkündür. Buna binaen Usûl-i Hadîs dersi I. sene I. sönestrde okutulmuş ders notları da müstakil bir ders kitabının telifi amacıyla basılmıştır.

Eser, hadîs ilminin lûgat ve ıstılah manaları, konusu, alt dalları, dili, kavramları, sünnet, haber ve eser arasındaki farklar, sahabe ve tabi'în tabakaları, senet

²⁴Bergamalı, *Sûre-i Saff Tefsîri*, s.11-16.

²⁵Bergamalı, *Sûre-i Saff Tefsîri*, s.3.

²⁶Bergamalı, *Sûre-i Saff Tefsîri*, s.12.

²⁷Ahmet Yücel, *Başlangıçtan Günümüze Hadîs Usûlü*, İstanbul M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2009, s.5.

ve isnat, sıhhat derecelerine göre hadîsler, râvinin taşıması gereken vasıflar, hadîs tenkit metotları, ihtilâfu'l-hadîs, Sahih-i Buhârî'nin Müslim'den farkı ve bu konuda meşhur muhaddislerin görüşleri vb. konular üzerine sorular ve cevapları ihtiva etmektedir.²⁸ Eserin, *Usûlü'l-Hadîs* şeklinde isimlendirilmesi hadîs tarihi konularını içermediği anlamına gelmemelidir. Bu durum Hadîs Tarihinin müstakil bir ders olarak okutulmaması hadîs usûlünün tarih konularını da ihtiva etmesi sebebiyledir.

Usûlü'l-Hadîs, esas itibariyle soru-cevap yöntemi üzerine kurulmuştur. Sayfa düzeni soruların sayfayı ayıran cetvel çizgisinin sağına cevapların da soluna yazılması sûretiyle oluşturulmuştur. Bunun yanında konular kısa ve öz bir şekilde açık, sade ve anlaşılır bir üslupla işlenmiştir. Kullanılan usûl ve üslubu konuların akıcı bir şekilde ilerlemesini sağlamakla beraber öğrencilerin konuları kavraması, yorumlaması ve imtihanlara hazırlanması noktasında işlevsellik kazandırmıştır. Bunun yanı sıra konu akışında tümdengelim metodu kullanılarak sorular bu minval üzerine sıralanmıştır. Eserde dipnota yer verilmemekle beraber nakledilen hadîs rivayetleri ve muhaddis görüşleri Kütüb-i Sitte, İmam Birgivî'nin *Risâle fî Usûlü'l-Hadîs*'i ve Dâvud el-Karsî'nin *'Ala Metni Usûlü'l-Hadîs li'l-Birgivi*'si, Nevevî'nin *et-Takrîb ve't-Teysîr*'i, İbn. Hacer'in *Nüzhetü'n-Nazar*'ı Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*'i, İbn. İshak'ın *Kitâbü'l-Megâzî*'si, İbn. Hacer'in *Fethü'l-Bârî*'si ve İbn. Salâh'ın *Mukaddimetü İbni's-Salâh fî Ulûmi'l-Hadîs*'i gibi birçok eserden yapılan iktibaslarla zikredilmiştir.²⁹

1.2.2. *Usûlü'l-Hadîs*

Usûlü'l-Hadîs Arapkirli Hüseyin Avni Efendi tarafından okutulan Hadîs ve Târîh-i Hadîs dersi notlarından oluşmaktadır. Ders notları yazma halindedir ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Yazmalar Koleksiyonu, “YZ0593” numaralı kayıta mevcuttur. Eserde yazılış tarihi ile ilgili bir kayıt bulunmamakla beraber notların Müderris'in göreve başladığı 1926 yılında okuttuğu derslere ait olması kuvvetle muhtemeldir. Eserin kapak sayfasında “املي في دار الفنون”³⁰ (Dârülfünûn'da yazılmıştır.) ifadesi sonunda da “Cumhuriyet Gazetesi, 3. Sene Numara 803, 27 Muharrem 1344 Cumartesi” notu bulunmaktadır. Eserle ilgisi

²⁸Mehmed Şükrü, *Usûlü'l-Hadîs*, İstanbul, Matbaa-i Osmâniye, 1326, s.2-31.

²⁹M. Şükrü, *Usûlü'l-Hadîs*, s.24.

³⁰Arapkirli Hüseyin Avni, *Usûlü'l-Hadîs*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Yazmalar Koleksiyonu, nr.“YZ0593”s.1.

olmayan gazete notunun müderrisin kendisi, eser üzerinde çalışan bir talebe veya araştırmacı tarafından kaydedilmiş olması muhtemeldir. Arapça kaleme alınan ve 31 varak 62 sayfadan oluşan eserin yazma nüshası İsa Akalın tarafından çalışılmış ve makale olarak yayınlanmıştır.³¹

Usûlü'l-Hadîs, öğrenme sürecini yapılandırma, bilgiyi somutlaştırarak işlevsel hale getirme, talebelerin ilmî ihtiyaçlarını giderme ve imtihanlara hazırlanmalarını kolaylaştırma amaçları doğrultusunda kaleme alınmıştır.

Usûlü'l-Hadîs ile Mehmed Şükrü Efendi'nin yukarıda ele alınan risalesi arasında muhteva açısından birlik söz konusudur. Bu eserde muhteva, usûl ve fûr'û ilimlerinin tanımları, hadîs usûlü ilminin konusu, ulema tarafından yapılan taksimi, sünnet, eser ve haberin birbirinden farkı ve sahabe, râvî, musannif, muhaddis, hâfız, hüccet gibi hadîs ıstılahları, sıhhat derecesine göre tasnif edilen hadîslerin tanım ve tarifleri, hadîslerden çıkarılacak fikhî hükümler, fakîh sahâbeler, hadîslerin nakil usûllerine göre tasnifi, Kur'an-ı Kerim'den sonra en sahih kabul edilen eserler, Buhârî ve Müslim'in *Sâhîh*'lerinin sıhhat dereceleri ve hadîs tenkit metotları gibi konular ele alınmıştır.

Usûlü'l-Hadîs 'te de Şükrü Efendi'nin risâlesinde olduğu gibi soru cevap yönteminin kullanıldığı iki eserinde de İmam Birgivî ve Davûd-i Karsî'nin usûlleri esas alınarak hazırlandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra eserde soru edatı kullanılmadan yazılan yan başlıklar bulunmakla beraber Şükrü Efendi'nin eserine göre daha detaylı bir anlatım tercih edilmiştir. Burada kullanılan soru cevap yöntemi vasıtasıyla talebelerin hem dersi kavramaları hem de imtihanlara hazırlanmaları kolaylaşmıştır. Eserde notlar, çizgili bir defter seçilerek her yaprağın b yüzüne okunaklı bir rik'a ile yazılmış a yüzü boş bırakılmıştır. Bununla beraber sayfa numaralandırma düzeninde karışıklık mevcuttur. Bazı sayfalar tek sayı atlanarak çift sayı ile numaralandırılmıştır. Ders notlarının yazma olması dipnot yerine derkenâr özelliğini ön plana çıkarmaktadır.³² Özellikle senedi verilen hadîslerin metinleri derkenâr olarak yazılmıştır. Eserin yazımında daha önce Şükrü Efendi'nin kaynakları arasında zikredilen İmam Birgivî, Dâvûd-i Karsî, İmam Nevevî, Beyzâvî, İbn. Hacer,

³¹İsa Akalın, "Hüseyin Avni Arapkirli'nin Arapça Usûlü'l-Hadîs Elyazması Ders Notları", **Hadîs Tetkikleri Dergisi**, C.XV, S.2, 2017, s.115-143.

³²Arapkirli, **Usûlü'l-Hadîs**, s.40.

İbn. İshâk, İbn. Salah'ın eserlerinin dışında Tîbî'nin *el-Hulâsa fî Usûli'l-Hadîs* burada da başvuru kaynakları arasındadır.³³

Usûl-i Hadîs, 1926'da kaleme alınması hasebiyle İlahiyat Fakültesi Hadîs Usûlü öğretim programının ders kitabı bazında Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemlerinin mukayesesine imkân vermektedir. Buna binaen Cumhuriyet sonrasında benimsenen yeni eğitim anlayışı ile dersin adı Hadîs ve Târîh-i Hadîs olarak değiştirilse de muhteva bakımından herhangi bir değişikliğin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Böylece Müderris Mehmed Şükrü Efendi'den on altı yıl sonra Arapkırlı Hüseyin Avni Efendi tarafından kaleme alınan ders notlarında da aynı ders planının uygulandığı görülmektedir.

1.2.3. *Târîh-i Hadîs*

İzmirli İsmail Hakkı Bey tarafından hazırlanan *Târîh-i Hadîs*, Talebe Cemiyeti tarafından 1924 neşredilmesiyle vücuda getirilmiştir. Taş baskı olarak neşredilen eser 30 forma 480 sayfadır. Telif edilen ders kitabı 1924-1925, 1925-1926 ders senelerinde İzmirli İsmail Hakkı'nın nezâretinde okutulmuştur. Eserin tenkitli neşri İbrahim Hatiboğlu tarafından Osmanlı Hadîs Araştırmaları çerçevesinde yapılmıştır.³⁴

Hadîs ilmi, dini ilimler arasındaki yeri ve önemi dolayısıyla göz ardı edilemeyecek bir ilimdir. Eserin giriş kısmında “İlm-i Hadîs erkân-ı dînin akvâsındandır. Şân-ı âlî bir ‘ilm-i celîldir. Bundan ne ‘âbid ne ‘âlim ne tâlib, ne muallim aslâ müstağnî olamaz.

İlm-i Hadîs'e mü'min-i sâdık râğbet eder, mübtedî', münâfık ise ondan yüz çevirir. Perhizkâr olan âlim ilm-i hadîse i'tinâ eder, ham olan nâdân da ondan mahrum kalır. İlm-i hadîs ne kadar zaman geçerse geçsin mehasinini her dâim muhafaza eder.”³⁵ ifadeleriyle hadîs ilminin değeri ortaya konulmuş bu ilme önem vermeyen tenkit edilmiştir. Bunun bir neticesi olarak Hâdis dersi yüz yıllardır dini eğitim verilen orta ve yükseköğretim kademelerinde zorunlu bir ders olarak okutulmaktadır. *Târîh-i Hadîs*, ders notları da hadîs tarihinin tedvin edilerek müstakil bir ilim haline gelmesi ve talebelerin istifade edeceği bir ders kitabının teşkili gibi amaçlar doğrultusunda kaleme alınan önemli eserlerden biri olarak neşredilmiştir.³⁶

³³Akalın, “Hüseyin Avni Arapkırlı'nın Arapça Usûlü'l-Hadîs Elyazması Ders Notları”, s.122.

³⁴İzmirli İsmail Hakkı, **Hadîs Tarihi**, haz. İbrahim Hatiboğlu, İstanbul, Erkam Matbaası, 2002.

³⁵İzmirli İsmail Hakkı, **Târîh-i Hadîs**, İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1340, s.3.

³⁶İzmirli, **Târîh-i Hadîs**, s.479.

Târîh-i Hadîs, genel hatları ile mukaddime ve 9 bölümden oluşmaktadır. Eserin hadîs usûlüne dair temel bilgilerin sunulduğu mukaddime kısmında Hadîs ilminin İslâmî ilimler arasındaki yeri, önemi ve tasnifi, Kur'an-ı Kerîm ve hadîslerin toplanma süreci ve tedvini, müsnid, muhaddis hâkim, hüccet, mütevâtir, aziz, garîb, meşhur, müstefiz gibi bazı hadîs kavramlarının tanım ve tarifleri ve râvîde bulunması gereken özelliklerden kısaca bahsedilmektedir. Eserin asıl bölümünde ise hadîs ve râvîlere dair konular kendi içinde çeşitli alt başlıklara ayrılarak işlenmiştir. Bu kısımda öncelikle usûl konularına yer verilerek hadîs ilmi dirâyetü'l-hadîs ve rivâyetü'l-hadîs olmak üzere ikiye ayrılarak ele alınmıştır.³⁷ Dirâyetü'l-hadîs çerçevesinde konular hadîslerin sıhhat dereceleri, fikhî değeri, red veya kabul durumu ve kaynağına göre taksim edilerek detaylandırılmıştır. Râvinin taşıması gereken vasıflar, hadîs rivâyetinin usûlleri, hadîs ve muhaddisten kaynaklanan ihtilâflar vs. konular da rivâyetü'l-hadîs bağlamında işlenmiştir. Devamında işlenen İmâmiye'nin hadîs anlayışı, hadîs kaynakları ve muhaddislerin mezhepleri ile usûl konuları tamamlanmıştır. hadîs tarihinin konusu, amacı ve devirleri gibi konuların işlendiği kısımda da hadîs tarihine giriş mahiyetinde bilgiler sunulmuştur. Eserin nihâyetinde ise bir sonraki ciltte birinci bölüm olarak mütekaddimûn, ikinci bölüm olarak da müteahhirûn devirlerinden bahsedileceği belirtilmiş, fakat ikinci cildi basılamamıştır. Eserin sonuna düşülen bu not, *Târîh-i Hadîs'in*, esasında iki cilt olarak planlandığını ve hadîs tarihi konularının ikinci ciltte detaylandırılacağını göstermektedir. Ayrıca Eserin Ehl-i sünnet anlayışı üzerine temellendirilmiş olmasına rağmen İmâmiye Şiası'nın hadîs anlayışına yer verilmesi eserin ayırıcı ve dikkat çekici özelliklerindendir.³⁸

Târîh-i Hadîs, klasik hadîs usûlü ve tûmdengelim yöntemleri kullanılarak kaleme alınmıştır. Bununla birlikte eserde ön plana çıkan anlatım yöntemleri açıklayıcı, tartışmacı ve öğretici anlatım yöntemleridir. Eserin bir diğer özelliği de konuların kısa ve öz bir anlatımla, kronolojik bir sıra takip edilerek ele alınmasıdır. Bununla beraber eserde ana konular düzenli ve sistematik bir şekilde sıralanarak belirtilmiş yan başlık ve maddelerle detaylandırılmıştır. Bunun yanı sıra eserin sayfa düzeni açısından olumsuz tarafı ise numaralandırma esnasında 399'dan sonra tekrar

³⁷İzmirli, *Târîh-i Hadîs*, s.67

³⁸İzmirli, *Târîh-i Hadîs*, s.355.

301 ile devam edilmesidir. Bu hatanın telafisi ve okuyucuya kolaylık sağlaması amacıyla esere dair dipnotlar olması gereken sayfaya göre verilmiştir.³⁹ Eserin telifinde âyetlerin yanı sıra pek çok hadîs rivâyeti, muhaddis, müverrih, müfessir görüşlerine ve içtihadı yer verilerek anlatım derinleştirilerek konular somutlaştırılmıştır. Eserde zikredilen görüşler ve iktibas yapılan eserlerin kaynak bilgileri hem metin içinde hem de dipnotta verilmiştir. Nitekim hadîs rivâyeti noktasında Kütüb-i Sitte'nin dışında, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, İmam Mâlik'in *Muvattası*, İbn. Hacer'in *Fethü'l-Bârî*'si, Taberânî'nin, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*'i, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Camî' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi*'si, Hâkim'in, *el-Müstedrek*'i, Dârekutnî'nin *es-Sünen*'i, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ'sı*, İbn. Ebî Hâtim'in *el-İlel*'i başvuru kaynakları arasındadır. Eserin muhtevasının teşekkülünde istifade edilen kaynaklar ise, Muhammed b. Dervîş el-Hût'un *Esne'l-Metâlib*'i, Muhammed el-Beşîr Zâfir el-Ezherî'nin *Tahzîru'l-Müslimîn*'i, Muhammed Tâhir b. Ali el-Fettenî'nin *Tezkirat'ül-Mevzû'ât*'ı vs. geç dönem eserleridir. Bununla beraber hadîs usûlü noktasında Şâfi'nin *el-Müsned ve er-Risâle*'si, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *Ma'rîfetü Ulûmi'l-Hadîs*'i, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî'nin *er-Risâletü'r-Müstatrafe*'si, Suyûtî'nin, *Tedribü'r-Râvî*'si vs. eserlerden iktibas yapılmıştır.⁴⁰

Târîh-i Hadîs, günümüz İlahiyat fakültelerinde okutulan Hadîs Tarihi ve Usûlü dersi müfredatına kıyasla yeterli ve yetkin bir eserdir. Eseri bu denli kıymetli yapan İzmirli İsmail Hakkı Bey'in ilmi birikim ve yetkinliğinin telif ettiği eserlere yansımış olmasıdır. İlâveten Müderris'in eserine dua ile başlayıp “İlk defa âcizâneleri tarafından tedvin olunan *Târîh-i Hadîs*”⁴¹ ifadeleri ile son vermiş olması mütevazî şahsiyetini de ortaya koymaktadır.

1.3. Fıkıh

1.3.1. Usûl-i Fıkıh

Mûsâ Kâzım Efendi tarafından hazırlanan *Usûl-i Fıkıh* ders notları, Dârülfünûn Dersleri Mecmuası'nda formalar halinde yayınlanmıştır. ulaşabildiğimiz 19 Mayıs 1910 tarihli Dârülfünûn Dersleri Mecmuası'nda ders notlarının birinci formasının yayınlandığı görülmektedir.⁴² Bunun yanında yayınlanan formalar daha sonra talebeler

³⁹İzmirli, *Târîh-i Hadîs*, s.399.

⁴⁰İzmirli, *Hadîs Tarihi*, İbrahim Hatiboğlu Neşri, s.293-301.

⁴¹İzmirli, *Târîh-i Hadîs*, s.479.

⁴²Mûsâ Kâzım, “Usûl-i Fıkıh İkinci Sene”, *Dârülfünûn Dersleri*, C.II, S.31, 6 Mayıs 1326, s.1-16.

tarafından Sırrı Efendi'nin *İzâhu'l-Eşbâh*, İzmirli İsmail Hakkı'nın *Usûl-i Fıkıh*, Arapkirli Hüseyin Avni'nin *İlm-i Kelâm* notları ile bir araya toplanarak Dârülfünûn Dersleri adıyla müstakil bir kitap haline getirilmiştir. Ciltte üçüncü sırada yer alan ders notları, 9 forma ve 140 sayfadır. Ayrıca ders notları diğer formalarının yayınlandığı mecmualara ulaşıl原因aması ve yayınlanan formaların kapak eklenmeden cilt ettirilmesi tarihlendirilme noktasında sıkıntı yaşanmasına sebep olmaktadır. Burada ele alacağımız ders notlarının bulunduğu Dârülfünûn Dersleri cildi, Süleymânîye Yazma Eser Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürkler Koleksiyonu, "00204-001" numaralı kayıta mevcuttur. Ayrıca ders notlarının ilk forması, Ferhat Koca, tarafından çalışılmış makale olarak yayınlanmıştır.⁴³

Usûl-i Fıkıh, ikinci sınıf talebeleri için bir ders kitabı olması amacıyla hazırlanmıştır. Ders notları öğrencinin dersi takip edebilmesi ve imtihanlara hazırlanabilmesi için elzemdir. Bu sebeple yayınlanan tüm ders notlarının temel gayesi talebelerin en kolay ve ekonomik şekilde notlara ulaşarak istifadesini sağlamaktır.

Usûl-i Fıkıh, Molla Hüsrev'in *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtî'l-Vüsûl* adlı eserinin tercümesidir.⁴⁴ Dolayısıyla muhteva bahsi geçen esere göre şekillenmiştir. Eserin giriş mahiyetinde işlenen konuları fıkıh usûlü, asıl bölümünü teşkil eden iki bölümü ise fıkıh tarihi konularını ihtiva etmektedir. Buna binaen eserin giriş kısmında fikhin tanımı, konusu, faydaları ve fıkıh usûlünün birincil ve ikincil kaynakları dair bilgiler sunulmuştur. Ders notlarının asıl bölümünü teşkil eden konuları ise "Kurûn-ı Selâse" (Üç Asır) ve "İhtilâf-ı Fukahâ" konularıdır. Burada bahsi geçen üç asır sahâbe, tâbi'în ve tebe-i tâbi'în dönemlerine ayrılarak temsilcileri ile aktarılmıştır.⁴⁵ Ders notlarının ikinci konusu olan "İhtilâf-ı Fukahâ" konusunda da müctehid imamlar arasındaki ihtilaflar sebepleri ile açıklanarak örneklerle detaylandırılmıştır.⁴⁶

Ders notlarında usûl, tercüme edilen *Mir'âtü'l-usûl* esas alınarak belirlenmiştir. Tercüme edilen eserin 15.yy'da kaleme alınmış olması ve fikhî kavramların yoğunluğu 20. yy'ın ilmî diline nazaran ağır bir dil ve üslupla kaleme alınmasına sebep olmuştur.

⁴³Ferhat Koca, "Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin (1858-1920) Fıkıh Usulüne Dair Bir Risalesi: Hakikat ve Mecaz", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XIII, S.26, 2014, s.149-175.

⁴⁴Ferhat Koca, "Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin (1858-1920) Fıkıh Usulüne Dair Bir Risalesi: Hakikat ve Mecaz", s.156.

⁴⁵Mûsâ Kâzım, "Usûl-i Fıkıh", *Dârülfünûn Dersleri*, İstanbul, ty., s.66-81.

⁴⁶Mûsâ Kâzım, "Usûl-i Fıkıh", s.81-144.

Bu durum dipnotlarda yapılan ilave açıklamalarla telafi edilmiş, notların bazı noktalarında dipnot kısmına tercüme kısmından daha fazla alan ayrılmıştır.⁴⁷ Bununla beraber konular telif edilme amacına uygun bir şekilde kısa ve öz bir anlatımla açıklayıcı, tartışmacı ve örnek olay yöntemleri ile işlenmiştir. Bu çerçevede mevcut ve muhtemel soru ve itirazların hükmî cevapları asıl ve muhalif görüşlere yer verilerek açıklanmıştır. Eserde her konu, ilgili kavramların lügat ve terim anlamları verilerek neden sonuç ilişkisi çerçevesinde temellendirilip müctehid imamların ve cumhûrun görüşleri doğrultusunda ele alınmıştır. Eserin tercüme olması dolayısıyla Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin kendisine has kalemini görmemizi sağlayan kısım dipnotlardır. Dipnotlardaki ilave bilgiler bahsi geçen eseri tamamlar mahiyettedir. Ayrıca Mûsâ Kâzım Efendi'nin eserin tercümesinde ve dipnotlarda benimsediği üslup, Arap dilindeki maharetinin ve ilmî yetkinliğinin de göstergesidir.⁴⁸

1.3.2. *Usûl-i Fıkıh Dersleri*

Usûl-i Fıkıh Dersleri, İzmirli İsmail Hakkı Efendi tarafından kaleme alınmış Dârülfünûn Dersleri Mecmuası'nda formalar halinde haftalık olarak neşredilmiş ders notlarıdır. *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, ulaşabildiğimiz mecmua kaynaklarına göre 14 Şubat 1910'da yayınlanmaya başlanmıştır. Haftalık olarak yayınlanan çalışmanın Nâşir ve Müdürlüğünü Sırat-ı Müstakîm Mecmuası kurucularından Eşref Edib üstlenmiştir. Ders notlarının tarandığı Mecmua, 24 Mart 1326, 2. Cilt ve 27 numaralı mecmuadır. Mecmua'nın içindekiler kısmında, *Usûl-i Fıkıh Dersleri* haricinde *Târîh-i Umûmî*, *İlm-i Edyân*, *Îzâhu'l-Eşbâh*, ders notları da mevcuttur. Fakat taranan kayıta sadece 14 forma ve 224 sayfadan oluşan *Usûl-i Fıkıh Dersleri* bulunmaktadır.⁴⁹

İslam hukukunun tedvini ve izahı usûl-i fıkıh ile mümkündür. Dolayısıyla Fıkıh usûlü İslam hukuku delillerinin tetkiki ve bunlardan hüküm çıkarma yöntemlerinin izahının konu edildiği zorunlu derslerdendir.⁵⁰ Ders notları, *Usûl-i Fıkıh* derslerinde okutulmak üzere, talebenin ders takibini ve notlara erişimini kolaylaştırma ve dersi daha nitelikli hale getirme amaçları doğrultusunda hazırlanmıştır.

Usûl-i Fıkıh Dersleri, mukaddime ve iki bölümden oluşmaktadır. Eserin mukaddime kısmında fıkıh ilminin ilimler tasnifindeki yeri ve önemi, fıkıh ilminin

⁴⁷Mûsâ Kâzım, "Usûl-i Fıkıh", s.98.

⁴⁸Mûsâ Kâzım, "Usûl-i Fıkıh", s.100.

⁴⁹İzmirli İsmail Hakkı, "Usûl-i Fıkıh Dersleri", *Dârülfünûn Dersleri*, C.II, S.27, 24 Mart 1326.

⁵⁰İzmirli İsmail Hakkı, "Usûl-i Fıkıh Dersleri", *Dârülfünûn Dersleri*, s.1.

kendi içinde tasnifi ve tedvin süreci ve İslam hukukunun kaynakları ve ilkeleri hakkında temel bilgiler sunulmuştur. Bu kısım aynı zamanda “Ulûm-ı Mukaddimât” şeklinde isimlendirilmiştir.⁵¹ Eserin “Makâsıd” ismi ile nitelendirilen asıl kısmında “Kurûn-ı Selase”, ve “İhtilâf-ı Fukahâ” olmak üzere iki bölüm mevcuttur. Birinci bölüm, sahabe, tabi‘în ve tebe-i tâbi‘în” olmak üzere üç asra ayrılarak işlenmiştir.⁵² Asırlar, tarihsel dönemi, mensuplarının tanım ve tarifleri ve önde gelen şahsiyetlerin tanıtımı çerçevesinde izâh edilmiştir. “İhtilâf-ı Fukahâ”⁵³ bölümünde ise ihtilafın tanım ve tarifleri, ortaya çıkış süreci, müctehid imamlar arasındaki ihtilafın sebepleri, ihtilaflı meseleler ve çareleri detaylı bir şekilde ele alınarak mütalaa edilmiştir. Burada hakkında ihtilaf bulunan âyetler, hadisler ve hakkında nas bulunmayan durumlar İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, İmam Şâfi, İmam Muhammed ve Yusuf’tan rivâyetlere öncelik verilerek beyan edilmiştir. Bunun yanı sıra müctehid imamların ihtilaf ettiği meseleler üzerindeki değerlendirme sürecinde icmâ edilen noktalara da ayrıca değinilmiştir.

Usûl-i Fıkıh Dersleri, sade, anlaşılır, akıcı ve ilmî bir üsluba sahiptir. Ders notlarında konular öğrencinin seviyesine uygun birbiriyle bağlantılı, basitten karmaşığa doğru, düzenli bir akış ile sıralanmaktadır. Konular kısa ve öz bir anlatımla işlenmiş örneklerle somutlaştırılmıştır. Eserde kullanılan mesele metodu *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* esas alınarak uygulanmış Mecelle’nin pek çok maddesine atıf yapılmıştır.⁵⁴ Bunun yanında mesele ve çareleri fukahâ ve mütekellimîn usûlleri çerçevesinde ele alınarak yan başlıklarla detaylandırılmıştır. Eserin etkili kullanılan bir diğer özelliği de dipnotlardır. Nakledilen rivâyetler, başvuru eserler ve konuya dair yapılan ilave açıklamalar detaylı bir şekilde dipnotta verilerek anlatım daha nitelikli hale getirilmiştir. *Usûl-i Fıkıh Dersleri*’nin hazırlanmasında ön plana çıkan başvuru kaynağı *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*’dir.⁵⁵ Bunun haricinde eserin birçok noktasında asıl metinden daha fazla alan yarılan dipnotlardan hareketle İmam Şâfi’nin *er-Risâlesi*, İmam Muhammed’in *Câmi‘u’s-Sagîr*’i, Tâceddîn es-Sübkî’nin *Cem‘u’l-Cevâmî*’si, Kurtubî’nin *el-Câmi‘ li Ahkâmi’l-Kur‘ân*’ı, Burhâneddin el-

⁵¹İzmirli, “Usûl-i Fıkıh Dersleri”, s.1.

⁵²İzmirli, “Usûl-i Fıkıh Dersleri”, s.66.

⁵³İzmirli, “Usûl-i Fıkıh Dersleri”, s.81.

⁵⁴İzmirli, “Usûl-i Fıkıh Dersleri”, s.64.

⁵⁵İzmirli, “Usûl-i Fıkıh Dersleri”, s.57.

Mergînânî'nin *el-Hidâye'si*, İbn. Abdilber'in *el-İstizkâr'ı*, Sahnûn'un *Nevâzilü Sahnûn'u*, Zehebî'nin *Tezkiretü'l-Huffâz'ı*, Taberânî'nin *Mu'cemu'l-Kebîr'i*, Ebû Abdullah Sadreddin Muhammed b. Abdurrahman ed-Dîmeşkî'nin *Rahmetü'l-Ümme fi İhtilâfî'l-Eimme'si*, Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'inin başvuru kaynakları arasında olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶

1.3.3. Medhal-i Fıkıh

Medhal-i fıkıh, eserde geçtiği ifadeyle İçelli Süleyman Sırrı Efendi tarafından kaleme alınmış, 1911'de İstanbul Ebû'z-Ziyâ Matbaası'nda 120 sayfa 263 meseleden oluşan müstakil bir ders kitabı olarak basılmıştır.⁵⁷

Eser Fıkıh ilmini okuyan ve okutacak olan talebe ve müderrislerin bilhassa Dârülfünûn talebelerinin anlaması, yorumlaması, değerlendirmesi ve üzerinde düşünüp fikir yürüterek istifade etmesi amacıyla yazılmıştır.⁵⁸

Medhal-i Fıkıh, adından da anlaşılacağı üzere fıkıh ilmine dair giriş konularını ihtiva etmektedir.⁵⁹ Eser, muhteva hakkında fikir veren konu tasnifinin genel anlamda yapıldığı içindekiler kısmı ile başlamaktadır. İki bölümden oluşan eserin ilk bölümü usûl-i fıkıh ikinci bölümü de fûrû' fıkıh konularından oluşmaktadır. Bunun yanında her iki bölüme de "Medhal-i Fıkıh" ismi verilmiştir. İlk bölüm fıkıh ilminin teşekkülü, konusu, keyfiyeti, kaynakları, şeri'î hükümleri, faziletleri, faydaları, gayesi, hakikati, ictihad ve taklîd, dört mezhep İmamı ve fikhî ekolleri, Hanefî fukahâsının tabakaları ve dereceleri, fikhî meseleler, müftülük ve iftânın alâmetleri konularını, ikinci bölümü ise fûrû' fıkıh konularından taharet konusuyla başlayıp namaz, oruç, zekât, hac ve cihâd konularını ihtiva etmektedir. Eserde her bir konu başlığı meselelere ayrılmış ve Hanefî fıkıh anlayışına göre değerlendirilerek temellendirilmiştir. Eserin nihayetinde "Tevfikât-ı İlâhiyye refik ve rehberim olursa bundan sonra ahkâm-ı vakıf, vasiyet, nikâh, eyâmân-ı emsâlî, ibâdât-ı iltizâmîye, dahi bervecch-i üslûb neşr olunacaktır."⁶⁰ vaad ve temennisinde bulunulmuştur.

⁵⁶İzmirli, "Usûl-i Fıkıh Dersleri", s.58, 62, 64, 74, 84.

⁵⁷Süleyman Sırrı, *Medhal-i Fıkıh*, İstanbul, Ebû'z-Ziyâ Matbaası, 1329.

⁵⁸Süleyman Sırrı, *Medhal-i Fıkıh*, İstanbul, Ebû'z-Ziyâ Matbaası, 1329, s.1.

⁵⁹Harun Zorlu, Süleyman Sırrı Efendi'nin (Ermenekli) Fıkha Dair Eserlerinin Tahlili: İbadet Bahisleri Bağlamında, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Anabilim Dalı, İstanbul 2019, s.58.

⁶⁰Sırrı, *Medhal-i Fıkıh*, s.120.

Medhal-i Fıkıh, talebenin ve dersin ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte hazırlanan ders kitaplarındandır. Eser, İzmirli İsmail Hakkı'nın *Usûl-i Fıkıh Dersleri*'nde olduğu gibi *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* esas alınarak mesele metoduyla kaleme alınmıştır. Böylece tüm konu başlıkları meselelere ayrılarak numaralandırılmış ve numara sırası eserin başından sonuna kadar devam ettirilmiştir. Bunun yanında Müellif'in kendi eseri *Îzâhu'l-Eşbâh*'i esas alıp ondan ictibas yaptığı birçok nokta bulunmaktadır.⁶¹ Eserin telifinde Hanefî ictihadının esas alınması hasebiyle başvurulmuş eserler de Kâsânî'nin *Bedâiu's-Sanâi fî Tertîbi's-Şerâi'si*, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefî'nin *ed-Dürrü'l-Muhtâr*'ı, Muhammed Emîn İbn. Âbidîn'in *Reddü'l-Muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr*'ı, İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'nin *Mülteka'l-Ebhûr'u*, Muhammed b. Muhammed b. Abdurreşid es-Secavandî'nin *Ferâizü's-Sirâciye'si*, Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı, Ebu'l-Mehâsin el-Fergânî'nin *Şerhu'l-Câmii's-Sagîr'i*, Mahmud Hamza'nın *Ferâidü'l-Behiyye'si*, Serahsî'nin *el-Mebsût'u*, Muhammed b. Abdullâh Timurtâşî'nin *Tenvîrü'l-Ebsâr ve Câmiu'l-Bihâr*'ı ve Tahtâvî'nin *Hâşiye 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr*'ı gibi Hanefî ekolü eserleridir.⁶²

1.3.4. *Îzâhu'l-Eşbâh*

Îzâhu'l-Eşbâh, Zeynüddîn İbn. Nüceym'in *El-Eşbâh ve'n-Nezâir* adlı eserinin yapılan tercüme ve şerhidir. Sırrı Efendi'nin yazmış olduğu tercüme eser, beş ciltten müteşekkildir ve Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddîn Efendi Bölümü "3963" numaralı kayıta bulunmaktadır. Bahsi geçen beş ciltlik eserin 484-621. meselelerini içeren 4 forma ve 64 sayfalık kısmı Fıkıh dersinde okutulmak üzere hazırlanarak Dârülfünûn Dersleri Mecmuasında haftalık formalar halinde yayınlanmıştır. Ulaşabildiğimiz Mecmua kayıtlarına göre ilk forma 14 Şubat 1910 tarihinde yayınlanmıştır.⁶³ Ayrıca eserin aslı iki cilt halinde Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı bünyesinde yapılan çalışmayla Necmettin Azak, Hüseyin Örs, Şaban Kütük tarafından yayına hazırlanarak neşredilmiştir.⁶⁴

⁶¹Sırrı, *Medhal-i Fıkıh*, s.15.

⁶²Sırrı, *Medhal-i Fıkıh*, s.23, 29, 34, 41, 91, 102.

⁶³Sırrı, "Îzâhu'l-Eşbâh", *Dârülfünûn Dersleri*, İstanbul, Ahmed Sâkî Bey Matbaası, C.II, S.21, 1 Şubat 1325.

⁶⁴Süleyman Sırrı Efendi, *Îzâhu'l-Eşbâh*, haz. Necmettin Azak- Hüseyin Örs- Şaban Kütük, 2 c., İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.

El-Eşbâh ve'n-Nezâir Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin ana kaynaklarından biridir. Eser, İslam hukukunun temel kaynaklarından *Mecelle*'nin daha anlaşılır kılınması amacıyla tercüme dilmıştır. Bunun bir sonucu olarak eserin fıkıh dersi müfredatına uygun kısmı seçilerek ders notu olarak düzenlenmiş ve talebelerin istifadesine sunulmuştur.⁶⁵

Ders notları, *Îzâhu'l-Eşbâh'ın* 484-621 aralığındaki meselelerini ihtiva etmektedir. Burada bahsi geçen mesele aralığı çerçevesinde İslâm hukukunun genel kaidelerinden “Bir İşten Maksat Ne İse Hüküm Ona Göredir.” kaidesinin ilkelerinden olan “Niyet Edilen Şeyin Farz, Nâfile, Kaza ve Eda Gibi Sıfatlarını Beyân Etme” bölümünün “İhlâsın Beyânı”, “İki İbâdeti Cem‘ Etmek”, “Niyetin Devam Şartı Olmadığı ve Her Rükündeki Hükümü” ve “Niyetin Mahalli” bahisleri esas alınmıştır.⁶⁶ Burada niyet ve niyete konu olan ibadetler, ibadetlerin uygulanışında niyetin rolü ve bunlarla ilgili hükümler ayrıntılarına inilerek beyan edilmiştir.

Îzâhu'l-Eşbâh, el-Eşbâh'ın ilk Türkçe tercüme ve şerhidir.⁶⁷ Eserin hazırlanmasında kullanılan öncelikli usûl *Mecelle*’de uygulanan mesele usûlüdür. Yapılan tercüme ve şerh çalışmasında her bir konunun birbirini takip eden sıra ile numaralandırılan meselelere ayrılarak işlendiği görülmektedir. Ayrıca konu başlıklarının tamamı bab, fasıl ve bahis ayrımı yapılmadan orta başlık halinde ve parantez içinde verilmiştir. Metnin teşekkülüne dair tercih edilen bir diğer usûl de her konu başlığının akabinde asıl metne yine parantez içinde yer verilmesidir. Metnin tercüme ve şerhi çerçevesinde ilgili kavramların lügat ve ıstilahî manaları verilerek îzâhı yapılmıştır. Meselelerin beyanında sade, anlaşılır, kısa ve öz bir dil kullanılmış ve günlük hayattan misaller verilerek hükümler müşahhas bir hale getirilmiştir. Eserde meseleler fikhî deliller ve fukahâ görüşleri ile gerekçelendirilerek nesnel bir bakış açısıyla hükme bağlanmıştır. Eserin telifinde Hanefî fikhî üzerinden bir temellendirme yapılmış olsa da diğer sünnî imamların görüşlerine de yer verilmiştir.⁶⁸ Ayrıca ders notlarında görüşüne yer verilen müctehid imamların eserlerinden yapılan iktibaslar metin içinde verilmiş ve dipnot kullanılmamıştır. Bu noktada eserin telifinde istifa

⁶⁵SİRRİ, *Îzâhu'l-Eşbâh*, Azak- Örs- Kütük Neşri, C.I, s.53

⁶⁶SİRRİ, *Îzâhu'l-Eşbâh*, Azak- Örs- Kütük Neşri, C.I, s.290-364.

⁶⁷SİRRİ, *Îzâhu'l-Eşbâh*, Azak- Örs- Kütük Neşri, C.I, s.54.

⁶⁸SİRRİ, *Îzâhu'l-Eşbâh*, s.20.

edilen kaynaklar *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, Haskefi'nin, *ed-Dürrü'l-Muhtâr*'ı, Pîrîzâde'nin *Umdetü Zevî'l-Basâir*'i, İbn. Âbidîn'nin *Reddû'l-Muhtâr*'ı, Haddâd'ın *el-Cevheretü'n-Neyyire*'si, İbn. Nüceym'in *el-Fevâidü'z-Zeyniyye fî Mezhebi'l-Hanefiyye*'si, Mahmûd Hamza b. Muhammed Nesîb b. Hüseyin b. Yahyâ el-Hüseyinî'nin *el-Ferâidü'l-Behiyye fî Kavâidi'l-Fıkhiyye*'si, Süleyman Sırrı'nın *İzâhu'l-Hidâye ve Hülâsatü'l-Muhtâreyn*'i başvuru kaynakları arasında yer almaktadır.⁶⁹

1.3.5. *İlm-i Hilâf*

İlm-i Hilâf, Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'îye ve Edebiyat Fakülteleri Müdürü ve İlm-i Hilâf Muallimi İzmirli İsmail Hakkı tarafından kaleme alınmış 1914'te Hukuk Matbaası tarafından neşredilmiştir. Eserin basım ve yayını Hukuk kitapçısı Eşref Hadârî tarafından yapılmış Başkâtibi Sermed Bey tarafından mühürlenmiştir. Eser bir cüz iki fasıl, 20 forma ve 306 sayfadan müteşekkildir. Ayrıca eser, Sırrı Fuat Ateş tarafından günümüz harfleri ile eklemeler yapılarak iki cilt halinde neşredilmiştir.⁷⁰

İlm-i hilâf, fıkıh usûlü ile çıkarılan hükümleri, muhaliflerin saldırı ve çürütmelerine karşı koruma görevini üstlenen ilimlerdenidir. İzmirli İsmail Hakkı Efendi'nin teşebbüsleriyle 1913-1914 ders döneminde ilk defa olmak üzere Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'îyye Şubesi programına dâhil edilerek okutulmuştur. *İlm-i Hilâf* ders notları da talebe için ders kitabı olması amacıyla neşredilmiştir.⁷¹

İlm-i Hilâf, bu alanda telif edilen ilk Türkçe eserdir. *Muhtevası* üç cüz olarak planlanmasına rağmen sadece birinci cüzü basılabilmektedir. Birinci cüz, mukaddime ve iki bölümden oluşmaktadır. Eserin mukaddimesinde ilm-i hilâfın tanımı ve fıkıh usûlü ile arasındaki farklılıklar ve benzerlikler, ilm-i cedel ile arasındaki ilişki, konusu, teşekkül süreci, gayesi, fıkıh usûlünün teşekkülü ve tedvini, meşhur usûl âlimleri ve Hanefî fukahâsının eserlerinden bahsedilmektedir. Eserin birinci bölümü, “İstinbât-ı Ahkâmın Sûreti”, “Edille-i Ahkâmda İhtilâf” ve “Mesâlik-i Fıkhiyyedeki İhtilâf”⁷² olmak üzere üç konu başlığı üzerinden temellendirilmiştir. Bu kısımda fıkıh ilminin teşekkülü, Hz. Peygamber (s.a.v), sahâbe, tâbi'în ve tebe-i tâbi'în dönemlerinde kullanılan hüküm çıkarma yöntemleri, İslâm hukukunun kaynakları, fıkıh ekolleri,

⁶⁹Sırrı, *İzâhu'l-Eşbâh*, Azak- Örs- Kütük Neşri, C.I, s.71.

⁷⁰İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, haz. Sırrı Fuat Ateş, Konya, Hüner Kitabevi, 2010.

⁷¹İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, İstanbul Hukuk Matbaası, 1330, s.3.

⁷²İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, s.21.

ictihad, iftâ ve bunlara dair ihtilaflı meselelerden bahsedilmiştir. Bunun yanında eserin sonunda konu fihristi bulunmaktadır.

İlm-i Hilâf, fukahâ ve mütekellimîn⁷³ metotları bir arada kullanılarak telif edilmiştir. Konuların işlenişinde Hanefî usûlü esas alınmakla beraber mantık ilkeleri ve aklî istidlâlî yöntemler de dikkate alınmıştır. Eserde konular tûmdengelim metoduna göre detaylı bir şekilde tasnif edilmiş, cüzler, bablara, bablar fasıllara, fasıllar da alt başlıklara ayrılmıştır. Bunun yanında İzmirli İsmail Hakkı'nın diğer eserlerinde olduğu gibi *İlm-i Hilâf*'ta da sade bir dil, açıklayıcı, öğretici, örnek olay ve tartışmacı anlatım yöntemleri kullanılmıştır. Bununla birlikte hilâf konularının eserin esas olması dolayısıyla tek tek ele alındığı, ihtilafların neden sonuç ilişkisine göre analiz edilip değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Meselelerin değerlendirilmesi noktasında âyet ve hadîs rivayetlerinin dışında İmam-ı Âzam Ebu Hanife ve Ehl-i sünnet imamlarının görüşleri nakledilmiş pek çok eserden iktibas yapılmıştır. Yapılan iktibasların kaynak bilgisi her sayfa kendi içinde numaralandırılacak şekilde dipnotta verilmiştir. Eserin telifinde başvurulmuş eserler, İmam Şâfi'nin *er-Risâle ve el-Ümm'ü*, Ebû Bekir el-Hassâf'ın *Kitâbu'l-Hiyel'i*, İbn. Cerir et-Taberî'nin, *İhtilâfu'l-Fukahâ'sı*, Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin *Te'sîsü'n-Nazar'ı*, Ebû İshak Şîrâzî'nin *el-Lum'a'sı*, Pezdevî'nin *Usûlü'l-Pezdevî'si*, Serahsî'nin *el-Mebsût'u*, Gazzâlî'nin *el-Mustasfa'sı*, Beyzâvî'nin *Minhâcü'l-Vüsûl*, Zehebî'nin *Tezkiratü'l-Huffâz'ı*, Tacüddîn es-Sübki'nin *Cem'u'l-Cevâmi'i*, Şatıbî'nin *el-Muvafakât'ı*, Taftazânî'nin *et-Telvîh'i*, İbn. Hacer'in *el-İsâbe'si*, İbn. Haldun'un *Mukaddime'si* vs. eserlerdir.⁷⁴

1.3.6. *Târîh-i İlm-i Fıkıh*

Târîh-i İlm-i Fıkıh, Bayezid dersiâmlarından ve Karahisâr-ı Sâhib (Afyonkarahisar) eski mebuslarından Mehmed Kâmil b. Ahmed Rüşdî Efendi tarafından okutulan derse ait notlardan oluşmaktadır. Ders notları 1913'te Hukuk Matbaası'nda Hukuk kitapçısı Eşref Hadarî'nin editörlüğü ile basılmıştır. 9 forma ve 112 sayfadan oluşan *Târîh-i İlm-i Fıkıh* ders notları müstakil olarak neşredildikten sonra Seyyid Bey'e ait biri 1912 diğeri 1914 olmak üzere iki adet *Usûl-i Fıkıh* ders notu ile bir arada cilt ettirilerek kitap haline getirilmiştir.

⁷³Bkz. Asım Cüneyd Köksal, İbrahim Kâfi Dönmez, "Usûl-i Fıkıh", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul TDV. Yayınları, 2012, C.XXXII, s.201-210.

⁷⁴İzmirli İsmail Hakkı, **İlm-i Hilâf**, s.213-215.

Mehmed Kâmil Bey'in ders takrirlerinden müteşekkil bu eser, fıkıh tarihi ilminin müstakil bir ilim haline gelmesi ve talebe için bir ders kitabı olması amacıyla hazırlanmıştır.⁷⁵ Nitekim Kâmil Bey ders notlarının mukaddimesinde fıkıh ilminin diğer ilimler gibi uygulamalı bir şekilde şimdiye kadar tanzim ve telif edilmediğini, bunun için fıkıh tarihine dair meseleleri ve bilgileri bir araya toplayarak ilim haline getirmenin büyük bir bilgi birikimi ve çalışmayı gerektirdiğini ifade etmekle beraber fıkıh tarihi alanının müstakil bir alan olabilmesi amacıyla bu vazifeye gönüllü olduğunu eklemiştir.⁷⁶

Fıkıh tarihi konularını ihtiva eden eserde muhtevanın mukaddime, bab, fasıl, bahis, gibi konu tasnifine tabi tutulmadan birbirini tamamlayan birçok ana başlıktan oluştuğu görülmektedir. Böylelikle eser, fıkıhın tanımı ve tarifleri, fıkıhın tarihi, İslam hukukunun teşekkülü ve vahyin mahiyeti, sahâbenin sünnet telakkisinin teşekkülü, haber-i vâhidin delil değeri, hüküm çıkarmada hadîslerin yeri ve önemi, fikhî değeri hadîslerin senet ve metinlerinin sıhhat dereceleri açısından tasnifi, râvî tabakaları, kitâb ve sünnetin toplanması ve yazımı ve fıkıhın kaynakları, fıkıhın teşekkülü süreci açısından üç asır ve fakih sahâbelerden bahseden konuları ihtiva etmektedir. Eserde tam bir bölüm tasnifi söz konusu olmasa da üç asrın işlendiği noktaya kadar açılan başlıklar fıkıh tarihine dair temel bilgilerin aktarıldığı giriş bölümü mahiyetindedir.

Eserin asıl bölümünü teşkil eden Sahâbe asrında, Hz. Peygamber'in (s.a.v) ahirete irtihaliyle başlatılmış fıkıh ilminin doğuşu ve gelişimi sahâbe dönemi esas alınarak izâh edilmiştir. Bunun yanında sahâbe döneminde fer'î meseleler çerçevesinde yaşanan ihtilâflar sebepleri ile beyan edilmiştir. Akabinde iftâ ve ahkâmı talim eden sahâbelerin biyografileri ve meşhur fetvaları ile tanıtıldığı "Fukahâ-i Ashâb-ı Kirâm" konusu işlenmiştir.⁷⁷ Burada zikredilen fakih sahabeler Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sabit, Hz. Âişe'dir. Mezkûr sahabelerin biyografilerinde fıkıh ilminin teşekkül sürecine katkıları, ictihâd usûlleri, fetvaları ve faziletlerinden bahsedilmiştir. Fıkıh tarihinin belli başlı temel konularına değinilen eserde asıl konuların haricinde sonuç değerlendirmesinin yapıldığı "İfâde-i Mahsûsa" başlığı eklenmiştir. Burada bahsi geçen konular

⁷⁵Mehmed Kâmil, *Târîh-i İlm-i Fıkıh*, Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1331-1329, s.3.

⁷⁶M.Kâmil, *Târîh-i İlm-i Fıkıh*, s.3,4.

⁷⁷M. Kâmil, *Târîh-i İlm-i Fıkıh*, s.63.

hatırlatılmış ve tahlil edilmiştir. Bunun yanında dönem sonuna gelinmesi sebebiyle Hz. Peygamber (s.a.v) ve Sahâbe dönemleriyle iktifa edileceği ifade edilerek ders takrirlerinin bu noktaya kadar kayıt altına alınması uygun bulunmuştur.⁷⁸

Târîh-i İlm-i Fıkıh, Mehmed Kâmil Efendi'nin ders anlatımlarının talebeler tarafından kayıt altına alınması ile vücuda getirilmiştir. Bununla birlikte not tutma görevi belirli öğrencilere verilmiş ve süreç Müderris'in direktifleriyle ilerlemiştir. Ders notlarından hareketle Târîh-i Fıkıh 1. sene I. sümestir dersinin öğrenilmesi elzem görülen konuların kısa ve öz bir anlatımla işlendiği anlaşılmaktadır. Eserde bahsi geçen konular tûmdengelim metoduyla düzenli bir akış içerisinde sıralanmıştır. Ders notlarının devamı olarak neşredilen Medresetü'l-Mütehassısîn'de takrir edilen dersleri ihtiva eden ikinci cüz⁷⁹ dikkate alındığında benimsenen usûl ve kurulan düzen daha net görülmektedir. Fıkıh tarihinin I. asrını ihtiva eden ders notları, planlı ve sistemli bir yol izlenerek işlenmiş konular ilgili kavramların tanımı ile başlayıp Kur'an ve sünnetten deliller ve sahâbe uygulamalarına dair örneklerle detaylandırılmıştır. Anlatımı anlaşılır kılan bir diğer unsur ise muhtevaya dair ilave açıklamaların dipnotlarda yapılmış olmasıdır. Bunun yanında ders notlarının hazırlanmasında başvurulmuş Kütüb-i Sitte, İmam Mâlik'in *Muvatta'sı*, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvud et-Tayâlsî'nin *Müsned'i*, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Evsat'ı*, İbn. Kayyım el-Cevziyye'nin *İ'lâmü'l-Muvakkî'in'i*, İbn. Sa'd'ın *et-Tabakât'ı*, Abdürraûf el-Münâvî'nin *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sagîr'i* ve daha birçok esere ait kaynak bilgisi de her sayfa kendi içinde numaralandırılarak dipnotta verilmiştir.⁸⁰

1.3.7. Târîh-i Fıkıh Dersleri

Târîh-i Fıkıh Dersleri, Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Reisi Seyyid Bey'in okuttuğu derse ait notlardan oluşmaktadır. Ders notları Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti neşriyatındandır ve 1924'te Dârülfünûn Matbaası tarafından taş baskı olarak neşredilmiştir. Eser, 38 Forma ve 290 sayfadır. İlâveten eserin 49-56 sayfa aralığı eksik, 282-292 arası sayfalarında da numaralandırma hatası vardır.

Bu ders fıkıh tarihinin alt dallarıyla beraber modern bir disiplin haline gelmesi amacıyla İlahiyat Fakültesi programına dâhil edilerek okutulmuştur. Bu dönemde XX.

⁷⁸M. Kâmil, *Târîh-i İlm-i Fıkıh*, s.111.

⁷⁹Mehmed Kâmil, *Târîh-i İlm-i Fıkıh*, (Medresetü'l- Mütehassısîn'de Takrir Edilen Dersleri Hâvîdir.) İstanbul Matbaa-i Âmire, 1331.

⁸⁰M. Kâmil, *Târîh-i İlm-i Fıkıh*, s.58.

yy. Avrupa’ında yaşanan eğitim ve teknoloji alanındaki gelişmeler örnek alınmış ve İslâmî ilimlerinin yeni bir anlayış ve metotla ele alınmasına zemin hazırlanmıştır. Müderris Seyyid Bey de eserinde, ilim ve fennin beşerî olaylara dayandığını bu sebeple her ilim ve fennin müstakil bir tarihi olması gerektiğini ve Avrupa’da birçok ilmin bu şekilde tedvin edildiğini ifade etmektedir. Ders notları da fıkıh tarihinin hususiyetleriyle temellendirilmesi ve ders halinde işlenerek talebelere aktarılmasının lüzumu üzerine hazırlanmıştır.⁸¹ Bunun yanı sıra ders notlarının hazırlanmasında talebenin ders takibini kolaylaştırma, öğrenme sürecini yapılandırma ve öğrenciye rehberlik etme gibi birçok amaç etkili olmuştur.

Eserin ihtiva ettiği konular fıkıh tarihinin konusu ve tetkik sahasını kavramaya yöneliktir. Dolayısıyla eser, mukaddime, fıkıh tarihinin Risâlet devri, sahâbe devri ve Fikhî İhtilaflar olmak üzere üç bölüm üzerine kurulmuştur. Eserin Mukaddime kısmında fıkıh tarihinin tanımı, konusu, gayesi, lüzumu, dersin amaçları, çalışma sahası hakkında temel bilgiler sunulmuş, fıkıh kavramı Lügat ve terim anlamlarıyla ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Ders notlarının “Devr-i Risâlet” bölümü fıkıh ilminin temellerinin atıldığı Hz. Peygamber (s.a.v) dönemini ihtiva eder. Bu devir çerçevesinde İslâm’da itikâd, hak, adalet, muâmelâta dair şer’î esaslar, ceza ve şartlara riayet, zararın kaldırılması ve engellenmesi, örf ve âdet- aile hukuku, miras hukuku, eşya hukuku, ceza hukuku, ahkâm hadîsleri, ictihâdın cereyân ettiği yerler vs. konular ayrıntılarıyla ele alınarak değerlendirilmiştir.⁸² “Devr-i Ashâb” bölümü ise Hulefâ-i Râşidîn döneminden başlatılarak H. 11-110 seneleri arasındaki zamanı kapsayacak şekilde ele alınmıştır. Bu bölümde, fıkıhın kaynakları kitâb, sünnet, ictihâd, kıyâs ve fikhî ihtilaflar işlenmiştir. Ayrıca burada fıkıh usûlü konuları sahabe dönemi çerçevesinde işlenmiş, kitâb, sünnet, ictihâd ve kıyas tanımları, mevzuları, gayeleri ve kullanım şekilleri açısından analiz edilerek izâh edilmiştir. Eserin son konusunda da ihtilaf sebepleri kitâb ve sünnetin Arap dili üzerine inzali ve hadîslerin tespit, tasnif ve tedvin yollarından kaynaklanan ihtilaflar olmak üzere ikiye ayrılarak örneklerle işlenmiştir.⁸³

⁸¹Seyyid Bey, **Târîh-i Fıkıh Dersleri**, İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1340, s.2.

⁸²Seyyid Bey, **Târîh-i Fıkıh Dersleri**, s.11-181.

⁸³Seyyid Bey, **Târîh-i Fıkıh Dersleri**, s.182-204.

Fıkıh usûlü ve tarihi konularının tarihsel bir bakış açısıyla ele alınıp işlendiği ders notları 1924-1925 ders senesinin I. sınıf I. sınıfları için ders müfredatını ihtiva edecek şekilde hazırlanmıştır. Eserde ana ve alt başlıklar orta başlık şeklinde açılmış yan başlıklar maddeleme ve numaralandırma yöntemleriyle konunun ayrıntılarına inilmiştir. Bunun yanında her konu kendi içinde giriş gelişme ve sonuç çerçevesinde işlendiği ilgili kavramların müteradifleriyle kıyaslanarak izâh edildiği görülmektedir. Ders notlarının hazırlanmasında kullanılan sade ve anlaşılır dil, açıklayıcı ve tartışmacı anlatım yöntemleri işleyişe katkı sağlamıştır.⁸⁴ Konuyu anlaşılır kılan bir diğer özellik ise müderrisçe önemli noktaların altının çizilmesi ve dipnotlarda yapılan ilave açıklamalardır. Bilhassa fikhî ihtilafların konu edildiği bölümde fukahâdan nakledilen birçok görüşe yer veren Seyyid Bey, kendi görüşünü de paylaşmaktadır.⁸⁵ Bahsi geçen nakillerin yapıldığı eserler, İzmirli İsmail Hakkı'nın *İlm-i Hilâf'ı* ve Hudarî'nin *Târîhu't-Teşrî'i'l-İslâmî'si*, Pezdevî'nin *Usûl'ü*, İmam Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ'sı*, Alâe'd-dîn Ebû Bekir el-Kâsânî'nin *Bedâiu's-Sanâi'i*, Bürhânüddin Ebü'l-Hasen el-Merğînânî'nin *el-Hidâye ve Şerhleri*, Fahreddin Râzî'nin *el-Muhassal'ı*, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-Âyân'ı*, Molla Fenârî'nin *Füsûlü'l-Bedâi'î'si*, Molla Hüsrev'in *el-Mir'ât'ı*, Süyûtî'nin *el-Câmius-Sağîr ve el-İtkân'ı*, İbn Nüceym'in *el-Bahru'r-Râik'ı* ve eş-Şevkânî'nin *İrşâdü'l-Fuhûl'ü* vb. eserlerdir.⁸⁶

1.3.8. Fıkıh Târîhi

Fıkıh Târîhi, İzmirli İsmail Hakkı Bey tarafından hazırlanmış Talebe Cemiyeti'nin gayretleriyle 1925'te Dârülfünûn Matbaası'nda 27 forma 216 sayfa olarak basılmıştır.

Fıkıh Târîhi dersi, İslam fıkının devirlerinin ve Müslümanlar arasında zuhûr eden fikhî mezheplerin ilmî yaklaşımlarının tarihsel bir sıra esas alınarak tarafsız bir şekilde ortaya konulması amacıyla ders programına dâhil edilmiştir. Ders notları da bu derste okutulmak üzere talebenin bilgi ihtiyacını karşılama amacıyla hazırlanmıştır.⁸⁷

Ders notları muhteva bakımından değerlendirildiğinde yukarıda ele aldığımız Fıkıh Târîhi ders notları ile aynı konuları ihtiva ettiği görülmektedir. Burada da eser, mukaddime ile fıkıh tarihinin risâlet ve sahâbe devirlerini ihtiva etmektedir.

⁸⁴Seyyid Bey, *Târîh-i Fıkıh Dersleri*, s.188

⁸⁵Seyyid Bey, *Târîh-i Fıkıh Dersleri*, s.226,227.

⁸⁶Seyyid Bey, *Târîh-i Fıkıh Dersleri*, s.228-304.

⁸⁷İzmirli İsmail Hakkı, *Fıkıh Târîhi*, İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1925, s.3,4.

Mukaddime kısmında fıkıh tarihinin tarifi ve konusu, fıkıhın dereceleri, kapsamı, ilkeleri, devirleri, usûlü konuları ile genel bir çerçeve çizilmiştir. Eserin ilk bölümü olan risâlet devrinde, İslâm Hukukunun teşekkülü ve kaynakları kitâb ve sünnet çerçevesinde ele alınmış aile, miras, eşya ve ceza hukukuna dair uygulamalar, ahkâm âyetleri ve hadîslerinden örneklerle gösterilmiştir. Bununla beraber risâlet devri çerçevesinde ictihadın uygulandığı yerler, ictihadlar, imamet, kaza ve iftâ konuları da işlenen konular arasındadır.⁸⁸ İkinci bölümde asr-ı saadetten farklı olarak vahyin kesilmesi ve sahabenin kitap ve sünnetle baş başa kalması dolayısıyla kıyas ve içtihad ihtiyacı duyulduğu bu durumun bir sonucu olarak da fıkıhın aslî kaynaklarına dâhil edildikleri ifade edilmiştir.⁸⁹ Böylece kitâb, sünnet, ictihad ve kıyas sahabe dönemi gelişim ve dönüşümleriyle izâh edilmiştir. Bu dönemin temsilcileri olan ashâbın müftüleri Hz. Peygamber'in (s.a.v) fetvalarından rivayet etme sayılarına göre mukillûn, mütevassitûn ve müksirûn olmak üzere üç gruba ayrılarak tanıtılmıştır.⁹⁰

Fıkıh Târîhi, öncelikle Cumhuriyet öncesi ders notlarına kıyasla daha sade bir üslup, kısa, öz ve akıcı bir anlatımın tercih edildiği görülmektedir. Eserde konular tarihsel bir sıra gözetilerek I. sümestir süresince işlenmesi planlanan ders müfredatını yansıtacak şekilde tasnif edilmiş, konulara dair analiz ve değeriendirmeler esas alınan dönemin şartları dikkate alınarak yapılmıştır. Bunun yanında konular birçok alt ve yan başlık açılarak maddeleme yöntemiyle işlenmiş ilgili kavramlar koyu punto ile yazılarak tanımlanmıştır. Konu kavramları, meseleleri ve misalleri ile tam öğrenmeyi sağlayacak şekilde işlenmiş oluşabilecek soru işaretleri soru cevap yöntemiyle giderilmiştir. Anlatıma derinlik katan eserin önemli noktalarından biri de dipnotlardır. Hemen hemen her sayfanın dipnotunda verilen âyet ve hadîs metinleri, sahâbe görüşleri ve Ehl-i sünnet ictihadları ve alıntılanan eserlerin kaynak bilgileri nesnel ve gerçekçi bir anlatımın şekillenmesinde önemli etkenlerdendir. Eserde kaynakça bulunmamaktadır. Buna rağmen verilen dipnotlardan hareketle Sâhîh-i Buhârî, İmam Mâlik'in *Muvattâ'sı* İmam Şâfi'nin *el-Ümm ve er-Risâle'si*, Leys b. Sa'd'ın *Kitâbü Mesâ'ili'l-Fıkıh'ı* İbn. Hacer'in *el-İsâbe'si* Şâtıbî'nin *Muvâfakât'ı*, Zehebî'nin

⁸⁸İzmirli, *Fıkıh Târîhi*, s.10.

⁸⁹İzmirli, *Fıkıh Târîhi*, s.206.

⁹⁰İzmirli, *Fıkıh Târîhi*, s.182.

Tezkiratü'l-Huffâz'ı, Hudarî'nin *Târîhu't-Teşri'i'l-İslâmî'si* gibi eserlere müracaat edildiği anlaşılmaktadır.⁹¹

1.3.9. *Hikmet-i Teşrî'*

Hikmet-i Teşrî', Dârülfünûn İlahiyât Şubesi Muallimi, Sinop Mebusu Hasan Fehmi (Tümerkan) tarafından kaleme alınarak 1913'te Ebü'z-Ziyâ Matbaası'nda Meclis-i Tedkîk-i Müellefât'ın onayıyla 134 adet basılmıştır. Bunun yanında eser, 15 sayfadan oluşmakla beraber 60 paradan satışa sunulmuştur.

Hikmet-i teşrî', Allah'ın emir ve yasaklarının, ceza ve mükâfatlarının sebeplerini öğreten ve insanın zihninde dolaşan sorulara cevap vererek akıl ile naklin tevafukunu sağlayan bir ilim olması hasebiyle Fıkıh bilim dalının alt dallarından biri olarak ders programına dâhil edilmiştir.⁹² Hikmet-i teşrî' ilmi müstakil bir ilim olmasa da İslam Hukuku'nun ve felsefesinin tam manasıyla anlaşılması bu ilme bağlıdır. *Hikmet-i Teşrî'* ders notları da talebelere tam ve düzenli bir ders notu sunma ve dersin takibini kolaylaştırma, öğretimi tam manasıyla gerçekleştirme amaçları doğrultusunda kaleme alınmıştır.

Eser hikmet-i teşrî' ilminin konusu, gayesi, mahiyeti ve faydalarının açıklandığı giriş kısmı ile “İbadet” bölümünün “Taharet” bahsini ihtiva etmektedir. hikmet-i teşrî'nin izâhı noktasında büyük ve küçük vücuda gelmiş, gelmekte ve gelecek olan her varlığın bir sebebe binaen yaratıldığı, emir ve nehiyelerinin işlenmesinde hem fert hem de mevcûdât için nice hikmet ve faydaların olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca hikmet ve kudreti malum olan her şeyin en yüce hakîmi olan Allah'ın emirlerini ve nehiyelerini hikmet ve maslahattan ayrı düşünmenin cehaletten kaynaklandığı bundan dolayı Allah tarafından hükmü verilen her emir ve yasağın O'na nazaran elbette bir hikmet ve bize nazaran elbette bir menfaat veya zararının olduğu belirtilmiştir.⁹³ “İbâdet” bölümünde ise tahâret, maddi ve manevi olmak üzere ikiye ayrılmış, maddî taharet, beden, elbise ve mekandaki pisliklerin su, toprak veya şer'î temizleyicilerden biriyle temizlenmesi, manevî taharet ise kalbin batıl inanış, fesat haller ve kötü ahlâktan pişmanlık ve tövbe istiğfarla temizlenmesi olarak tanımlanmıştır.⁹⁴ “Tahâret” konusu çerçevesinde kullanılmış suların temiz ve

⁹¹ İzmirli, *Fıkıh Târîhi*, s.24,29, 207.

⁹² İzmirli İsmail Hakkı, *Hikmet-i Teşrî'*, Dârü'l-Hilâfe, Sırât-ı Müstakîm Matbaası, 1328, s.3.

⁹³ Hasan Fehmi, *Hikmet-i Teşrî'*, İstanbul Matbaa-i Ebu'z-Ziyâ, 1329, s.4.

⁹⁴ Hasan Fehmi, *Hikmet-i Teşrî'*, s.6.

temizleyiciliği, başa mesh etme ve niyetin hakikatine dair fukahâ görüşleri ve bunlara dair hikmetler ve faydaları aklî ilkelerle izâh edilmiştir. Bahsi geçen başlıklarından haricen açılan “Tevzîh”, “Temsil ve “İbret” başlıkları çerçevesinde taharet ve niyetle ilgili istisnai hükümler, emre isyan eden vezirin hikayesi, İmam-ı Âzam Ebu Hanîfe ile abdest alan bir delikanlı arasında geçen hâdise vs. örnek olaylar aktarılmıştır. Risalenin nihâyetinde insanoğlunun Hz. Peygamber aracılığı ile kendisine gönderilen İslâm Şeriatının uygulaması halinde kıyamete kadar muhafaza edileceği ifade edilmiştir.

Hikmet-i Teşrî‘, ders kitabı hüviyetinde hazırlanan eserlerdendir. Eserin risale formatında ders müfredatına ve talebenin ilmî seviyesine uygun bir şekilde telif edildiği görülmektedir. Bununla beraber konu tasnifi, geleneksel fûrû‘ fıkıh usûlüne göre yapılmıştır. Konular, açıklayıcı, betimleyici, örnek olay ve tartışmacı anlatım yöntemleri kullanılarak işlenmiş her konu ilgili kavramlar tanımlanarak başlatılmıştır. Bahisler ayrıntıya yer verilmeden önemli noktalar vurgulanarak kısa ve öz bir anlatımla izâh edilmiştir. Tahârete dair her hüküm, âyet, hadîs ve Ehl-i sünnet icthadı çerçevesinde verilmiştir. Müellif bu noktada alıntılardığı icthadları birbiriyle mukayese ederek değerlendirmiş ve isabetli görüş ile ilgili kendi yorumlarını da eklemiştir. Eserde sadece bir yerde dipnot verilmiş, burada da İzmirli İsmail Hakkı’nın *Hikmet-i Teşrî‘* ders notlarına işaret edilmiştir. Bunun yanında Kütüb-i Sitte haricinde İmam Mâlik’in *Muvattâ’*’sı, İmam Hanbel’in *Müsned’*i, İbn. Hacer el-Askalânî’nin, *el-Metâlibü’l-Âliye*’si, Abdurraûf Münâvî’nin *Feyzü’l-Kadîr Şerhu’l-Câmi’i’s-Sagîr*’i, Suyûtî’nin *el-Câmi’u’l-Ehâdis*’si, Alâuddîn el-Hindî’nin, *Kenzü’l-Ummâl*’ı, Ebû Muhammed Zekiyüddîn el-Münzirî’nin, *et-Tergîb ve’t-Terhîb*’i vs. eserlerden yapılan iktibaslar metin içinde zikredilmiştir.⁹⁵ “اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا خَيْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ” (Ey Allah’ım bizi dünya ve ahiret iyiliği ile rızıklandır.) duası “تَمَّ مَا مَّا يَتَعَلَّقُ مِنَ الْحُكْمِ وَالْمَصَالِحِ بِأَحْكَامِ الطَّهَارَةِ” (Hikmet ve maslahatın taharet ahkâmıyla ilgili kısmı tamamlanmıştır.)⁹⁶ ifadeleriyle nihayet bulan Hikmet-i Teşrî‘, kapsam açısından muadillerinin gerisinde kalmış olsa da bilgi ihtiyacı gidermesi ve dersin işleniş hakkında fikir vermesi bakımından değerli bir eserdir.

⁹⁵Hasan Fehmi, *Hikmet-i Teşrî‘*, s.15.

⁹⁶Hasan Fehmi, *Hikmet-i Teşrî‘*, s.15.

1.3.10. *Hikmet-i Teşrî'*

İzmirli İsmail Hakkı Efendi tarafından kaleme alınan *Hikmet-i Teşrî'*, 1912'de Sırât-ı Müstakîm Matbaası'nda basılmıştır. Tamamı 64 sayfadan oluşan eserin editörlüğünü Hukuk Şubesi birinci sene talebelerinden 6083 numaralı Sermed Efendi üstlenmiştir.⁹⁷

Hikmet-i Teşrî', daha önceki iki eserde bahsedilen amaçlar doğrultusunda bir ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Eserin kaleme alınmasındaki husûsî amaç ise Hasan Fehmi Bey'in de zikrettiği gibi bu alanda yazılan eserleri tamamlayan tam ve ayrıntılı bir eser ortaya çıkarmaktır.⁹⁸

Hikmet-i Teşrî', muhteva bakımından değerlendirildiğinde mukaddime ve hikmet ilminin kelâm ilmine etkisinden bahseden tek bölümden oluştuğu görülmektedir. Eserin mukaddime kısmında hikmet-i teşrî'nin tanımı, konusu, kapsamı, taksimi, teşekkül süreci, tarihçesi, ilimler tasnifindeki yeri ve önemi, insan zihninin kavram haritası oluşturma noktasında hikmet ilmine duyduğu ihtiyaç psikolojik ve felsefî argümanlarla açıklanmaktadır.⁹⁹ Mukaddime kısmının en kapsamlı konusunu hikmet ilminin tarihçesi teşkil eder.¹⁰⁰ Burada hikmet tarihinin doğuşu, gelişimi ve dönüşümünün, Tales'ten el-Kindî'ye, el-Kindî'den Bacon'a, Bacon'dan zamanımıza kadar olmak üzere üç döneme ayrılarak incelendiği görülmektedir. Bunun yanında ilk dönemde Yunan, İskenderiye ve Roma hikmetlerinin hüküm sürdüğü, İkinci dönemde de İslâm ve Hristiyanlık Hikmeti olarak Hikmetin ikiye ayrıldığı ifade edilmiştir. Bu dönemde Müslümanların kadim Yunan medeniyetinin temsilcilerinden Aristo, Platon, Batlamyus, Öklid gibi birçok filozof ve bilim adamından yaptığı tercümeler, felsefe, edebiyat, tıp, matematik ilimlerine aidiyetine göre tasnif edilerek sıralanmıştır. "İlm-i Hikmetin İlm-i Kelâma Tesiri" kısmında ise kelâm ilminin konusu, amaçları, faydaları, yeri ve önemi izah edilerek hikmet ilmiyle ilişkisi irdelenmektedir.¹⁰¹ Burada mütekellimîn Ehl-i sünnet ve Ehl-i

⁹⁷İzmirli İsmail Hakkı, *Hikmet-i Teşrî'*, Dârü'l-Hilâfe, Sırât-ı Müstakîm Matbaası, 1328, s.1.

⁹⁸Hasan Fehmi, *Hikmet-i Teşrî'*, s.6.

⁹⁹İzmirli, *Hikmet-i Teşrî'*, s.3-55.

¹⁰⁰İzmirli, *Hikmet-i Teşrî'*, s.9-55.

¹⁰¹İzmirli, *Hikmet-i Teşrî'*, s.56-64.

bid'at olmak üzere ikiye ayrılmış ve her iki fırkanın da kollarından ve kelâmî görüşlerinden genel anlamda bahsedilmiştir.¹⁰²

Felsefe usûlünün kullanıldığı *Hikmet-i Teşrî'* ders notlarında mukayeseli, tartışmacı ve açıklayıcı anlatım yöntemlerinin benimsendiği meselelerin bu çerçevede tetkik ve analiz edildiği görülmektedir. Eserde konular sade, öz ve ilmî bir üslupla işlenmiş, ilave açıklamalar dipnot aracılığıyla verilmiştir. Ayrıca eserden hareketle hikmet-i teşrî'nin teşekkül süreci fıkıh ve kelâm gibi dinî ilimlerin yanı sıra felsefe, edebiyat, matematik gibi ilimlerle de ilişkilendirilerek tahlil edildiği anlaşılmaktadır. Böylece anlatım, analiz ve değerlendirmeler baştan sona birbirini tamamlayan akıcı bir konu akışı ile yapılmıştır. Bunun yanında meselelerle ilgili olarak Aristo, Platon, Sokrates, Hermes, Epikür, Öklid, Tales ve daha birçok filozoftan nakledilen görüşler ile anlatım somutlaştırılmıştır. Bununla İmam Gazzâlî'nin *Mî'yâru'l-İlm, el-Munkızu mine'd-Dalâl ve Tehafütü'l-Felâsife'si*, İbn. Rüşd'ün *Faslu'l-Makal'ı*, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist'i*, Zehebî'nin *A'lâmü'n-Nübelâ'sı*, İbn. Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât'ı* eserin telifinde müracaat edilen eserlerin bazılarıdır.¹⁰³

1.3.11. *Hikmet-i Teşrî'*

Hikmet-i Teşrî' Çankırılı Abdulkâdir Sadreddîn Efendi'nin kendi el yazısıyla hazırladığı 49 sayfalık ders notlarından oluşmaktadır. Ders notlarında tarih kaydı bulunmamakla beraber Sadreddîn Efendi'nin Hikmet-i Teşrî' muallimliği yaptığı 1913 yılına ait olması kuvvetle muhtemeldir. Eserin Müellif nüshası Âtîf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, Mehmet Zeki Pakalın Koleksiyonu, "80" numaralı kayıta mevcuttur. Ayrıca Ders notlarının mukaddime kısmı *Mahfil Dergisi* 'nde de yayınlanmıştır.¹⁰⁴

Hikmet-i Teşrî', İslam ahkâmındaki maslahatı sebep sonuç ilişkisine dayandırarak açıklayan ilimlerdenidir.¹⁰⁵ Ders notları da Muallim Sadreddîn Efendi tarafından derse ön hazırlık mahiyetinde dersin işlenişini kolaylaştırma ve talebelerin bilgi ihtiyacını giderme amacıyla kaleme alınmıştır.

¹⁰²İzmirli, *Hikmet-i Teşrî'*, s.58.

¹⁰³İzmirli, *Hikmet-i Teşrî'*, s.14, 16, 18, 25.

¹⁰⁴Abdulkâdir Sadreddîn Efendi, "Hikmet-i Teşrî'" *Mahfil Dergisi*, C.I, S.2, Zilhicce 1338, s.23-24; C.I, S.3, Muharrem 1339, s.42-43.

¹⁰⁵Sadreddîn Efendi, *Hikmet-i Teşrî'*, Âtîf Efendi yazma Eser Kütüphanesi, Mehmed Zeki Pakalın Koleksiyonu nr.80, s.2.

Eser, Sadreddîn Efendi'nin de belirttiği üzere bir mukaddime ve birkaç maksadı ihtiva etmektedir. Eserin mukaddime kısmında hikmet-i teşrî' ilminin manası, tarifi, mevzu'u, gayesi, aslı ve kaynaklarından bahsedilmektedir. Eserin ilk konusu olan birinci maksat hikmet-i teşrî'in genel manada ispatına dairdir. Bu maksat çerçevesinde ibadete dair fillerin hangi çeşidiyle alakalı olursa olsun islâm'a dair hiçbir hükmün teşrî'-i hikmet ve maslahattan ayrı düşünölemeyeceği ahkâmın ilâhî kaynaklı olduğu ifade edilerek hikmet-i teşrî'nin ehemmiyeti açıklanmıştır.¹⁰⁶ Yine bu bölümde hikmet-i teşrî'in ma'nası Allah'ın "İrade" sıfatıyla ilişkilendirilerek açıklanmış, tekvînî ve teşrî'i iradedden bahsedilmiştir. İkinci Maksatta ise ibâdete dair hükümlerin sebep-i hikmeti beyan edilmiştir. Burada İslâm ahkâmına göre Şârî'-i Teâlâ tarafından farz veya haram kılınan fiillere ve kulun Rabb'ine ibadetinin emredilmesine dair hikmetlerin beyanı söz konusudur. Burada zikredilen bir diğere mesele de ibadetlerin hükümleri ve erkanı konusunda yaşanan ihtilaf ve icmâlardır. Bu konuda İmam Mâlik, Şâfi ve Hanbel cumhûru temsil ederken İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ise ihtilaf eden taraftır. Burada bahsi geçen tüm ibadetler ihtilaf ve icma noktalarına göre analiz edilip değerlendirilmiştir. Maksatların izâhı noktasında açılan "Fâide" ve "Tembih" başlıkları ile konuya dair ilave açıklamalar yapılarak ilgili misaller aktarılmıştır.¹⁰⁷ Eser, başta muhtevanın birkaç maksatla açıklandığı ifade edilmesine rağmen, ikinci maksat dahi tamamlanmadan burada nihâyete ermektedir.

Sadreddîn Efendi tarafından rik'a ile tutulan ders notlarında konu tasnifi ve imlâ kuralları açısından sistematik bir düzen söz konusu değildir. Notların şahsî bir defterde fâsıla verilmeden el yazısıyla tutulması konu başlıklarının tam olarak anlaşılmasına ve sözcüklerin birbirine karışmasına sebep olmuştur. Yazma nüshaların tabii unsurlarından ana metnin haricinde açılan derkenârlar bir yandan konunun derinleşmesini sağlarken diğere yandan da sayfanın kalabalık ve karışık görünmesine yol açmıştır. Ders notlarının aksayan bir diğere noktası ise yazım hatalarıdır. Bu noktada yazım hatası yapılan bazı sözcüklerin üstü çizilerek karalandığı bazılarının işaretlenerek düzeltildiği bazılarında da yazım hatasının fark edilmediği görölmektedir. Eser, üslûbu açısından değerlendirildiğinde Hikmet-i Teşrî' ders

¹⁰⁶Sadreddîn Efendi, **Hikmet-i Teşrî'**, s.2-12.

¹⁰⁷Sadreddîn Efendi, **Hikmet-i Teşrî'**, s.13- 49.

notlarına göre ağır bir dil kullanılmasına rağmen akıcılığın korunduğu görülmektedir. Eserde Hikmet-i Teşrî’ dersi hem Rabbanî hem de insanî yönleri, açıklayıcı, doyurucu ve bütünsel bir anlatım ile işlenmiştir. Ayrıca birçok noktada misal verilen âyet ve hadîsler numaraları ile derkenarlarda gösterilmiştir. Eserde konular “Lügat kitapları”, “Fukahâya göre” şeklinde verilen örneklerle detaylandırılmış; fakat Kütüb-i Sitte’nin haricinde müellif ve eser adı zikredilmemiştir.

1.4. Kelâm

1.4.1. *Tenkîhu’l-Kelâm fî ‘Akâ’id-i Ehli’l-İslâm*

Tenkîhu’l-Kelâm fî ‘Akâ’id-i Ehli’l-İslâm İlm-i kelâm Müderrisi Abdullatif Harputî tarafından Arapça kaleme alınmış, ilk baskısı 1909’da ikinci baskısı da 1912’de Necm-i İstikbâl Matbaası’nda neşredilmiştir. Müellif ’in müstakil bir eser risale olarak kaleme aldığı *Tekmile-i Tenkîhu’l-Kelâm* ikinci baskıya eklenmiştir. Eserin yazma nüshası Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar koleksiyonu “YZ1100” numaralı kayıttta mevcuttur. Eser, Müderris Abdullatif Efendi’nin Dârülfünûn’da ve Medresetü’l- Vâizinde okuttuğu İlm-i kelâm derslerine ait notlardan oluşmaktadır. Eserin “Tenkîhu’l-Kelâm” kısmı 399, “Tekmile-i Tenkîhu’l-Kelâm” kısmı ise 193 sayfadır. Ayrıca eserin *Tenkîhu’l-Kelâm* kısmı Fikret Karaman tarafından yayına hazırlanarak *Tenkîhu’l-Kelâm fî Akâidi Ehl’il-İslâm Kelâm İlmine Giriş* ismiyle neşredilmiştir.¹⁰⁸ Eser aynı zamanda Nur Betül Uz tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.¹⁰⁹ Eserin birinci baskısına eklenen ve fihristte “*Hey’et-i Cedîdeden Eflâk Bahislerini Nusûs-ı Kur’âniye ile Tevcîh ve Tevfikine Dair Bir Risâle-i Müstefile*” adı ile belirtilen risale de Bekir Topaloğlu tarafından “Astronomi ve Din” ismiyle makale formatında hazırlanarak yayınlanmıştır.¹¹⁰

Eserin vücuda getirilmesindeki öncelikli amaç Dârülfunûn-ı Osmanî, ‘Ulûm-ı ‘Âliye-i Dîniyye şubesi, İlm-i Kelâm dersi talebelerinin kelâm dersiyle ilgili kaynak ihtiyacını gidermektir. Bunun yanı sıra Abdullatif Harputî’nin eserini kaleme aldığı dönemde ortaya çıkan felsefî akımlar ve bilimsel yaklaşımlar kelâm ilminin yeniden

¹⁰⁸ Abdullatif Harputî, *Tenkîhu’l-Kelâm fî Akâidi Ehl’il-İslâm Kelâm İlmine Giriş*, haz. Fikret Karaman, İstanbul, Çelik Yayınevi, 2016.

¹⁰⁹ Nur Betül Uz, “Abdullatîf Harputî’nin Tenkîhu’l-Kelâm Fî Akâid-i Ehli’l-İslâm İsimli Eserinde Nübüvvet Anlayışı” Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, 2019.

¹¹⁰ Bekir Topaloğlu, “Astronomi ve Din”, *Diyanet İşeri Başkanlığı Dergisi*, C.XIII, S.6, 1974, s.343-361.

tedvin ve telifini zorunlu hale getirmiştir. Harputî de Yeni İlm-i Kelâm düşüncesini destekleyen önemli paydaşlardan biri olup, eserini de kelâm ilminin yenileşme dönemini başlatmak, alana katkı sunmak ve dönemin sorularına cevap vermek amacıyla kaleme almıştır. Nitekim kendisi de eserini kaleme alma sebebini şöyle açıklamaktadır:

“Saltanat-ı İslâmiyye merkezindeki Dârü'l-Fünûn-i Osmâniye’de kelâm ilmini tedris etmekle görevlendirildiğimde, dinin esas inançlarını içeren, muannid bid‘atçıları reddeden ve çağdaş dinsizlere karşı koyan bir kitap arayışına girdim. Ancak Müttekaddim Ehl-i Sünnet kelâmcılarına ait böyle bir kitaba rastlamadım. Zira onların kitapları kendi dönemlerinde ortaya çıkan sapkın İslâmi fırkaların bid‘atları ve Yunan kökenli eski filozof saçmalıklarını reddetmekle sınırlıydı. Bu kitaplarda asrımızda ortaya çıkan birçok bid‘at ve dini korumak için kesin bir şekilde ortadan kaldırılması gereken modern duyumcu felsefenin sapkınlıklarını reddetmeye yönelik bir şey bulunmamaktadır. Çünkü kelâm ilmi duruma ve konuma göre tedvin edilmelidir. İşte bunlar, beni tedris ve müzakere ortamında böyle bir kitapçığı yazmaya sevk etti. Sonuçta kitap, içerdiği konular açısından çağdaş dinsizleri tenkit konusunda akıl sahiplerine örnek olabilecek bir şekle geldi.”¹¹¹

Tekmile-i Tenkîhu'l-Kelâm ise bir sene zarfında Dârülfünûn ve Medresetü'l-Vâizinde işlenen dersler, yazılan notlar ve yapılan değerlendirmeler neticesinde yazılmış, dine hizmet etme, din kardeşlerimiz için başarı ve başvuru kaynağı olma gibi amaçlarla müstakil bir eser olarak neşrinden sonra *Tenkîhu'l-Kelâm*’ı tamamlamak üzere, ikinci baskıda eklenerek neşredilmiştir. Bu noktada müellif Tekmile’yi neden kaleme alıp *Tenkîhu'l-Kelâm*’a eklediğini eserinin başında açtığı “İfâde-i Mahsûsa” başlığı ile şöyle açıklamaktadır:

“Tenkîhu'l-Kelâm nâm eser âcizânemin ikinci tab‘ından sonra Dârü'l-fünûn ve Medresetü'l-Vâizinde vuku‘ bulan bir sene-i tedrisiyyedeki mutâla‘ât ve mukarrerât, sahîfelerine, satırlarına rakamlar ile işârât olunarak kitâb-ı mezkûra zamm ve ilâve kılındı. Dine hizmet ve ihvâna nusret ve mu‘âvenet olmak üzere tab‘ ve neşrine mübâderet olundu. (وَمِنْ اللَّهِ التَّوْفِيقُ)”¹¹²

Tenkîhu'l-Kelâm fî ‘Akâ’idi Ehli'l-İslâm, muhteva açısından değerlendirildiğinde müellifin kendisini ve eserini tanıttığı ve eserinin telif gayesini açıkladığı önsöz ile başladığı ve “İlahiyyât”, “Nebevîvât”, “Sem‘iyyât” ve “Hâtîme” konularını ihtiva ettiği görülmektedir. Eserin *Tenkîhu'l-Kelâm* kısmının nihâyetinde

¹¹¹Harputî, *Tenkîhu'l-Kelâm*, Karaman Neşri, s.13-15.

¹¹²Harputî, *Tekmile-i Tenkîhu'l-Kelâm*, İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, 1330, s.1

“İlm-i hey’etle Kütüb-i Mukaddese arasındaki zâhirî hilâfın tevcih ve tefviki hakkında bir risâlede kitaba ilave olunmuştur.”¹¹³ ifadesiyle belirtilen bir risale eklenmiştir. Eserin giriş kısmında kelâm ilminin tarifleri, mevzu’u, gâyesi, ilim, nazar, delil ve ma’lûmun ta’rifi ve mütekellimîne göre taksimi bahisleri üzerine teşekkül eder. Burada bahsi geçen konular yeni ilm-i kelâm anlayışıyla işlenmiş ve kelam ilmi temel özellikleriyle tanıtılmıştır. Bunun yanında bilgiyi tanımlama, elde etme süreci, bilginin kaynakları, bilgi ve varlık türleri ve kâinatın oluşumundan bahsedilerek bilgi ve varlık felsefesi yapılarak materyalist ve naturilist iddialara cevap verilmiştir. Eserin yukarıda zikrediklen ilk bölümünde İmkân ve Hudûs delilleriyle İsbât-ı Vâcip, İlahî Sıfatlar, (Selbî ve Subûtî.) Allah’ın ve kullarının fiilleri ve bununla ilgili Mutezilî, Eş’arî, ve Maturidî görüşler, Hidâyet, Dalalet, İman, Küfür, rızık ve ecel konuları üzerinde durulmuştur.¹¹⁴ İkinci bölümde nübüvvetin anlamı, ispatı ve hükmü, nübüvvetle risâletin manaları ve farkları, nübüvvetin aklen imkanının beyanı, kudemâ ve müteahhirîne göre Peygamber gönderilmesinin gerekliliği, nübüvvetin mucizelerle ispatı, sahip olması gereken özellikler ve şartları, Peygamber Efendi (s.a.v)’mizin nübüvvetinin ispatı, maddi ve manevî mucizeleri, velâyet, keramet ve ashâb-ı kiram ve Ehl-i sünnetin faziletlerinin konu edildiği görülmektedir.¹¹⁵ Üçüncü bölüm olan Sem’iyyât çerçevesinde ise, berzah, ahiret, haşr, mizan, hesap, şefaât, cennet, cehennem, kıyametin dehşetli hali ve alâmetleri, Deccalin, Ye’cûc ve Me’cûcun çıkışı konuları işlenmiş nübüvvetin ispatı noktasında maddeci ve tabiatçı düşüncenin delil ve iddialarına reddiyelere de yer verilmiştir.¹¹⁶ Hâtıme kısmında da Şia’yı reddetme amacıyla imâmet konusu hususiyetleriyle işlenmektedir.¹¹⁷

Eserin ikinci baskıda eklenen “Tekmile” kısmının da *Tenkîhu’l-Kelâm*’daki konu tasnifine uygun bir tasnife tabi tutulduğu ve asıl metni tamamlayıcı rolde kaleme alındığı görülmektedir. Nitekim burada da varlık ve bilgi felsefesine dair tanımlamaların ardından Allah’ın varlığının aklî ve naklî delillerinden bahsedilmektedir. Burada da ilahiyyât, nebeviyyât ve sem’iyyât tasnifi söz konusudur. Bu tasniften hareketle *Tenkîhu’l-Kelâm*’da eksik kaldığı düşünülen noktalar burada

¹¹³Harputî, *Tenkîhu’l-Kelâm*, s.376.

¹¹⁴Harputî, *Tenkîhu’l-Kelâm*, s.155.

¹¹⁵Harputî, *Tenkîhu’l-Kelâm*, s.267.

¹¹⁶Harputî, *Tenkîhu’l-Kelâm*, s.318.

¹¹⁷Harputî, *Tenkîhu’l-Kelâm*, s.380.

ele alınarak tamamlanmıştır. Burada temsilcileriyle beraber zikredilen astronomiye dair teori ve telakkilerin İslam anlayışı ile mukayese edilerek tahlil edilmesi dikkat çekicidir.¹¹⁸ Yine bu kısımda diğer semâvî dinlerin inanç ve bilgiye dair görüşleri ve aralarında yaşanan ihtilaflardan da bahsedilmektedir.

Tenkîhu'l-Kelâm sayfa düzeni açısından değerlendirildiğinde sayfanın asıl kısmında Arapça metnin, dipnotun ilk kısmında metnin açıklamalı tercümesi, onun altında da kavramların tanımı, âyet ve hadîslerin kaynağı ve ilave açıklamalara yer verildiği görülmektedir. Bu sebeple dipnot kısmı asıl metinden daha fazla alan işgal etmiştir. *Tekmile-i Tenkîhu'l-Kelâm* kısmında ise Arapça asıl metin ve izâhı alt alta dipnot ayrımı yapılmadan verilmiş dipnotlar ilave açıklamalar ve kaynakça için kullanılmıştır. Bunun yanı sıra *Tekmile-i Tenîhu'l-Kelâm* ilk bölümle birleştirilmeden kendisine ait fihrist ve hata-sevap cetveliyle bütünselliği korunarak *Tenkîhu'l-Kelâm* ile aynı ciltte neşredilmiştir. *Tenkîhu'l-Kelâm* ve *Tekmile-i Kelâm* üslup açısından değerlendirildiğinde her iki eserde de sade, anlaşılır, akıcı ve ilmî bir anlatımın kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte eser, Müteahhirûn dönemi klasik kelâm usûlüne göre kaleme alınmıştır. Dolayısıyla İslâm inanç esasları İlâhiyyât, Nebeviyyât ve Sem'îyyât çerçevesinde naklî ve aklî delillerle ispatlanmış, inkârcı düşünce ve akımlar reddedilmiştir. *Tenkîhu'l-Kelâm* bu yönüyle kendisinden önce telif edilen eserlerin devamı niteliindedir. Bunun yanında Yeni İlm-i Kelâm hareketi doğrultusunda yeni felsefî akım ve inanışların ve bilimsel gelişmelerin analizinde kelâmî istidlal yöntemini kullanarak günümüz soru ve problemlerine cevap vermiş ve Yeni İlm-i Kelâm düşüncesini desteklemiştir. Eseri bu denli yetkin, anlaşılır ve etkili kılan telifinde müracaat edilen eserlerdir. Nitekim âyet ve hadîslerin haricinde İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-Ekber*'i, İmam Maturidî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'i, Taftazânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'i, İmam Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*, *el-Munkızu mine'd-Dalâl* ve *İhyâ'ü Ulûmi'd-Din*'i, Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i, Nesefî'nin *et-Teyisîr fî't-Tefsîr*'i, Abdurraûf el-Münâvî'nin *Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'u's-Sagîr*'i, Fahreddîn er-Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'i, el-Âlûsî'nin *Rûhu'l-Me'ânî*'si, Ebu'l-Berakât el-Bağdâdî'nin *Kitâbu'l-Mu'teber fî'l-Hikme*'si, İbn. Sînâ'nın *el-İşârât* ve *t-Tenbîhât*'ı, Hayatîzâde Seyyid Halil Efendi'nin *Efkâr-ı Ceberût*'u, İbrahim Hakkı

¹¹⁸Harputî, *Tekmile*, s.29-31.

Hazretlerinin *Merifetnâme*'si, el-Tûsî'nin *Tecrîdü'l-İ'tikâd*'ı, Seyid Şerif Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı, Adudüddîn el-Îcî'nin el-'*Akâ'idu'l-Adudiyye*'si, Celâluddîn ed-Devvânî'nin *Şerhu'l-'Akâ'id*'i, İbn. Hümmâm'ın *el-Müsâyere*'si, İmam Şa'rânî'nin *el-Mîzân*'ı istifade edilen eserlerin bazılarıdır. Bununla beraber birçok yerde Râgıb el-İsfehânî, Bakıllânî, Beyhakî, Aristoteles, Platon, Kant, Rousseau, Renan, Darwin, Mille Edward gibi İslam âlimi ve batı filozofuna yapılan atıflarda kaynak bilgisi ihmal edilmiştir.¹¹⁹ Klasik ve yeni kelam anlayışının bir arada kullanıldığı eserlerden biri olan *Tenkîhu'l-Kelâm*'da Eserin genelini ihata eden detaylı anlatım hem *Tenkîhu'l-Kelâm* hem de *Tekmile* kısmının fihrisinde de takip edilmiş konular tüm alt başlıklarıyla isimlendirilerek fihriste eklenmiştir.¹²⁰ Ayrıca eserin en sonuna “Hata ve Sevap Cetveli” eklenerek yazım hatası yapılan kelimeler doğru yazılışlarıyla belirtilmiştir.¹²¹

Netice itibariyle *Tenkîhu'l-Kelâm fî 'Akâ'id-İ Ehli'l-İslâm*, yeni ilm-i kelâm çerçevesinde materyalist, pozitivist, naturilist ve daha pek çok felsefî akımın Tanrı tanımazlık maksadıyla ortaya attığı teori ve yaklaşımları aklî argümanlarla, mütakellimînin öne sürdüğü deliller ve müfessirlerin âyet-i kerimelere dair ortaya koydukları tevillerle reddetmiş, felsefe ve astronominin mahiyetleri itibariyle tevhide hizmet ettiğini belirtmiştir.¹²² Abdullatif Harputî kaleme aldığı eseriyle kelâm ilmini yeniden tedvin etmeyi, akademik câmiâyı bu noktada hareke geçirmeyi ve Müslüman tebaanın itikadî problemlerine çözüm üreterek tahkîkî imana vesile olma amacıyla yeni bir yol açmıştır. Telif ettiği eser bugün dahi kelâm ilminin tedrisi noktasında başvurulabilecek değere sahiptir. Eserin günümüz harflerine aktarılması ve baskılarının tekrarlanması da eserin ilmî değerinin göstergesidir.

1.4.2 *Târîh-i İlm-i Kelâm*

Târîh-i İlm-i Kelâm, Abdullatif Harputî tarafından kaleme alınarak 1914 yılında Necm-i İstikbâl Matbaası'nda basılmıştır. Eser 1900-1914 yılları arasında Dârülfünûn İlahiyat Fakültesinde okutulan *Târîh-i İlm-i Kelâm* dersine ait notlardan oluşmaktadır. Bunun öncesinde ders notu olarak Dârülfünûn Dersleri Mecmuasında da formalar halinde haftalık olarak yayınlanmıştır. 8 forma ve 116 sayfadan oluşan

¹¹⁹Harputî, *Tenkîhu'l-Kelâm*, s.8; a.mlf., *Tekmile*, s.3.

¹²⁰Harputî, *Tenkîhu'l-Kelâm*, s.1; a.mlf., *Tekmile*, s.186-193.

¹²¹Harputî, *Tekmile*, s.195-198.

¹²²Harputî, *Tenkîhu'l-Kelâm*, s.381.

eser, Muammer Esen tarafından günümüz harflerine aktarılarak neşredilmiş,¹²³ Özden Kanter Ekinci tarafından “Abdullatif Harputî'nin Târîh-i İlm-i Kelâm Adlı Eseri ve Kelâm İlmi Açısından Analizi” konulu yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.¹²⁴

Dârülfünûn Ulûm-ı ‘Âliye-i Dîniyye ders programına I. sene I. sönestrde haftada iki saat olmak üzere dâhil edilen Târîh-i İlm-i Kelâm, İslâm tarihinde gerçekleşen akâid ile ilgili meselelerin, icmâların, ihtilafların kelim ilminin teşekkül sürecinin kayıt ve zapt altına alınması, güncel kelim sorunlarına verilecek cevaplarla ehl-i imânın korunması, ehl-i bid‘atın da reddedilmesi amacıyla başlatılan yeni ilm-i kelâm düşüncesine katkı sağlama amaçları doğrultusunda okutulmuş ders notları da aynı amaçlarla telif edilmiştir.

Târîh-i İlm-i Kelâm muhteva açısından değerlendirildiğinde Hz. Peygamber (s.a.v), Sahabe, Tabiin ve Felsefe dönemleri çerçevesinde kelâm ilminin teşekkül süreci ve ortaya çıkan mezheplerin konu edildiği görülmektedir. Kelâm ilmine giriş mahiyetinde kaleme alınan eserde muhteva, mukaddime ve dört bölümden oluşmaktadır. Eserinin mukaddimesinde kelâm ilminin isimleri, tarifleri diğer ilimler arasındaki konumu ve teşekkül süreci hakkında malumat verilmiştir. Burada özellikle sahabe döneminde ortaya çıkan zekât vermeyenlerin durumu, halife seçimi, Cemel ve Sıffin savaşları sonrası yaşanan itikâdî ayrılıklar ve ihtilaflardan bahsedilmektedir. Ayrıca burada h. 111. yılda ortaya çıkan Hasan-ı Basrî ekolü, H.300. yılda Halife Me'mûn ile kurumsallaşan tercüme faaliyetleriyle felsefenin ehl-i İslâmın düşünce dünyasına etkisi ve Fırka-i Nâciye iddiasıyla ortaya çıkan mezhepler ve mensupları tarihsel sıraya göre aktarılmıştır.¹²⁵ Bununla beraber İlm-i kelâm ile felsefenin benzerliklerinden ve farklılıklarından bahsedilerek felsefenin kelâm ilmine dâhil oluş süreci irdelenmiştir. Eserin esas bölümünü teşkil eden bablar ise İslam Firkaları, Geçmiş Dinler, Filozof ve Hakîmler, Dehrîler (Materyalistler) ve Maddîler konularını ihtiva etmektedir. I. bölümde Ehl-i İslâm arasındaki firkalaşma süreci bu duruma sebep olan hadiseler ve ihtilaf konuları tarihsel bir sıra ile ele alınarak aktarılmıştır. Bahsi geçen İslâm firkaları “Mu‘tezile, Şia, Hâriciyye, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye,

¹²³ Abdullatif Harputi, **Kelam Tarihi**, haz. Muammer Esen, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012.

¹²⁴ Özden Kanter Ekinci, “Abdullatif Harputî'nin Târîh-i İlm-i Kelâm Adlı Eseri ve Kelâm İlmi Açısından Analizi”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelam Bilim Dalı, 2003. (Basılamamış Yüksek Lisans Tezi)

¹²⁵ Abdullatif Harputî, **Târîh-i İlm-i Kelâm**, İstanbul, Necm-i İstikbâl Matbaası, 1332, s.4.

Müşebbihe ve Nâciye”dir.¹²⁶ Fırkalar kendi içinde de alt dallara ayrılmış ve her bir fırkanın teşekkül süreci ve temsilcilerinden bahsedilmektedir. İkinci bölümünde kelâm ilminin Ehl-i kitap olanlar ve olamayanlar nezdindeki konumu hakkında bilgi verilerek, Yahudi, Hristiyan, Mecûsi ve Sâbiî inanç esasları ve fırkaları tanıtılmaktadır. Üçüncü bölümde Pisagor, Un Zaglis, Sokrat, Eflatun, Aristo gibi filozofların kısa biyografileri, felsefenin târîhi devirleri konu edilerek felsefe ve kelâm usûlleri kıyaslanarak izâh edilmektedir. Dördüncü bölümde ise felsefenin İslam dünyasına naklinden günümüze kadar geçen zamanda kelâm ilminin geldiği nokta değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirmede materyalizm, natüralizm, ateizm, pozitivizm gibi inkârcı felsefî akımlarla ortaya çıkan güncel kelim problemlerin çözümü ve ehl-i inkârın reddi için kullanılacak aklî delillerin lüzumu açıklanmıştır. Ayrıca Müderris Abdullatif Efendi, dördüncü bölümün nihâyetinde eserin yazımına devam etmek istemesine rağmen sağlık sorunları nedeniyle burada bitirmek zorunda kaldığını ifade etmektedir.¹²⁷

Târîh-i İlm-i Kelâm usûl açısından değerlendirildiğinde klasik kelâm anlayışıyla yeni ilm-i kelâm metodunun bir arada kullanıldığı görülmektedir. Böylelikle eser, hem el-Milel ve’n-Nihal türü eserlerin hem de felsefe tarihi eserlerinin bir örneğidir. Eserde konu başlıkları tarihsel sıraya göre numaralandırılarak bab, fasıl ve maddelerle işlenmiş düzenli bir akış sağlanmıştır. Eserde dilde sadelik anlayışı benimsenmiş olsa da kullanılan felsefî ve kelâmî kavramlar dili ağırlaştırmaktadır. Bu durum yapılan ilave açıklamalarla ve yer verilen beyitlerle telafi edilmeye çalışılmıştır. Eserde birçok anlatım yöntemi kullanılmakla beraber kullanılan naklî ve aklî deliller, nakledilen mütekellim ve müfessir görüşleri ve misal verilen örnek olaylar anlatımı somutlaştıran unsurlardandır. Eserde kullanılan usule dair bir başka unsur dipnotlar aracılığıyla yapılan geriye dönük tekrarlar ve özetlerdir. Eserin bu özelliği metne işlevsellik kazandırmıştır.¹²⁸ Eserin ilmî yetkinliğini destekleyen bir başka nokta ise dipnotlardır. Burada bahsi geçen kavramların tanımları, âyet ve hadîslerin metinleri ve atıf yapılan eserlerin kaynak bilgileri her sayfa kendi içinde numaralandırılarak verilmiştir. Bunlardan bazıları, Dârimî’nin *es-Sünen*’i, Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*

¹²⁶Harputî, *Târîh-i İlm-i Kelâm*, s. 11.

¹²⁷Harputî, *Târîh-i İlm-i Kelâm*, s.116.

¹²⁸Harputî, *Târîh-i İlm-i Kelâm*, s.30.

ve *Kitâbü's-Sünne'si*, İbn. Hacer el-Askalânî'nin *Tehzîbü't-Tehzîb*'i, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'ı, Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *el-Fark Beyne'l-Firâk*'ı, Zehebî'nin *Mîzânu'l-Î'tidâl*'i, Lâlekâî'nin *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*'sıdır.¹²⁹

1.4.3 İlm-i Kelâm

İlm-i Kelâm, Muallim Arapkirli Hüseyin Avnî Efendi tarafından okutulan derslere ait notlardan oluşmaktadır. Ders notları, Dârülfünûn Dersleri Mecmuası'nda formalar halinde haftalık olarak yayınlanmıştır. Ulaştığımız mecmua kapak sayfalarına göre ders notlarının basım ve yayınının 26 Şubat 1910 tarihi itibarıyla başlayıp 25 Mayıs 1329 tarihine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.¹³⁰ 192 sayfadan oluşan ders notları günümüz harflerine aktarılarak müstakil bir kitap olarak yayınlanmış olmasa da Özlem Demirtaş tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.¹³¹ Ayrıca eserin yazma nüshası, Süleymâniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki Koleksiyonu, “1435” numaralı kayıta mevcuttur.

Kelâm ilminin konumu 20. yy'ın başlarında ortaya çıkan inkârcı felsefî akımlarla mücadele ve reddi noktasında önem kazanmıştır. Nitekim yeni yaklaşım ve yöntemler kullanılarak bilimsel bilgidan alınan destekle inanç esasları temellendirilmiş ve inkârcı akımlar reddedilmiştir. Böylece benimsenen yeni misyon, kelâm ilminin öğretiminde gerek muhteva gerekse usûl açısından yenilikler getirmiştir. *İlm-i Kelâm* ders notları da güncel kelâm meselelerini ihtiva edecek şekilde Dârülfünûn talebesinin bilgi ihtiyacını gidermek ve derste okutulmak üzere hazırlanmıştır.

İlm-i Kelâm, “İlâhiyyât,” “Nebeviyyât” ve “Sem‘iyyât” (Uhreviyyât) olmak üzere üç ana bölüm üzerine teşekkül etmektedir. I. ve II. ders senesi konularını ihtiva eden “İlâhiyyât” bölümünün I. ders senesi müfredatı kapsamında Allah'ın zâtî ve subûtî sıfatları, sıfatların ve esmâ-i hüsnânın ispatı ve tevfiķi olduğuna dair delil ve görüşler, temanu delili, Hristiyan fırkaları ve teslis inancı, Fahreddin er-Râzî'nin teslis inancına dair bir papazla konuşması, Allah'ın ve kulların filleri, Mu‘tezile ve

¹²⁹Harputi, **Kelam Tarihi**, Esen Neşri, s.132-136.

¹³⁰Arapkirli Hüseyin Avnî, “İlm-i Kelâm”, **Dârülfünûn Dersleri**, İstanbul, Ahmed Sâkî Bey Matbaası, C.II, S.23, 13 Şubat 1325, Forma I; a.m., Dârülhilâfe, Sırât-ı Mütakîm Matbaası, C.II, S.51, Forma 12.

¹³¹Özlem Demirtaş, “Son Dönem Kelamcılarında Arapkirli Hüseyin Avni ve İlm-i Kelam Adlı Eseri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Kelam Bilim Dalı, 2003.

Cebriyye'nin bu konudaki görüşlerinden bahsedilmiştir. Bunun yanında I. ders senesinde kalanlar maddeler halinde sırlanmıştır.¹³² İkinci ders senesi ders müfredatına göre de hüsun- kubuh meselesi, maslahat ve hikmetler, hudüs, imkân, ibdâ' ve ihtirâ¹³³ delilleriyle Allah'ın varlığının ispatı ve Tanrı tanımazlığın benimsendiği materyalist düşünceye verilen cevaplar ve reddiyeler konu edilerek açıklanmıştır. III. ders senesi müfredatı çerçevesinde de ders notlarının ikinci bölümü olan “Nebeviyyât” konuları işlenmiştir. Bu bölümde öncelikle nebî ve rasûl kavramları lûgat ve terim manalarıyla karşılaştırmalı olarak tanımlanmış ardından nübüvvetin ispatı ve aklen imkânı izâh edilmiştir. Bununla birlikte nübüvvetin şartları, hükmü, vehbîliği, mucize, peygamberlerin ilki, sonuncusu ve sayısı, Hz. Âdem'in Peygamberliği konularından bahsedilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in nübüvveti, Kur'an-ı Kerîm'in mucizevi yönü ve bu konuda Mu'tezile tarafından ileri sürülen görüşler ve onlara verilen cevaplar, Hz. Peygamber (s.a.v)'in vasıfları, İslam'ın son ve hak din olması, İncil ve Tevrat'ta Hz. Peygamber (s.a.v) ile ilgili bildirilen müjdeler, İsrâ ve Miraç hadiseleri de bu bölümün konuları arasındadır.¹³⁴ IV. Ders senesi kapsamında işlenen “Sem'îyyât” (Uhreviyyât) bölümünde ise ahiret hayatına dair meseleler ele alınmıştır. Bu bölüm de berzah, ölüm, kabir hayatı, rûhun varlığının ispatı, Münker ve Nekir ve onları reddeden Mutezilî ve materyalist iddialara reddiye ve cevaplar, âlemin fâniliği konularını ihtiva eder. Bunun yanında âlemin ebedî olduğunu ve cismanî haşri reddeden filozoflara, İmam Gazzalî'nin reddiyesi ve cevabı ışığında reddiye yazılmıştır.

Eser, müteahhirûn dönemi ile yeni ilm-i kelâm usûllerinin bir arada kullanıldığı son dönem kelâm eserlerinden biridir. Konu tasnifi klasik kelam anlayışına göre yapılmakla beraber muhteva güncel kelam meseleleriyle detaylandırılmıştır. Böylece konular sadece İslâm inanç esaslarının ispatı ile sınırlı kalmamış natüralizm, materyalizm, pozitivizm vs. ateist yaklaşımların iddialarına cevap ve reddiyelerle güncel bir kelam anlayışı benimsenmiştir. Bununla beraber ders notlarında konu tasnifi tümünden gelim metodu kullanılarak sistematik bir akışla yapılmıştır. İlm-i kelâm ders

¹³² Arapkirli Hiseyin Avni, “İlm-i Kelâm”, **Dârülfünûn Dersleri**, C.II, S.23, 13 Şubat 1325, s.82-84.

*Allah'ın varlıkları maddesiz, örneksiz ve benzersiz yoktan var etmesi anlamına gelen isbât-ı vâcib delilidir.

¹³⁴ Özlem Demirtaş, “Son Dönem Kelamcılarında Arapkirli Hüseyin Avni ve İlm-i Kelam Adlı Eseri”, s.149-221.

notları üslup açısından değerlendirildiğinde sade, akıcı, anlaşılır kısa ve öz bir anlatımın benimsendiği görülmektedir. Konular kendi içinde tümevarım yöntemi kullanılarak işlenmiş anlatım örnek olay ve soru cevap yöntemleriyle somutlaştırılmıştır.¹³⁵ Konular, ilgili kavramların tanımları, naklî ve aklî delillerle ilave açıklamalar yapılarak işlenmiştir. Bununla beraber bölüm sonlarında geriye dönük tekrarlar yapılarak konular sonuca bağlanmıştır.¹³⁶

Müderri Hüseyin Avni Efendi'nin takip ettiği ders planının dikkat çeken unsurlarından biri de başvurulmuş müteahhirûn dönemi eserleridir. İmam Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Dîn ve el-Maksadü'l-Esnâ'sı*, Taftazânî'nin *Şerhu'l-Akâid'i*, İmam Mâturidî'nin *Kitâbü't-Tevhîd'i*, Seyyîd Şerîf Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf'ı*, İbn. Sînâ'nın *eş-Şifâ'sı*, İbn. Hümam'ın *el-Müsâyere'si*, Cüveynî'nin *Kitâbü'l-İrşâd'ı*, Fahreddîn er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb'ı*, el-Îcî'nin *el-Mevâfık'ı*, Giridî Sırrı Paşa'nın *Nakdu'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm'ı*, Bâkılânî'nin *el-İnsâf'ı*, Dâvûd-i Karsî'nin *Kasîde-i Nûniye Şerhi*, Şîrâzî'nin *Esfâru'l-Erba'a'sı*, Nûreddîn es-Sâbûnî'nin *el-Bidâye fî Usûlid'-Dîn'i*, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm'ı*, Aclûnî'nin *Keşfü'l-Hafâ'sı*, Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl'i*, EbûSuûd Efendi'nin *Tefsîr-i Ebûsuûd'u*, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-Muhît'i*, İsmail Ferid'in *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn* bunlardan bazılarıdır.¹³⁷

1.4.4 Kelâm Târîhi Dersleri

M. Şerefeddîn Efendi tarafından kaleme alınan *Kelâm Târîhi Dersleri*, 1924'te Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti'nin teşebbüsleriyle Dârülfünûn Matbaası'nda taş baskı olarak basılmıştır. Ders notları iki ciltten müteşekkildir. Eserin I. cildi *Kelâm Târîhi* adıyla tek kitap, 19 forma ve 302 sayfa, *Kelâm Târîhi Dersleri* adıyla basılan II. cildi ise iki kitaptan oluşmaktadır. II. cildin birinci kitabı 9 forma 144 sayfa, ikinci kitabı 12 Forma 192 sayfadır. Eserin I. cildi birinci sömestr, II. cildin birinci kitabı ikinci, ikinci kitabı da III. sömestrde okutulmuştur.

Kelâm Târîhi, Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında ortaya çıkan itikâdî fikir hareketleri ve ayrılıkların sistematik bir mezhebe dönüşme sürecinin beyanı amacıyla ders programına dâhil edilmiştir. Ders notları da kelâm ilminin teşekkül sürecinin

¹³⁵ Arapkirli, "İlm-i Kelâm", s.51-54.

¹³⁶ Arapkirli, "İlm-i Kelâm", s.82.

¹³⁷ Bkz. Özlem Demirtaş, "Son Dönem Kelamcılarında Arapkirli Hüseyin Avni ve İlm-i Kelâm Adlı Eseri", s.27-285.

somutlaşarak ders kitabı haline dönüşmesi ve talebenin istifadesine sunulması amacıyla hazırlanmıştır.

Kelâm Târîhi Dersleri’nin I. cildi, Hâriciye mezhebinin ortaya çıkışına sebep olan siyasi hâdiseler, teşekkül süreci ve temsilcileri “el-Muhakkimetü’l-Ûlâ, “İbâziyye” ve “Hâricî Ulemâ, kelâmcıları” olmak üzere üç ana başlıktan oluşmaktadır. el-Muhakkimetü’l-Ûlâ’nın, hükmün sadece Allah’a ait olduğunu ileri sürerek Hz. Ali’ye karşı çıkan bir grup olması hasebiyle bu bölümde Haricîliğin ortaya çıkış süreci ve yaşanan siyasi hadiseler, İbn. Esîr’in el-Kâmil adlı eseri ekseninde aktarılmıştır.¹³⁸ Bu çerçevede Hakem Musa el-Eş’arî’nin insanları toplaması, Havâric biatı, Nehravân Savaşı, Abdullah b. Habbâb b. el-Eret’in şehâdeti, Hz. Ali ’nin şehâdetinden evvel ortaya çıkan Muhakkime-i Ûlâ’nın takipçileri, Hz. Ali (r.a)’nin bir hâricî tarafından şehit edilmesi vs. hadiselerden bahsedilmiştir.¹³⁹ I. cildde ele alınan bir diğer Hâricî fırka İbâziyye fırkasıdır. Bu bölüm İmam el Eş’arî’nin Makâlâtü’l- İslâmiyyîn adlı eseri esas alınarak kaleme alınmıştır. Burada İbâziyye fırkasının doğuşu ve temel görüşleri alt kollarına ayrılarak izah edilmiştir. Ders notlarının I. cildinin son bölümü olan “Havâricî Ulemâ ve Kelâmcıları” bölümünde de Hâricîyye’nin temsilcileri ve kaleme aldıkları eserler tanıtılmıştır. Burada zikredilen Hâricî âlimlerin biyografileri kısa ve öz bir şekilde aktarıldıktan sonra Haricîlerin ictihâdları, meşhûr şairleri, haricîlere verilen isimler, eski Arap coğrafyalarına nazaran Haricîlerin bulunduğu mahaller, Hâricî hükûmetler, Haricîlerin hikâyeleri hakkında bilgi verilmiştir.¹⁴⁰ Ayrıca I. cildin son sayfasında “İstanbul Dârülfünûnu İlahiyat Fakültesi Kelâm Târîhi Müderrisi Mehmed Şerafeddin” kaydı düşülmüş¹⁴¹ I. cilt I. sömestr nihâyete ermiştir.

II. Cilt I. ve II. kitâbları da Mu‘tezile mezhebi ve kolları ile ilgili konuları ihtiva etmektedir. Bu ciltte, Mu‘tezile Mezhebi’nin tanımı, tarifi, ortaya çıkış süreci, temsilcileri, kelâm ve Mu‘tezile arasındaki ilişki, Mu‘tezile Mezhebi’nin kelâm ilmindeki yeri ve önemi, Basra ve Bağdat okullarından bahsedilmektedir.¹⁴² Basra Okulu çerçevesinde Vâsiliyye, Nizâmiyye, Hâitiyye ve Hadîsiyye, Şihâmiyye, Esâvira, Câhızıyye, Cübbâiyye, Behşemiyye, Mu‘ammeriyye mezhepleri, Bağdat

¹³⁸Şefefeddin Efendi, **Kelâm Târîhi**, İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1340, C.I, s.4.

¹³⁹Şefefeddin Efendi, **Kelâm Târîhi**, C.I, s.25-85.

¹⁴⁰Şefefeddin Efendi, **Kelâm Târîhi**, C.I, s.285-302.

¹⁴¹Şefefeddin Efendi, **Kelâm Târîhi**, C.I, s.352.

¹⁴²Şefefeddin Efendi, **Kelâm Târîhi Dersleri**, C.II, s.36.

Okulu çerçevesinde de Bişriyye, Sümâmiyye, Hişâmiyye, Murdâriyye, Ca'feriyye, İşkâfiyye, el-Hayyâtiyye, Ka'biyye, Sâlihîyye ve Hüseyniyye mezhepleri teşekkül süreçleri, coğrafyaları, temsilcileri ve görüşleri açısından değerlendirilerek açıklanmıştır.

Târîh-i kelâm Dersleri, sade, anlaşılır ve akıcı bir dil ile ders müfredatına ve talebenin ilmî derecesine uygun, istifadesi yüksek bir eserdir. *Târîh-i kelâm Dersleri*, klasik kelâm anlayışıyla el-Milel ve'n-Nihal usulüyle kaleme alınmıştır. Bunun bir neticesi olarak eserde sistematik, akıcı ve net bir konu tasnifi yapılmıştır. Böylece bahsi geçen mezheplerin her biri tarihsel bir sıra takip edilerek müstakil bir konu başlığı şeklinde açıklayıcı, tartışmacı, betimleyici ve örnek olay anlatım yöntemleri ile işlenmiştir. Bunun yanında nakledilen kelâmî görüşler ve atıf yapılan eserlerle detaylı bir anlatım sergilenmiştir. Müracaat edilen eserlerin kaynak bilgileri hem dipnotlarda hem de bölüm sonlarında verilmiştir. İbn. Esîr'in *el-Kâmil*'i, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'i, İbn. Mâkûlâ'nın *el-İkmâl*, İbn. Cevzî'nin *el-Muntazam*'ı, Yâkût el-Hamevî'nin, *Mu'cemü'l-Büldân* ve *Mu'cemü'l-Üdebâ*''sı, Mes'ûdî'nin *Mürûcu'z-Zeheb*'i, Taberî'nin *Târîhu'l-Ümem* ve *'l-Mülûk'u*, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-Muhît*'i, Şâtîbî'nin *el-İ'tisâm*'ı, İbn. Haldûn'un *Mukaddime*'si, İbn. Sâ'd'ın *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*'sı, Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın *Câmi'u'd-Düvel*'i, İbn. Hazm'ın *el-Fasl*'i, el-Îcî'nin *el-Mevâfık*'ı, el-Câhız'ın *Kitâbü'l-Hayevân*'ı, müracaat edilen eserlerden bazılarıdır.¹⁴³

1.5 Tasavvuf

1.5.1 *Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri*

Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri, Karahisar Sahib (Afyonkarahisar) Meb'usu Muallim Mehmed Kâmil Bey'in ders takrirlerinin 1914 yılında Hukuk Matbaası ve kütüphanesi sahibi Eşref Hudarî tarafından derlenerek basılması ile vücuda getirilmiştir. Eser, 4 forma 64 sayfadır ve müstakil bir ders kitabı olarak basılmıştır.¹⁴⁴

Ahlâk-ı Şer'iyye dersi, namaz gibi, zekât gibi ve oruç gibi dîni vazifelerden biri olan ahlâkî ilkelerin şer'î, amelî, vicdanî ve itikadî açılardan naklî ve aklî dayanaklarıyla ele alınıp sistemleştirilmesi amacıyla ders programına dâhil edilmiştir.

¹⁴³Şerefeddin Efendi, *Kelâm Târîhi*, C.I, s.24,25; C.II, s.8, 12, 24.

¹⁴⁴Bkz. Melek Yıldız Güneş, *Darülfünûn'da Ahlâk Dersleri*, İstanbul, İlem Yayınları, 2020, s.126.

Ders notları da talebelerin ders müfredatına uygun, istifade edebileceği bir ders kitabının olması ve imtihanlara hazırlanabilmesi amacıyla hazırlanmıştır.¹⁴⁵

Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri, geniş bir mukaddime ve bir bölümden oluşmaktadır. Eserin Mukaddime kısmında ahlâk-ı şer'iyyenin mâhiyeti, mevzu'u, faydası ve kaynakları güzel ahlakın İslam hukukundaki yeri, İslam hukuku ile ilişkisinden bahsedilerek İmtihan suallerine yer verilmiştir. İmtihan sualleri şöyledir:

1. "Hulk"un cumhur ve İmam Gazalî'ye göre tarifleri ve bu iki tarif arasındaki fark nedir?
2. Hulk-ı hüsn ve hulk-ı sû' nedir? Hüsn-i hulkun derecât ve merâtibi var mıdır? Fazîlet-i ahlâkiyye nedir?
3. Ahlâk-ı şer'iyye ilim merkezindeki "Şer'iyye" kaydı ne ifade eder? Dîn -i İslâm'ın dîn-i ahlâkî olduğu îzah olunsun. Şerî'at-ı İslâmiyye nazarında aklın mevki'i nedir?
4. Ahlâk-ı Şer'iyyenin mâhiyeti, mevzu'u, gâye ve fâidesi nedir?
5. Ahlâk-ı şer'iyyenin me'hazlarına dâir îzâhât ? Kur'ân-ı mübîne i'tisâm ve temessük-i âmir olan iki üç âyet-i kerîme ile bu babta şeref-vârid olan Hadis-i nebevînin takrîri? Sünen-i peygamberîye i'tisâm ve temessük vücûbuna dâir ba'zı âyet-i kerîme ile bu babda şeref-vârid olan ehâdis-i seniyyeden iki, üç tanesinin beyânı?
6. Sünen-i ashab ve tabî'in ve eimme-i dîn-i mübîn de bir me'haz ahlâkî olduğunun îzâhı? Bu babda şeref-vârid olan "Arbâz b. Sâriye" hadîsinin beyân ve îzâhı?
7. Bid'at nedir? Ondan men' ve tahzîr için şeref-vârid olan hadîs-i şerîflerden ba'zılarının beyanı? "لتتبعن سنن من قبلكم" Hadîs-i şerîfinin takrîri?
8. Bid'atın derecât-ı selâsesi îzâh olunsun? Bid'at-ı şer'iyye bunların hangi kısımlarına itlâk olunur? Bid'at-ı hasene nedir? Bid'at-ı hasenenin mübâh, müstehab, vâcib kısımları îzâh olunsun? Dalâlet olan bid'at nasıl bid'attır? Fi'l-i bid'atle terk-i sünnetten zarar cihetiyle hangisi ziyâdedir?
9. Fezâil-i ahlâkiyyenin nazarı Şer'-i şerîfteki derecesinin îzâhı? Hüsn-i hulk hakkında şeref-vârid olan âyât-ı kerîme ve ehâdis-i nebeviyyeden ba'zılarının takrir ve beyânı?"¹⁴⁶

Eserin birinci faslına gelindiğinde ahlâkın insânî ve hukûkî boyutlarının bu bölümde incelendiği görülmektedir. Burada müderris "Vazîfe" kavramı üzerinde durarak vazifenin bütün insanlığı ilgilendirilen umumî bir kanun olduğunu ifade etmektedir. Devamında vazifenin esasının hayra hizmet ve şerden kaçınmak olduğu belirterek iyilik ve kötülük meselesini vazife bağlamında mütalaa eder.¹⁴⁷ Vazife

¹⁴⁵ Mehmed Kâmil, *Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri*, İstanbul, Hukuk Matbaası, 1332, s.3.

¹⁴⁶ Mehmed Kâmil, *Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri*, İstanbul, Hukuk Matbaası, 1332, s.30.

¹⁴⁷ M. Kâmil, *Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri*, s.50.

bilincini en etkili bir biçimde pekiştiren unsurlar ise ahiret inancı, korku ve ümit arasında olma ve Allah'ın rızasını talep etmek olarak sıralanmış nefsin, kanunların ve kamu vicdanının bu vazifeyi tek başına te'min edemeyeceği buradaki kanun koyucunun Şâri'-i Teâlâ olduğu vurgulanmıştır.¹⁴⁸ Dolayısıyla ahlâkî yükümlülüklerin taksimi tüm dayanaklarıyla yapılarak İnsanın kendisine, dinine, ailesine, komşularına, din kardeşlerine, hayvanlara ve topluma karşı olmak üzere çok çeşitli sınıflara ayrılmıştır. İnsanın kendisine karşı vazifeleri ise "Bedenî ve Rûhî Terbiye" olmak üzere ikiye taksim edilmiş ve sadece "Bedenî Terbiye" kısmı işlenmiştir.¹⁴⁹ Burada bedenî terbiye, her ferdin öncelikle Cenâb-ı Hakk'ın ihsan buyurduğu bedenî hasletleri güzel bir şekilde korumak ve gücümüz yettiğince tekemmülüne gayret etmek şeklinde açıklanmıştır. Bunun yanı sıra غَنَّاكَ قَبْلَ هَرَمِكَ، وَصَحَّتَكَ قَبْلَ سَقَمِكَ، وَغَنَّاكَ قَبْلَ مَوْتِكَ." "اغتني خمساً قبل خمس: شبابك قبل هرمك، وصحتك قبل سقمك، وفراغك قبل شغلِكَ، وحياتك قبل موتِكَ." "Beş şey gelmeden önce beş şeyi ganîmet bil: İhtiyarlığından önce gençliğini, hastalanmadan önce sıhhatini, fakirliğinden önce zenginliğini, meşgul zamanlarından önce boş vakitlerini ve ölümünden önce hayatını!"¹⁵⁰ hadîs-i şerîfi ile Resulullah Efendimizin bedenî terbiyeye dair tembih ve tebliğ ettiği vazifelerimize işaret edilmiştir. Bununla birlikte mukaddimenin akabinde olduğu gibi I. faslın sonunda da imtihan sualleri bulunmaktadır. İmtihan sualleri şöyledir:

1. "Vazîfenin mâhiyeti îzâh olunsun? Vazîfenin esâsı nedir; vazîfenin bu esâsına hangi hadîs-i şerîf ile işâret buyrulmuştur.
2. Vezâif-i icâbiyye ve vezâif-i selbiyye ile ihtivâ ettikleri aksâm-ı erba'anın tarifleri?
3. Mi'yâr-ı hayr ve şer temâyülât-ı vicdâniyye midir?
4. Hüsün ve kubuh kaç sûretle telakkî olunur? Her birinde hâkim nedir?
5. Edâ-i vazîfeye lisân-ı şerî'atte ne nam verilir? Takvâ kaç ma'nada müsta'meldir? Ma'na-i 'âmm nedir? Ednâ ve a'lâ derecelerinin îzâhı? Ma'na-i hâs nedir? Şerî'atte takvâ namıyla müte'ârif olan 'âmm ve hâs ma'nalardan hangisidir?
6. Kemâl-i takvâ için kebâir ve sagâirden ictinâb ile şübühâtta ve fuzûl-i mübâhâtta ictinâb lâzım mıdır?
7. Vazîfeden en büyük gâye nedir? İhsân neye derler? Dâreynde hayır ve sa'âdete nâiliyette vazîfeye bir gâye olabilir mi? Sırf menfa'ât-i şahsiyye kastıyla ifâ edilen vazîfede fazîlet bulunur mu?
8. Vazîfenin kuvve-i te'yîdiyyesi nedir? Nefs-i nâtika, kavânîn-i mevzu'a, vicdân-ı 'âmme edâ-i vezîfeyi te'mîn edebilir mi? İzâhı.

¹⁴⁸ M. Kâmil, **Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri**, s.53.

¹⁴⁹ M. Kâmil, **Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri**, s.60.

¹⁵⁰ M. Kâmil, **Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri**, s.63; Buhârî, Rikak, 3; Tirmizî, Zühd, 25.

9. Vazife kaç kısımdır? İzâhât-ı lâzıma ile taksîm olunsun.
10. Kudemâ-i ahlâkıyyûn vazîfeyi ne sûretle taksîm ve ta'rîf ederler? Biz şu taksîmleri hangi bahislerde iltizâm edeceğiz?
11. Vezâif-i nefsiyye nedir? Kaç cihete aittir?
12. Terbiye-i cismiyye nedir? İntihârın şer'an menhî olduğu izâh olunsun? İntihâr-ı hakîkî ve intihâr-ı hükmî nedir?
13. Terbiye-i cismâniyyede başlıca kaç gâyeye atıf nazar olunur?
14. Tahaffuz ve tedâvînin Şer'at-ı İslâmiyye nazarındaki ehemmiyeti beyân olunsun?"¹⁵¹

Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri, sade, akıcı, kısa ve öz bir anlatımla kaleme alınan muhtasar bir eserdir. Eser, Dârülfünûn Ahlak-ı Şer'iyye müfredatına ve yüksek öğretim derecesine uygun ilmî bir üslup kullanılarak ders kitabı hüviyetinde hazırlanmıştır. Böylece muhteva açıklayıcı, öğretici, örnek olay, soru cevap vs. anlatım yöntemleriyle birçok açıdan ele alınarak işlenmiştir. Eserde konu tasnifi tûmdengelim metoduna göre düzenli ve tamamlayıcı bir akış ile yapılmıştır. Böylece fasıllar bahislere, bahisler maddelere ayrılarak işlenmiştir. Eserde yer yer verilen Farsça beyitler, anlatıma ahenk katmıştır.¹⁵² Anlatımı nitelikli hale getiren unsurlardan biri de konuların âyet ve hadîslerle temellendirilerek dipnot bilgisinin verilmesidir. Bununla beraber bölüm sonlarında verilen çalışma soruları talebelerin imtihanlara hazırlanmalarını kolaylaştırarak esere işlevsellik kazandırır. Ders notlarının muhtevası, usûlü ve üslûbu açısından öneme hâiz bir diğer nokta da başvuru kaynak eserlerdir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'i*, Hâkîm el-Nisâbü'rî'nin *el-Müstedrek'i*, İmam Nevevî'nin *Riyâzü's-Sâlihîn'i*, Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-Kebîr'i*, İmam Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Dîn'i*, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* istifade edilen eserlerden bazılarıdır. Bunun dışında "Müteahhirûn ulemasına, cumhûra ve ulemâ-i kadîmeye göre" şeklinde görüş nakledilmesine rağmen dipnot bilgisi ihmal edilen birçok atıf mevcuttur.

1.5.2 Tasavvuf Târîhi

Tasavvuf Târîhi, Müderris Mehmed Ali Aynî tarafından kaleme alınmış 1925'te Kütüphâne-i Sûdî-Vatan Matbaası tarafından basılmıştır. Eserde iki kısımdan oluşmakla beraber sayfa numaraları her kısım kendi içinde numaralandırılarak verilmiştir. Dolayısıyla ilk kısım 155, ikinci kısım da 250 sayfadan müteşekkildir.

¹⁵¹M. Kâmil, *Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri*, s.64.

¹⁵²M. Kâmil, *Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri*, s.37.

Tasavvuf Târîhi 'nin bulunduğu cilde Mehmed Ali Aynî'nin *Hacı Bayram-ı Veli* adlı eseri de eklenerek iki eser tek ciltte toplanmıştır.¹⁵³

Tasavvuf Târîhi, Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi talebelerine mahsus olmak üzere derste okutulmak üzere hazırlanmıştır. Nitekim eserin hazırlanış amacı Müderris Mehmed Ali Aynî tarafından “Bir Tasavvuf Târîhi yazmaktaki müşkülâtı tecrübemle biliyorum. Fakat böyle bir târîhi okutmak vazifesi uhdeme tevdi’ edilmiş olduğu için şimdilik yalnız Dârülfünûn talebesine mahsûs olmak üzere takrirlerimi bir mecmua şeklinde neşre hasbe’l- îcâb muvâfakat ettim.”¹⁵⁴ ifadeleriyle açıklanmaktadır.

Tasavvuf Târîhi muhteva açısından değerlendirildiğinde “Tasavvuf Târîhi” ve “İslâm Tasavvufu” olmak üzere iki kısımdan oluştuğu görülmektedir. Ayrıca her iki kısım da beş fasıldan teşekkül etmektedir. Tasavvuf Târîhi kısmında Hindistan, Mısır, Yunanistan, Müsevîlik ve Hıristiyanlıkta Tasavvuf konuları tarihsel, sosyolojik ve antropolojik açılardan analiz edilerek temellendirilmiştir. Bu haliyle eserin ilk kısmı Dinler Tarihi konuları esas alınarak kurulmuştur. Mehmed Ali Aynî, tasavvufun çeşitli milletlerdeki tezahürlerini ifade ederken sözlerine “İleride Ehl-i İslâm arasında sûret-i tezâhürünü tafsil edeceğimiz tasavvuf, İslâm’dan evvel var mıdır? Var ise talimâtı nelerden ibâret ve ne şekildeydi? Orta çağa ve ahir zamana nasıl intikâl etti?”¹⁵⁵ sorularıyla başlayarak “Tasavvuf Târîhi” bölümünü zikredilen sorular üzerine temellendirir. Bunun yanında tasavvuf tarihi “Hindistan’da Tasavvuf”¹⁵⁶ “Mısır’da Tasavvuf” “Yunan’da Tasavvuf”¹⁵⁷ “Müsevîyette Tasavvuf”, “Hikmet-i İskenderiye”, “İsevîlikte Tasavvuf” fasılları üzerinden kurulmaktadır. Böylelikle tarihin tasavvufi anlamda başlangıç noktası Hint alt kıtası olarak belirlenmektedir. Bu durum aynı zamanda Yunan merkezli tarih anlayışının kırıldığının göstergesidir.

Tasavvuf Târîhi 'nin “İslâm Tasavvufu” kısmı ise dört fasıldan müteşekkildir. Fasıllar fihristte yedinci fasıldan devam edilerek numaralandırılrsa da metin içinde altıncı fasıldan başlatılmaktadır. Bu sebeple “İslam Tasavvufu” kısmında fihrist ve metin arasında uyumsuzluk vardır. Dolayısıyla metin içindeki fasıl sıralaması esas alınmıştır. Altıncı fasıl, “Ehl-i İslâm Arasında Tasavvufun Zuhûru” faslıdır. Bu fasılda

¹⁵³ Mehmed Ali Aynî, *Tasavvuf Târîhi*, Kitâbhâne-i Sûdî, Vatan Matbaası, İstanbul 1341, s.1.

¹⁵⁴ Aynî, *Tasavvuf Târîhi*, s.3.

¹⁵⁵ Aynî, *Tasavvuf Târîhi*, s.4.

¹⁵⁶ Aynî, *Tasavvuf Târîhi*, s.11.

¹⁵⁷ Aynî, *Tasavvuf Târîhi*, s.50-86.

âbid, zâhid, nevâfil ve takvâ kavramları tanımlanmış, bilhassa Nevâfil konusu, Hacı Zihni Efendi'nin *Ni'met-i İslâm* adlı eserinin “Kitâbü's-salât” kısmının 364. Sayfada başlayan “Nevâfil” bahsi esas alınarak yazılmıştır.¹⁵⁸ Yedinci fasılda sûfi kelimesinin aslı, kullanımı, sûfilerin giyimi, tasavvuf, mutasavvıf, fakir, melamiyyet, derviş, dede, baba, havan, ârif, kalender terimlerinin tanım ve tarifleri yapılmıştır. Bunun yanında tasavvufî sınıflar (1.Kâmil, 2.Sâlik, 3.Mukînîn), tasavvufun bir ilim olup olmadığı, ilim olarak okutulması, tasavvufî tarikatların uyguladığı yöntemler ve sair konular dayanakları ile temellendirilmektedir. Sekizinci fasıl “Tarikat” faslıdır. Burada tarikatlara dair genel kurallardan bahsedilmektedir. Eserin Dokuzuncu faslı ise “Terbiye ve İrşad” faslıdır. Bu çerçevede bir tarikata girebilmek için yapılması gerekenler, Şeyhe biâtın mahiyeti, şeyhin zikir telkinleri, zikrin gerekliliği, hırka ve tac giyme meseleleri açıklanmıştır.¹⁵⁹ Eserin son faslı olan onuncu fasıl da Sülûk faslıdır. Burada Şeyhe intisaptan sonra başlayan seyr-i sülûk mertebelerinden ve çeşitlerinden bahsedilmiştir.¹⁶⁰ Bununla birlikte Eserin burada nihayete eren asıl metninin sonunda kaynakça ve fihrist de bulunmaktadır.

Tasavvuf, tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla hâl ilminden kâl ilmine dönüşmüş ve teorik bilgiye indirgenmiştir. *Tasavvuf Târîhi ders notları* da bunun bir sonucu olarak modern târîh metoduyla kaleme alınmıştır. Buna binaen eserin ilk kısmının dinler tarihi ve felsefesi, ikinci kısmının da İslam tasavvufu metodolojisine uygun kaleme alındığı görülmektedir. Böylece tasavvuf tarihi kadîm Hint medeniyetinden başlatılmış ve Hıristiyanlığa kadar tarihsel bir kronolojiyle sürdürülmüştür. İslam tasavvufu kısmında geleneksel tasavvuf usûlü takip edilerek konular tümdengelim metodu ile sıralanmıştır. Eser üslup açısından değerlendirildiğinde sade, akıcı, anlaşılır ve ahenkli bir dilin tercih edildiği görülmektedir. Eserin telifinde tercih edilen ayrıntılı konu tasnifi anlatım da takip edilmiş her konu kavramları, kaideleri ve misalleriyle detaylı bir şekilde işlenmiş dinî inancın kutsalları ve sosyolojik yansımaları nesnel bir anlatımla sergilenmiştir. Özellikle ilk kısımda kullanılan kavramlar Fransızca asılları ile verilmiştir. Eserin

¹⁵⁸ Aynî, *Tasavvuf Târîhi*, s.158.

¹⁵⁹ Aynî, *Tasavvuf Târîhi*, s. 218.

¹⁶⁰ Aynî, *Tasavvuf Târîhi*, s.231, 32.

nitelikli anlatımını destekleyen, ahenk ve derinlik katan bir diğer unsur da konu sonlarında yer yer verilen beyitlerdir.¹⁶¹

Tasavvuf Târîhi, başvuru kaynakları açısından değerlendirildiğinde zengin bir kaynakça sunulduğu görülmektedir. Müracaat edilen eserler dipnotların haricinde eserin sonundaki kaynakça kısmında da zikredilmektedir. Bunlar, İmam Gazzâlî'nin *Kimyâ-yı Saâdet*, *Miškâtü'l-Envâr ve İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'i, Hemadânî'nin *Zübdetü'l-hakâ'ik fî keşfi'd-dekâ'ik*'i, İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, *Fusûsü'l-Hikem*, *et-Tedbîrâtü'l-ilâhiyye* ve *Tercümânü'l-eşvâk*'ı, İbrahim el-Halebî'nin *Ni'metü'z-zerî'a fî Nusreti's-şerî'a'sı*, Kuşeyrî'nin *er-Risâle'si*, Sühreverdî'nin *Bostanu'l-Kulûb* ve *Avârifü'l-Maârif*'i, Taşköprizâde'nin *eş-Şakâiku'n-Numâniyye'si*, Müstakimzâde'nin *Evrâd-ı Kâdirî ve Ahvâl-i Melâmiyye'si*, Bedreddîn Simâvî'nin *Vâridât*'ı, İbrahim Hakkî Hazretlerinin *Mârifetnâme'si*, Aziz Mahmûd Hüdâî'nin *Tarîknâme'si*, Girîdî'nin *Uyûnü'l-Hidâye'si*, Abdülkâdir Geylânî'nin *Gunyetü't-Tâlibîn*, *Tarîku'l-Hak* ve *Fütûhu'l-Gayb*'ı, Şîrvânî'nin *Virdü's-Settâr* ve *Esrâru't-Tâlibîn*'idir.¹⁶²

2. İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI

2.1. Tedrîs-i Târîh-i Umûmî

Tedrîs-i Târîh-i Umûmî, Ahmed Midhat Efendi Tarafından 1908-1912 yılları arasında okutulan derslere ait notlardan oluşmaktadır. Ders notları Dârülfünûn Mecmuasında 1910-1912 yılları arasında haftalık olarak basılmakla beraber 1912'de bir ders senesi boyunca okutulacak formalar bir cüzde toplanarak Sırât-ı Müstakîm Matbaası'nda basılmıştır.¹⁶³ Dolayısıyla Kütüphane arşivlerinde bulunan matbu nüshaların sayfa sayılarında farklılıklar mevcuttur. Ulaştığımız Süleymâniye Yazma Eser Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürkler Koleksiyonu “69” numaralı kayıttan bulunan matbu nüshada Üç ders senesi boyunca okutulan ders notlarının tamamı mevcuttur. Sonuç olarak ders notlarının tamamı 32 Forma 528 sayfadır.¹⁶⁴

¹⁶¹ Aynî, *Tasavvuf Târîhi*, s.210.

¹⁶² Aynî, *Tasavvuf Târîhi*, s.251.

¹⁶³ Ahmed Midhat Efendi, “Târîh-i Umûmî (Forma I)”, *Dârülfünûn Dersleri*, İstanbul, Ahmed Sâkî Bey Matbaası, C.II, S.21, 1 Şubat 1325; a.mlf., “Târîh-i Umûmî (Forma IIV)”, *Dârülfünûn Dersleri*, İstanbul, Sırât-ı Müstakîm Matbaası, C.II, S.37, 12 Teşrîn-i Evvel 1328.

¹⁶⁴ Ahmed Midhat Efendi, *Dârülfünûn Dersleri Tedrîs-i Târîh-i Umûmî*, İstanbul, Sırât-ı Müstakîm Matbaası, 1328; a.mlf., *Dârülfünûn Dersleri Tedrîs-i Târîh-i Umûmî (Üçüncü Sene)*, İstanbul, Sırât-ı Müstakîm Matbaası, 1328.

Ahmed Midhat Efendi'ye göre Tarih, geleceğin keşfinin yolunu açmaktır. Çünkü geçmişte yaşanan olayların hikmetlerinin anlaşılması geleceğe yön verir. Tarih de bu hususiyeti sebebiyle geleceğin anlamlandırılmasını sağlayan önemli bir ilimdir. Târîh-i umûmî ilmi de bu alanın alt dallarından biri olarak gelişmiştir.¹⁶⁵ Târîh-i Umûmî dersi yukarıda zikredilen ehemmiyetine binaen Dârülfünûn Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye programına haftada iki defa okutulmak üzere dâhil edilmiştir. Dersin muallimliğine de bu alanda eser telif eden Ahmed Midhat Efendi 4 Kasım 1908'de tayin edilmiştir.¹⁶⁶ Ders notları da Târîh-i Umûmî dersinde okutulmak üzere talebelere yönelik hazırlanmıştır.

Târîh-i umûmî ilmi, Hz. Âdem'den bu yana insanlık tarihine konu olan her şeyi asrın şartlarını göz önünde bulundurarak elde edilen kaynaklar doğrultusunda ele alır.¹⁶⁷ Ahmed Midhat Efendi de hazırladığı ders notlarını Hz. Âdem'in yaratılışını başlangıç noktası seçerek başlatmıştır. Eserin ders kitabı olarak hazırlanması dolayısıyla muhtevanın da yıllık plana göre belirlendiği görülmektedir. Buna göre tarih devirleri, Hz. Âdem'den Hz. İsmâ'il'in doğumuna kadar (m.4963- m.476) İlk Çağ, Batı Roma'nın yıkılışından Doğru Roma'nın Osmanlılar tarafından yıkılmasına kadar (476-1453) Orta Çağ ve İstanbul'un fethinden zamanımıza kadar Yeni Çağ, olmak üzere üç çağa ayrılmaktadır.¹⁶⁸ Ders müfredatı gereği burada sadece ilk kısım olan "Kurûn-ı Kadîme Tarihi" (İlk Çağ) esas alınmıştır.¹⁶⁹ İlk kısım da Medhal, "Evvel Zaman", "Zaman-ı Esâtir" ve "Zaman-ı Târîh" olmak üzere üç babı ihtiva etmektedir.¹⁷⁰ Bu üç tarih döneminin olayları eserin medhalinde 12 devre olarak planlanmış olsa da 9 devirle sınırlı kalmıştır.

Eserin Medhal kısmında, tarihin tanım ve tarifleri, konusu, gayesi, ehemmiyeti, kaynakları, tasnifi, usûlü, kısımlarının isimleri, tarih öncesi ve sonrası zamanlar, umûmiyet ve hususiyeti, tarih ve coğrafya arasındaki ilişki, ilk çağın bablara taksimi, babların devirlere taksimi gibi giriş konularını ihtiva etmektedir. Böylece Medhal

¹⁶⁵ A. Midhat, **Tedris-i Târîh-i Umûmî**, s.4.

¹⁶⁶ BOA, MF.MKT, nr. 1082-56, 1080-25.

¹⁶⁷ A. Midhat, **Tedris-i Târîh-i Umûmî**, s.10.

¹⁶⁸ A. Midhat, **Tedris-i Târîh-i Umûmî**, s.8.

¹⁶⁹ A. Midhat, **Tedris-i Târîh-i Umûmî**, s.17.

¹⁷⁰ A. Midhat, **Tedris-i Târîh-i Umûmî**, s.12.

kısmı ihtiva ettiği konu ağırlığı bakımından ilk defa okutulan bir ders için yeterli giriş bilgisi sunmaktadır.¹⁷¹

Eserin ilk kısmının I. babı olan “Evvel Zamân”, Hz. Âdem ve Nuh devirlerini, II. Babı olan “Zamân-ı Esâtir”, “Putperestlik, Kahramanlık, Şairlik ve Kavânîn” devrelerini, III. babı olan “Zamân-ı Târih” ise, Devr-i Azîmet-i Yunaniye ve İskender’in Vefatı” devirlerini ihtiva etmektedir. Bunun yanında *Tedrîs-i Târih-i Umûmî*, ele aldığı muhteva bakımından Müellif’in daha önce Tercümân-ı Hakikat Gazetesi’nde çıkan yazılarını birleştirerek hazırladığı *Târih-i Umûmî (Kısmı Evvel: Ezmine-i Mütekaddime Târîhi)* adlı eseriyle muhteva ve usûl bakımından paralellik göstermektedir. Dolayısıyla ders notları bahsi geçen eser esas alınarak hazırlanmıştır.¹⁷²

Târih-i Umûmî’de, Tarihî devirler, muadillerinde olduğu gibi Hz. İsmâ’il’in doğumundan öncesi ve sonrası esas alınarak tasnif edilmiştir.¹⁷³ Buna göre eserde her devrin olayları kendi içinde tarihsel bir sıraya göre analiz edilerek irdelenmektedir. Buna binaen benimsenen tarih usûlü ile milletlere dair sözlü ve yazılı kaynaklardan toplanan veriler, vakıaların önem ve etkisine göre tasnife tabi tutulmuştur. Eserde konular kapsadığı tarih aralığı ile orta başlık şeklinde verilmiş kısımlar bablara, bablar, devirlere, devirler de yan başlıklarla ayrılarak detaylandırılmış bu sayede karışıklığa mahal verilmemiştir. Bunun yanında her babın başında ihtiva ettiği konular içindekiler maddeleri ile belirtilmiş böylece okuyucunun hazırbulunuşluğu sağlanmıştır.¹⁷⁴ *Târih-i Umûmî*, ders kitabı olarak hazırlanan eserlerden olması hasebiyle sade ve akıcı bir üslupla öğrencinin ihtiyaçlarına ve seviyesine uygun bir dille kaleme alınmıştır. Eserde bahsi geçen milletlere dair kavramlar ve özel isimler üslubu ağırlaştırırsa da benimsenen açıklayıcı anlatım okuyucunun konuları daha iyi kavramasını sağlamıştır. Öte yandan bahsi açılan milletlerin tarihi serüveni sosyolojik, ekonomik, coğrafik, kültürel, siyasi, hukukî, sanatsal ve daha birçok yönden ele alınarak irdelenmiştir. Ayrıca konuların izâhı amacıyla verilen örnek olaylar ve hikayeler anlatımı müşahhas bir hale

¹⁷¹ A. Midhat, *Tedrîs-i Târih-i Umûmî*, s.3-16.

¹⁷² Ahmed Midhat Efendi, *Târih-i Umûmî (Kısmı Evvel: Ezmine-i Mütekaddime Târîhi)*, İstanbul, Kırk Anbar Matbaası, 1295.

¹⁷³ A. Midhat, *Tedrîs-i Târih-i Umûmî*, s.7.

¹⁷⁴ A. Midhat, *Tedrîs-i Târih-i Umûmî*, s.17, 41.

getirmiştir.¹⁷⁵ İlâveten her konu özet ve sonuç değerlendirmesi yapılarak neticeye bağlanmıştır.

Hikayeci tarih usûlünün kullanıldığı eserde birçok kaynaktan rivayet, tenkide tabi tutulmadan aktarılmıştır; fakat nakledilen rivayetlerin atıf bilgileri çoğunlukla göz ardı edilmiştir. Kur'an-ı Kerîm, Tevrat, Manu Kanunları, Ahmed b. Hanbel'in, *Müsned*'i, Taberi'nin *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, İbn Haldun'un *el-İber*'i, Herodot'un *Tarih*'i, Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia* *Destanları*, Gaston Maspero'nun *Egyptian Archaeology* ve *Histoire Ancienne Des Peuples De L'orient*'i, François Fenelon'un *Les Aventures de Télémaque*'si, Cesar Cantu'nun *Storia Universale*'si, Arnold Hermann Ludwig Heeren'nin *History of Ancient Civilizations* ve *History of Classical Literature Since the Revival of Learning* metin içinde zikredilen başvuru kaynaklarındandır.¹⁷⁶

2.2. Siyer-i Celîle-i Nebeviyye

Siyer-i Celîle-i Nebeviyye, İzmirli İsmail Hakkı Efendi'nin kendi el yazısıyla tuttuğu ders notlarından müteşekkildir. Eserin yazma nüshası, Süleymânîye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı koleksiyonu “3773” numaralı kayıta mevcuttur. Yazma nüshanın kapağının ve eser başlığının olmaması sebebiyle eser kaydında “Târîhin Lüzûmu İlm-i Târîh” ismi kullanılmıştır. İlk aşamada yazma olarak tutulan notlardan oluşan eser, ilaveler ve düzenlemelerle tekrar kaleme alınmış, 1914 senesinde Tevsî'-i Tıbbâ'at Matbaası'nda neşredilmiştir. Eserin editörlüğünü de Sebîlü'r-Reşâd Kütüphanesi sahibi H. Eşref Edip (Fergan) üstlenmiştir. Eserin yazma nüshası 30, matbu nüshası ise 154 sayfadan müteşekkildir. Ayrıca *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, İsmail Hakkı Uca tarafından günümüz harfleri ile tekrar basılmıştır.¹⁷⁷

Siyer-i Celîle-i Nebeviyye'nin telifinin öncelikli gayesi siyer ilminin helalleri, haramları ve ahlâkî faziletleri itibariyle üsve-i hasene olan Hz. Peygamber'i (s.a.v) sünnetiyle öğreten mühim bir ilim olmasıdır. Siyer ilmi, bu özelliği ile hem hadis ilminin hem de tarih ilminin dallarındandır.¹⁷⁸ Bunun üzerine *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye* tüm eğitim öğretim kademelerinde ders programlarına dâhil edilerek

¹⁷⁵ A. Midhat, *Tedrîs-i Târîh-i Umûmî*, s.68.

¹⁷⁶ A. Midhat, *Tedrîs-i Târîh-i Umûmî*, s.34,38.

¹⁷⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, haz. İsmail Hakkı Uca, İstanbul, Esra Yayınları, 1996.

¹⁷⁸ İzmirli İsmail Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, Dârü'l-Hilâfe, Tevsî'-i Tıbbâ'at Matbaası, 1332, s.7.

talebenin seviyesine uygun bir şekilde okutulmuştur. Ders notları da Türkçe bir esere ihtiyaç duyulması sebebiyle talebelerin bilgi ihtiyacını karşılama amacıyla telif edilmiştir.

Siyer-i Celile-i Nebeviyye'nin “Mukaddimât” bölümünü ihtiva etmektedir. Bu durum telif edilmesi planlanan siyer eserinin tam manasıyla gerçekleştirilemediğini göstermektedir. Bu bölüm İslam tarihi kaynakları ve müelliflerine dair bibliyografik bilgilerin sunulduğu giriş bölümüdür. Burada öncelikle siyer ilminin tarifi, konusu, kapsamı faydaları, İslamî ilimler arasındaki yeri ve önemi açıklanarak temel bilgiler sunulmaktadır.¹⁷⁹ Devamında işlenen İslam tarihinin alt dalları, İslam tarihi müellifleri, eserin yazımından tercih edilen ekol, râvî ve rivâyetlerin halleri, sıhhat derecelerine göre hadisler, itibar edilmeyen meşhur kitaplar, meşhur mevzû' ve zayıf hadisler vs konular “Mukaddimât” bölümünü teşkil etmektedir. Ayrıca eserin sonunda bir konu fihristi bulunmaktadır. Fihristte tüm konular alt başlıklarıyla tam ve eksiksiz verilmiş İslâm tarihine dair bibliyografya sunulmuştur.¹⁸⁰

Siyer-i Celile-i Nebeviyye, İzmirli İsmail Hakkı Efendi'nin sade, akıcı ve ilmî üslubunun somut örneklerindendir. Müellif eserini telif ederken taassuptan uzak ve başlığın hakkını veren nitelikli bir anlatım sergilemektedir. Eserde hem rivâyet hem de dirâyet usûlü takip edilmiş konular aklî ve naklî delillerle detaylandırılmıştır. Eserin giriş kısmının bu denli kapsamlı ve konu çeşitliliğine sahip olması eserin planlanan cüz, fasıl ve bablarının derinliği ve değeri hakkında fikir vermektedir. Eserde konular birbirini tamamlayan, bütüncül bakış açısıyla düzenli bir akış içerisinde sunulmaktadır. Konu tasnifindeki sistemli akış, konu anlatımları ve dipnotlar için de söz konusudur. Konu anlatımında elzem görülen noktalar müfit muhrasar bir üslupla aktarılmış, kavram tanımları, doğum ve vefat bilgileri ve atıf yapılan eserlere dair kaynak bilgileri dipnotlarda verilmiştir. Eserin telifinde istifade edilen siyer ilmi ve kaynaklarına dair birincil kaynaklar, Kütüb-i Sitte, İmam Mâlik'in *Muvattâ'sı*, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'i*, İbn. Hacer'in *el-İsabe'si*, Zehebî'nin *Tezkiratü'l-Huffâz* ve *Mîzânü'l-İ'tidâl'i*, İbn. Şihâb ez-Zührî'nin *el-Megâzi'si*, Nevevî'nin *Takrîb'i*, Suyûtî'nin *Tedrib'i Safiyü'd-dîn'i* el-Hazrecî'nin *Hülâsatü Tezhîb ve Tehzîbi'l-*

¹⁷⁹İzmirli, *Siyer-i Celile-i Nebeviyye*, s.7-10.

¹⁸⁰İzmirli, *Siyer-i Celile-i Nebeviyye*, s.154-5.

Kemâl'i Taberî'nin, *İhtilâfu'l-Ulemâi'l-Ensâr*'ı, İbn. Hişâm'ın *Sîret*'i, Muhammed el-Hût'un *Esne'l-Metâlib*'i, Reşîd er-Râşid İbn. Mustafa'nın *Tahzîru'l-Müslimîn*'i, Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn'u* vs. eserlerdir. İlaveten Ali el-Kârî, Dârekutnî, Beyhakî, Sehâvî, Makdîsî, İbn. Hazm, İbn. Cevzî, İbn. Hibbân ve sair âlimlerden de nakiller yapılmıştır.¹⁸¹

2.3. *Târîh-i Dîn-i İslâm*

Târîh-i Dîn-i İslâm, Defter-i Hakanî Nâzırı, Dârülfünûn Hukuk ve İlahiyat Fakültesi ve Mekteb-i Kudât muallimlerinden İbnü'l-Emin Mahmud Esad Seydişehirî tarafından *Medhal*, *Kısm-ı Mekkî* ve *Medenî* olmak üzere üç cilt halinde neşredilmiştir. Eser ilk defa Maârif Nezâreti'nin 1 Kasım 1897 tarihli ruhsatıyla neşredilmiş, eserin ikinci baskısı ise Mahmud Esad Efendi'nin Dârülfünûn Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye şubesinde *Târîh-i Dîn-i İslâm* ders takrirleri esas alınarak ilaveler ve düzenlemelerle yapılmıştır. Bu noktada her bir cilt ayrı ayrı ele alınmış ve ayrı tarihlerde ihtiyaca binaen neşredilmiştir.¹⁸² Nitekim *Medenî* cildi 1910, *Medhal* cildi 1911 senesinde Matbaa-i Hayriye, *Kısm-ı Mekkî* cildi ise 1924 senesinde Cihan Biraderler Matbaası tarafından İstanbul'da neşredilmiştir. Eserin *Medhal* cildi 647, *Kısm-ı Mekkî* cildi 294, *Medenî* cildi 576 sayfadır. Ayrıca eser Osman Kazancı ve Ahmet Lütfi Kazancı tarafından günümüz harfleriyle sadeleştirilerek Marifet yayınları tarafından 1983'te yayınlanmıştır.¹⁸³

Târîh-i Dîn-i İslâm, Maârif Nâzırı Zühüdü Paşa'nın emri doğrultusunda umûmî tarihin bir parçası olan İslam tarihine dair malûmat edinmek isteyen herkesin istifade edebileceği derli toplu Türkçe bir eser vücuda getirme amacı ile kaleme alınan eserlerdendir. Bununla beraber Mahmud Esad Efendi, eserinin dîbâcesinde İslam tarihinin tedvîn edilerek müstakil bir alana dönüşmesinin ehemmiyetine dikkat çekerek, Zühüdü Paşa'nın İslâm dininin kıtalar arasında saçtığı nuru ve medeniyetini gözler önüne serecek mühim bir eser telif etme görevini kendisine vermesi dolayısıyla

¹⁸¹İzmirli, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, s.1-10.

¹⁸²Mahmud Esad Seydişehirî, *Târîh-i Dîn-i İslâm (Medhal)*, Dersaadet, Cemal Efendi Matbaası, 1315; a.mlf., *Târîh-i Dîn-i İslâm, Kısm-ı Mekkî*, Cihan Biraderler Matbaası, İstanbul 1342; a.mlf., *Târîh-i Dîn-i İslâm Cild-i Medenî*, Matbaa-ı Hayriye, 1329.

¹⁸³Mahmud Esad, *İslam Tarihi Târîh-i Dîn-i İslâm*, haz. Osman Kazancı, Ahmet Lütfi Kazancı, İstanbul, Marifet Yayınları, 1995.

şeref duyduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁴ Bunlara ilaveten eser, Dârülfünûn talebesinin ders kitabı ve başvuru kaynağı ihtiyacını karşılama ve eserin muhtevasını zenginleştirme amacıyla ikinci defa neşredilmiştir.

Târîh-i Dîn-i İslâm, muhteva açısından birbirini tamamlayan üç ciltten müteşekkildir. *Medhal* cildinde İslâm tarihinin mahiyeti, mevzusu, faydası, taksimi ve kaynaklarının açıklandığı girişin ardından Arap Yarımadasının İslam öncesi coğrafi, millî, dinî, siyasî, ekonomik, diplomatik, kültürel özellikleri ve etnografyası değerlendirilerek tanıtılmış Mekke-i Mükerrreme'nin kudsîyetinden bahsedilmiştir. Eserin *Mekkî* ve *Medenî* ciltleri ise siyer-i nebeviyye ve Hz. Peygamber'in iki rûknü olan Kur'an ve sünneti ihtiva etmektedir. Bu noktada siyer-i nebeviyye iki kısma ayrılarak işlenmiştir. Birinci kısım olan Mekke dönemi Hz. Peygamber (s.a.v)'in doğumundan Medine'ye hicretine kadar geçen 53 yıllık süre esas alınarak hazırlanmış, bu çerçevede Hz. Peygamber (s.a.v)'in doğumu, çocukluğu, gençliği, evliliği, Peygamberliği, Habeşistan'a hicret, Hz. Hamza ve Ömer'in ihtidası Hz. Hatice ve Ebû Tâlib'in vefatı ve Akabe biatları ve sair alt başlıklarla işlenmiştir.¹⁸⁵

Hz. Peygamber (s.a.v)'in Medine'ye hicreti ve burada ikamet ettiği on yıl iki aylık dönemi ihtiva eden *Medenî* cildinde de bu dönemin İslâm tarihi açısından önemi ifade edilmiş ve bu süre zarfında yaşanan dinî ve siyasî hâdiseler yıllara göre ayrılarak on bir bab dâhilinde işlenmiştir.¹⁸⁶ Bu çerçevede Hz. Peygamber'in hicreti esnasında yaşananlar, ilk Cuma namazı, Kuba'dan hareket, Yesrib'e varış, ikametgahın tayini, Yesrib isminin değişimi, Mescid-i Nebevî'nin inşası, iç ve dış ilişkiler, Medine sözleşmesi, Dini vecibeler, helaller ve haramlarda yenilikler, gazve ve seriyyeler, Hz. Peygamber'in aile hayatında yaşanan vâkıalar, Hz. Peygamber (s.a.v)'in devlet yönetimi, tayinleri ve taltifleri, İlk umre, Mekke'nin Fethi, siyasi vâkıalar, Arap kabilelerin temsilcileri ile görüşmeler, Hac emri, Veda haccı ve Hz. Peygamber (s.a.v)'in ahirete irtihali konuları işlenmiştir.

Târîh-i Dîn-i İslâm, sade, akıcı, anlaşılır ve ilmî bir üslup kullanılarak betimleyici bir anlatımla kaleme alınan kıymetli eserlerdendir. Eser, Hz. Peygamber

¹⁸⁴ Mahmud Esad Seydişehrî, *Târîh-i Dîn-i İslâm (Medhal)*, Dersaadet, Cemal Efendi Matbaası, 1315, s.3-4.

¹⁸⁵ Seydişehrî, *Târîh-i Dîn-i İslâm, Kısım-ı Mekkî*, Cihan Biraderler Matbaası, İstanbul 1342, s.4.

¹⁸⁶ Mahmud Esad Seydişehrî, *Târîh-i Dîn-i İslâm Cild-i Medenî*, Matbaa-ı Hayriye, 1329, s.4.

(s.a.v)'in hayatı, İslam dininin asr-ı saadetten bugüne yayılış süreci ve insanlığın fikir dünyasına etkisi tahlil edilerek hazırlanmıştır. Ayrıca tarihsel vâkıaların tarafsız bir yaklaşımla aşağıda zikrettiğimiz üzere çeşitli kaynaklardan derlenerek, sebep sonuç ilişkisi çerçevesinde tarihsel bir sıraya göre işlenip aktarılması ile vücut bulmuştur. Eserde elde edilen bilgiler zaman mekân ve toplum bağlamında analiz edilerek sunulmuştur. Bununla birlikte bahsi geçen coğrafi özellikler bugünle kıyaslanarak sade bir şekilde betimlenmiş, ilgili kavram ve isimlerin sözlük manalarına yer verilmiştir. Eserde konular net ve ayrıntılı bir şekilde belirlenerek bablar fasıllara, fasıllar maddelere ayrılarak giriş, gelişme ve sonuç düzenine uygun bir şekilde işlenmiştir. İlâveten ciltler arasındaki konu bütünlüğü yapılan atıflarla sağlanmıştır.

Eser, kaynakçası açısından değerlendirildiğinde Kur'an-ı Kerim, Kütüb-i Sitte'nin haricinde temel siyer kaynaklarından İbn. Abbas, İbn. İshak, İbn. Hişâm, Vâkıdî ve Taberî'ye, müteahhirûn siyer ve İslam tarihi eserlerinden de Mes'ûdî'nin *İhbâru'z-zamân* ve *Murûcu'z-zeheb*, Kâdî 'İyâz'ın *eş-Şifâ fî Hukûki'l-Mustafâ*, İbn. Cevzî'nin *el-Muntazam fî Târihi'l- Ümem* ve *el- Vefâ fî Fedâili'l-Mustafâ*, İbn. Esîr'in *Kâmil ve Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-sahâbe*, İbn.. Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-zamân*, İbn. Haldûn'un *el-İber ve Mukaddime*, Makrîzî'nin *es-Sülûk Li-ma'rifeti Düveli'l-mülûk*, İbn. Hacer'in *el-İşâbe fî Temyîzi's-sahâbe*, Suyûtî'nin *ed-Delâil fî Ma'rifeti'l-evâil* ve Kastallânî'nin *el-Mevâhibü'l-ledünniyye* adlı eserlerine başvurulmuştur.¹⁸⁷ Bununla birlikte Atâ-i Horasânî ve birçok âlim ve siyer erbabından rivâyetlere yer verildiği ve Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûs-ı A'lâm* adlı eserine atıf yapıldığı görülmektedir..¹⁸⁸ Aynı zamanda eserin telif sürecinde dini ilimler ile beraber etnografya, coğrafya, sosyoloji, antropoloji, dil bilimi, edebiyat ve sair ilimlerden istifade edilmiştir. Ayrıca eserde dipnot sistemi kurulmuş ve alıntı yapılan alim ve eserleri dipnotta verilerek ilave açıklamalar yapılmıştır. Bu noktada dipnotta yapılan ilave açıklamalarla konuyla ilgili oluşabilecek soru işaretleri giderilmiştir. Ayrıca eserin birinci cildi olan *Medhal* cildinin sonunda fihrist bulunmakla beraber diğer iki cildinde bulunmamaktadır.

¹⁸⁷ Seydişehrî, *Târîh-i Dîn-i İslâm Medhal*, s.8.

¹⁸⁸ Seydişehrî, *Târîh-i Dîn-i İslâm Medhal*, s.75.

Mahmud Esad Efendi kaleme aldığı *Târîh-i Dîn-i İslâm*, adlı eseriyle Arap yarımadasının İslâm öncesi ve sonrası çehresine dînî, millî, coğrafi, siyasî, medenî, iktisadî yönlerden ayna tutmuş, İslâm dîni ile yaşanan değişim ve dönüşümü gözler önüne sermiştir. Eserde Mekke ve Medine dönemleri öncesinde, Arap yarımadasının tüm özellikleri aktararak okuyucu anlama, kavrama ve analiz etme noktasında hazır hale getirilmiştir. Aynı zamanda eserin her bir cildinde yeterli bilgi sunularak etkili ve doyurucu bir anlatım sergilenmiştir. Netice itibarıyla *Târîh-i Dîn-i İslâm*, bugün hala değerini muhafaza eden İslam tarihi sahası açısından değerli bir başvuru kaynağıdır.

2.4. İslâm Dîni Târîhi I ve II

İslâm Dîni Târîhi, Şemseddin Bey, tarafından okutulan I. ve II. sömestir derslerine ait notlardan oluşmaktadır. Ders notlarının birincisi 1924 ikincisi de 1925 yılında Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti tarafından Dârülfünûn Matbaası'nda basılmıştır. Taş baskı olarak neşredilen eserde sayfa numaraları I ve II. ciltte birbirini takip edecek şekilde sıralanarak 19 forma 296 Sayfada tamamlanmaktadır. Eserin II. cildinin kapak sayfasında ders notlarının Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi talebelerinden Mehmed Râşid Efendi tarafından tutulduğu belirtilmektedir. Ders notlarının I ve II. sömestri bölümleri talebeler tarafından bir araya getirilerek cilt ettirilmiştir. Ele aldığımız matbu nüshada *İslâm Dîni Târîhi'nin* yanı sıra Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi 1914-1915 ders dönemine ait *Elsine-i Sâmiye Târîhi* ders notları da mevcuttur.

Dîn-i İslâm Târîhi dersi 1924-1925, 1925-1926 ders senelerinde Şemseddin Günaltay tarafından okutulmuştur.¹⁸⁹ *İslâm Dîni Târîhi* notları da bu dersin talebesinin imtihanlara hazırlanmasını kolaylaştırmak, dersi takip edebileceği ve bilgi ihtiyacını giderecek bir ders kitabı vücuda getirme amacıyla hazırlanmıştır. Bununla birlikte eser, İslâm dininin hangi asırda, nasıl bir çevrede, hangi haller ve şartlar dâhilinde ve ne şekilde neşet ettiğini, devam eden asırlarda ne gibi gelişmelere uğradığını, diğer dinlerden ne derece etkilendiğini ortaya koyma amacıyla da neşredilmiştir.¹⁹⁰

İslâm Dîni Târîhi I. sömestri, muhteva açısından değerlendirildiğinde Arap yarımadasının İslâm öncesindeki beşerî, itikadî, coğrafi, siyasî, sosyal ve ekonomik açılardan durumunu ele alan konuları ihtiva ettiği görülmektedir. Eser, "İslâm'ın

¹⁸⁹İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi, 1341-1342, İstanbul, Yeni Matbaa, s.123.

¹⁹⁰Şemseddin Bey, *İslâm Dîni Târîhi*, İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1340, s.3.

Zuhûr Ettiği Asırda Beşeriyetin Hali”, “İslâm’ın Zuhûr Ettiği Muhît-i Tabi’î” “Arabların Menşei” “Arablarda Hurâfe ve Kehânet”, “Câhiliye Arablarında Falcılık”, “Câhiliyede Kadın ve Nihah Şekilleri”, “Câhiliyede İctimâî Âile”, “Câhiliyyede Teşkilât-ı İctimâiyye ve Sınıflar” konuları üzerine kurulmuştur. Eserin “İslâm’ın Zuhûr Ettiği Asırda Beşeriyetin Hali” konusunda “İslâm bütün beşeriyetin mukadderâtı üzerinde derin etkiler bırakan büyük dinlerin sonuncudur”¹⁹¹ ifadesiyle başlamış ve İslâm’ın tesirlerinin anlaşılabilmesi için zuhur ettiği asırda yaşayan insanların İslâm öncesi durumlarına hızlı bir şekilde bakılmasının gerektiği ifade edilmiştir. Bununla beraber cemiyetlerin yapısı, Mecûsîlik, İsevilik, putperestlik ve inanç sistemleri, hadarî ve bedevînin sosyal hayatından bahsedilmektedir. “İslâm’ın Zuhûr Ettiği Muhît-i Tabi’î” (İslâm’ın Zuhûr Ettiği Doğal Çevre) konusunda İslâm’ın beşiği Arabistan’ın coğrafi özelliklerinden bahsedilerek, Arabistan’ın oluşum süreci, etrafını çeviren dağları, çölleri, kıtalar arasındaki konumu, denizi, kara sınırları ve karasuları açıklanmaktadır. üçüncü konuda Arap ve farklı ırklardan insanların yarımadaya göç süreci, Arabistan sakinlerinin sosyal, ticarî, diplomatik hayatları ve coğrafi özelliklerinin sosyolojik sonuçlarına dair örnekler sunulmuştur.¹⁹² Bir sonraki konu “Arabların Menşei” konusudur. Burada Arap kabileler toplumsal hayat itibariyle Ârâmîler ve İbrânîlere benzetilerek Amâlika’ya uzanan soy geçmişlerinden bahsedilmektedir. Bir sonraki konu başlığı ise “Arabistan’da Peygamberler” konusudur. Burada Arabistan’da yaygın olarak benimsenen fetişizm, animizm ve totemizm gibi kadim inanışlar konu edilerek Arabistan coğrafyasına gönderilen peygamberlerden Hz. Sâlih ve Hûd peygamberler, Ad ve Semud kavimleri Hûd ve A’râf sûrelerindeki kıssalar esas alınarak tanıtılmıştır.¹⁹³ I. sene I. sümestri konuları kış sümestrinin sonu ifadesiyle burada nihâyete ermektedir. Ders notlarının II. Sümestr konularını ihtiva eden II. cüz’ü “Arablarda Hurâfe ve Kehânet”, “Câhiliye Arablarında Falcılık”, “Câhiliyede Kadın ve Nihah Şekilleri”, “Câhiliyede İctimâî Âile”, “Câhiliyyede Teşkilât-ı İctimâiyye ve Sınıflar” konularını ihtiva etmektedir. Bu cüzde İslam öncesi Arap kabileleri daha çok, sosyolojik, kültürel, hukukî, psikolojik, siyâsî açılardan ele alınarak tahlil edilmiştir.

¹⁹¹Şemseddin Bey, **İslâm Dîni Târîhi**, s.5.

¹⁹²Şemseddin Bey, **İslâm Dîni Târîhi**, s.27.

¹⁹³Şemseddin Bey, **İslâm Dîni Târîhi**, s.150.

İslâm Dîni Târîhi, ders notlarından hareketle eserin telifinde tarih metodolojisinin temel kurallarının benimsendiği görülmektedir. Eserde İslâm Dîninin tarihsel sürecine dair sahih rivâyetler mukayeseden geçmeksizin hakikatlerine uygun, olduğu gibi aktarılmıştır.¹⁹⁴ Zira Kur'an âyetlerinin ve sahih rivayetlerin muhakeme, mukayese ve reddi İslâm dinine aykırıdır. Bu minval üzerine Arap yarımadası ve sakinlerinin İslam öncesi durumunu nakleden rivâyetler sıhhatleri açısından tenkit ve tahkik yöntemlerine tabi tutulup tarihsel dönemlerine göre tasnif edilerek aktarılmıştır. Bunun sonucunda nesnel ve delillere dayanan ilmî bir anlatım ve konu tasnifi gerçekleşmiştir. Ders notlarının niteliğini ve ilmî derecesini arttırma noktasında dikkate değer bir diğer nokta da Müderris Şemseddin Bey'in, sosyoloji, psikoloji, coğrafya, antropoloji ve sair ilimlerden istifade ederek yaptığı tahlillerdir. Böylelikle yapılan tahliller meselenin birçok açıdan ele alınmasını sağlamıştır. Eserde etkili dipnot kullanımı söz konusu değildir. Buna rağmen geriye dönük tekrarlar ve ilave açıklamalar dipnotta verilmiştir.¹⁹⁵ Ders notları kaynakları bakımından değerlendirildiğinde, âyet ve hadislerden yapılan nakillerle anlatımın sağlam bir temele dayandırıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İbn. Hişâm'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye'si*, Ya'kûbî'ni *Târîhu'l-Ya'kûbî'si*, İbn. Haldun'un *el-İber'i*, Yakût el Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân'ı*, Ebu'l-Fidâ'nın *el-Muhtasâr'ı* İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil'i*, Mes'ûdî'nin *Murûcu'z-Zeheb'i*, Hemdânî'nin *Sifâtu Cezîreti'l-'Arab'ı* İbn. Kuteybe'nin *Kitâbü'l-Maârif'i*, Hamza el-İsfahânî'nin *Târîhu sinî mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ'sı*, Corci Zeydan'ın *el-'Arab kable'l-İslâm'ı* ve daha birçok esere başvurulduğu görülmektedir.¹⁹⁶

3. FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ

3.1. *Hikmet Dersleri*

Babanzâde Ahmed Naîm Efendi tarafından okutulan derslere ait notlardan oluşan *Hikmet Dersleri*, Dârülfünûn Hukûk Şubesi talebelerinden Ahmed Tal'at ve Hacı Mehmed Tâhir tarafından derlenip düzenlenerek 1913'te *Hikmet Dersleri*, 1914'te de *Felsefe Dersleri* adıyla Hukuk Matbaası'nda neşredilmiştir. Eserin ilk ve ikinci baskısı birbirini tamamlar şekilde tek kitapta M. Cüneyt Kaya ve Cahid Şenel

¹⁹⁴Şemseddin Bey, *İslâm Dîni Târîhi*, s.4.

¹⁹⁵Şemseddin Bey, *İslâm Dîni Târîhi*, s.39.

¹⁹⁶Şemseddin Bey, *İslâm Dîni Târîhi*, s.55.

tarafından İslam Medeniyeti Araştırmaları Projesi dâhilinde günümüz harflerine aktararak basılmıştır.¹⁹⁷

Bir ilmin tasnif, tedvin ve teşekkül süreci o ilmin ne, neden, nasıl, gibi sorularına cevap veren felsefesi ile gerçekleşir. Dolayısıyla felsefesiz bir ilim düşünülemez. Felsefe dersleri de bu ilminin mahiyeti, konuları, ilimler tasnifindeki yeri ve önemine binaen orta ve yüksek öğretim kademeleri ders programlarına dâhil edilmiştir. Ders notları da talebelere kolayca erişebilecekleri bilgi kaynağı sunma amacıyla hazırlanmıştır.

Ders notları, Fransa’da ders kitabı olarak okutulan G. Fonsegrive’in *Eléments de Philosophie* adlı kitabının ilk cildi *Psychologie*’nin esas alınması hasebiyle “İlmü Ma’rifetü’n-Nefs” yani psikoloji konularını ihtiva etmektedir. Böylece muhteva, “Medhal”, “Mukaddime”, “A’mâl-i Hissiyye”, ve “A’mâl-i Zihniyye” bölümleri ile şekillenmiştir. “Medhal”, felsefenin tanımının ve tasnifinin yapıldığı, konu ve kapsamının açıklandığı giriş bölümüdür.¹⁹⁸ Mukaddime kısmında da psikolojinin tanımı, konusu, üslubu, metodları ve tasnifinden bahseden temel bilgiler sunulmaktadır. Eserin birinci bölümü olan “A’mâl-i Hissiyye”, ruhun fillerinin arada vasıta olmaksızın bedene tabi olması durumudur. Bu bölümde davranış türleri, aktif, efektif ve duygusal olmak üzere üçlü bir tasnife tabi tutularak ele alınmaktadır. Burada bahsi geçen davranış türleri beden ve rûhun ilişkisi ve bu ilişkinin duyuşsal ve duygusal davranışların oluşumuna etkisi bağlamında analiz edilerek değerlendirilmiştir.¹⁹⁹ Ders notlarının “A’mâl-i Zihniyye” (Zihinsel Davranışlar) kısmında ise şuur ile akıl, ilim-vicdan, ilim-dış algı, ilmin korunması-hayal ve hafıza arasındaki ilişki tefekkür, mukayese gibi aklın fiilleriyle mütalaa edilmiştir.

Felsefe Dersleri, Fransız okullarında ders kitabı olarak okutulan *Eléments de Philosophie* esas alınarak hazırlanmıştır. *Psychologie* adlı cildinin tercümesi yine Ahmed Naîm tarafından yapılarak *İlmü’n-Nefs* adıyla neşredilmiştir.²⁰⁰ Esas alınan bu eser, ders notlarının muhtevasında olduğu kadar usûl ve üslubunda da belirleyicidir. Böylece *Felsefe Dersleri*, araştırma, inceleme, mukayese, tartışmacı, örnek olay ve

¹⁹⁷Babanzâde Ahmed Naim, **Felsefe Dersleri**, haz. M. Cüneyt Kaya, Cahid Şenel, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015.

¹⁹⁸Babanzâde Ahmed Naîm, **Hikmet Dersleri**, İstanbul, Matbaa-i Hukûkiyye, 1329, s.4.

¹⁹⁹Babanzâde, **Hikmet Dersleri**, s.60.

²⁰⁰Ahmed Naîm, **İlmü’n-Nefs**, Babanzâde, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1915.

açıklayıcı anlatım yöntemleri ile şekillenen felsefe metodu ile telif edilmiştir. Eserde konular, tündengelim metoduna göre kısımlar fasıllara, fasıllar da bahislere ayrılarak sistematik bir şekilde tasnif edilmekle beraber tümevarım yöntemiyle işlenmektedir. Konuların işlenişinde kavramsal analizler, hâkim ve zıt görüşlere dair nesnel değerlendirmeler ve önermelerden hareketle genel yargıya ulaşılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında ele alınan kavramların Fransızca asılları parantez içinde verilerek kavram kargaşasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.²⁰¹ Konu akışında Bacon, Dugald Stewart ve Newton gibi önemli isimlerin görüşlerine müracaat edilmiş nakledilen görüşler ve atıf yapılan eserlere dair kaynak bilgileri dipnotta verilmiştir. Eserin Fransızca kaleme alınan bir eserin tercümesi konumunda olması hasebiyle başvuru eserlerin kahir ekseriyeti Fransız filozoflar tarafından kaleme alınmıştır. Dolayısıyla Ampere, *Essai Sur la Philosophie des Sciences*. Auguste Comte, *Cours de Philosophie Positive*. Bacon, *De Augmentis Scietiarum*. Adolphe Garnier, *Traite des Facultés de l'âme*. Rabier, *Logique ve Methode des Sciences Experimentales ve Psychologie*. Paul Janet, *Qu'est-ce que la philosophie?* Simon Jouffroy, *Mélanges Philosophiques*, Herbert Spencer, *Principes de Psychologie*. Adolphe Taine, *L'Intelligence*. Armand Ribot, *Psychologie de l'Attention*. Dugald Stewart, *Eléments de la Philosophie de l'Esprit Humain* başvuru eserlerden bazılarıdır. Bunun yanı sıra İmam Gazzâlî, Sühreverdî, İbnü'l-Arabî, Seyyid Şerîf Cürcânî, ve Cevdet Paşa gibi İslâm âlimlerinin eserlerine de başvurulmuştur.²⁰²

3.2. Arab Felsefesi

Arab Felsefesi Dârülfünûn İlm-i Hilâf ve Felsefe Muallimi İzmirli İsmail Hakkı Efendi tarafından telif edilerek 1913 yılında Hukuk Matbaası'nda neşredilmiştir. Eser, İsmail Hakkı Efendi'nin Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye ve Edebiyat şubelerinde okuttuğu Arab Felsefî ders notlarından ve 186 sayfadan müteşekkildir

Dârülfünûn derslerinden Arab Felsefesi, İslam öncesi Arap kavimlerin ve İslâm âleminin felsefe ilmini nasıl telakki ve tahlil ettiklerinin açıklanması ve İslâm felsefesinin meşhur filozoflarıyla tanıtılması amacıyla ders programına dâhil edilmiştir.²⁰³ Ders notları da derste okutulmak üzere, talebenin bilgi ihtiyacını giderme

²⁰¹Babanzâde, *Hikmet Dersleri*, s.28.

²⁰²Babanzâde, *Felsefe Dersleri*, Kaya, Şenel Neşri, s.433-436.

²⁰³İzmirli İsmail Hakkı, *Arab Felsefesi*, İstanbul, Hukuk Matbaası, 1331, s.1.

ve bilgiyi ders kitabına dönüştürerek talebenin istifadesine sunma amacıyla neşredilmiştir.

Arab Felsefesi ders notlarında muhteva, felsefeye dair giriş konular ve Yunan felsefesi üzerinden temellendirilmiştir. Eserin giriş kısmında felsefe ve İslâm felsefesinin tanımı, filozoflarca tarifleri, mevzuu, gayesi ve alt dallarından bahsedilmekle beraber İslam öncesi Arap kavimlerinde bilgi türleri, kullanım alanları, geleneksel uygulamalar ve inanç türleri açıklanmıştır.²⁰⁴ Eserin asıl kısmını teşkil eden konular ise, felsefenin teşekkül sürecine dair bahislerdir. Bu kısımda felsefe tarihinin başlangıç noktası Şehristânî'nin "Felsefede asl ve mebd'e' felsefe-i Yunânîyedir."²⁰⁵ beyanı esas alınarak Yunan felsefesi ve Thales, Anaxagoras, Anaksimenes, Pisagor, Empedokles, Sokrates, Platon olmak üzere yedi Antik Yunan filozofu kabul edilmiştir. Yunan felsefesi Thales'ten Sokrat'a, Sokrat'tan Aristo'ya ve Aristo'dan Orta çağ Felsefesine kadar olmak üzere üç devire ayrılarak varlık, bilgi, ahlâk ve siyaset felsefeleri açısından ele alınmıştır. Öte yandan Aristocu ve Platoncu düşünce okulları, felsefeleri, temsilcileri ve telifleri Yunan felsefesi nokta-i nazarından ele alınmaktadır. Bunun yanında Platoncu Yahudi (İşrâkiyye) ekolünün temsilci Filon'un doğu felsefesi ile Yunan felsefesini birleştirerek yeni bir ekol ortaya koyma çabasından bahsedilmektedir. Bölüm sonunda da Platon'un varlık felsefesine dair fikirleri beyan edilerek Aristo ile farklılıklarının ve benzerliklerinin kıyası yapılmıştır.

Arab Felsefesi ders notları, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihâl* adlı eseri esas alınarak tarih ve felsefe metotlarıyla kaleme alınmıştır.²⁰⁶ Buna binaen insanlık tarihi dinî, felsefî, siyasî, ictimâî, ekonomik, kültürel ve sanatsal açılardan ele alınmış hakkında toplanan veriler tarihsel sıra ile aktarılmıştır. Eser, İzmirli İsmail Hakkı Efendi'nin diğer ders notlarıyla kıyaslandığında net bir konu tasnifine tabi tutulmuş olmasa da konu akışı ana ve yan başlıklarla tûmdengelim metoduna göre sağlanmıştır. İzmirli İsmail Hakkı Efendi'nin kaleme aldığı diğer ders kitaplarında olduğu gibi konular, ilgili kavramların lûgat ve terim anlamları, ilgili meseleler ve atıf yapılan filozof görüşleri ile detaylandırılarak işlenmiş her konu sonunda geriye dönük tekrarlarla sonuç değerlendirmesi yapılmıştır. Eserin telifinde başvuru kaynak

²⁰⁴İzmirli, *Arab Felsefesi*, s.2-66.

²⁰⁵İzmirli, *Arab Felsefesi*, s.67.

²⁰⁶İzmirli, *Arab Felsefesi*, s.12, 65.

eserler incelendiğinde İslam felsefesi kaynaklarına öncelik verildiği görülmektedir. Bu yanında Batı felsefesi kaynakları da ihmal edilmemiştir. Öte yandan eserin birçok noktasında Tevrat ve İncil ile Müderris'in kendi eserlerine de atıf yaptığı görülmektedir. Bunun haricinde Şehristânî'nin *el-Milel ve 'n-Nihal*'i, Râzî'nin *el-Milel ve 'n-Nihal Şerhi ve Muhassal*'ı, Tûsî'nin *Muşâri 'u 'l-Muşâri* ' müracaat edilen birincil kaynaklardandır. Ayrıca Alfred Fouillee, Filon, Edmund Husserl, Diogenes Laertios, vs. filozofların kaleme aldığı Felsefe tarihi ve fenomenolojiye dair eserlerden de iktibas yapılmıştır.²⁰⁷

3.3. Felsefe Dersleri I. Kitâb Ma'Rifetü'n-Nefs ve II. Kitâb İlmi-i Mantık

Felsefe Dersleri, Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye ve Edebiyat şubelerinde İzmirli İsmail Hakkı tarafından okutulan derslere dair notlardan oluşmaktadır. Ders notları Müderrisin ruhsatıyla 1914 senesinde Hukuk Kitapçısı Eşref Hadarî tarafından bir takım düzenleme ve ilavelerle Hukuk Matbaası'nda ikinci defa basılmıştır. Eserin Birinci cildi 19 forma 304, ikinci cildi 20 forma 307 sayfadan müteşekkildir.

Felsefe, ilimlerin tarifini tasnifini, amacını, kurallarını, işleyişini, yöntemini, mahiyetini vs. yönlerini tanıtan ve açıklayan bir ilimdir.²⁰⁸ Bu sebeple her ilmin tesis ve teşekkül sürecini tamamlayabilmesi için felsefe ilmine ihtiyacı vardır. Felsefe ilmi sahip olduğu vasıflar ve ihtiyaca binaen orta ve yüksek öğretim kademelerinde okutulmaktadır. *Felsefe Dersleri* de yukarıda ele aldığımız ders notlarının telif amaçları doğrultusunda hazırlanmıştır.

Felsefe Dersleri, "Ma'rifetü'n-Nefs" ve "İlm-i Mantık" olmak üzere iki ciltten müteşekkildir. I. cilt, giriş ve mukaddimenin akabinde işlenen "A'mâl-i Hissiyye", ve "A'mâl-i Zihniyye" konularını ihtiva etmektedir. Eserin giriş kısmında felsefe ve ilmin tarifleri, konusu, taksimi, teşekkül süreci, felsefenin metodolojik yönü ve ilimlere etkisi açıklanmaktadır. Bu bölümde felsefeye dair temel bilgiler ve felsefenin ilimler arasındaki yeri ve önemi izâh edilmektedir. felsefe ilmi, "Felesefe-i Nefsiyye (Psikoloji)" ve "Felsefe-i Ūlâ (Metafizik)" olmak üzere iki kısma ayrılmış, "Ma'rifetü'n Nefs" ve "İlm-i Mantık", "Felsefe-i Nefsiyye"ye dâhil ilimler olarak zikredilmiştir. Eserin mukaddime kısmında da felsefenin psikolojik yönüne temas

²⁰⁷İzmirli, **Arab Felsefesi**, s.137, 155, 169.

²⁰⁸İzmirli İsmail Hakkı, **Felsefe Dersleri Ma'rifetü'n-Nefs**, Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1330, s.21.

edilerek psikolojinin tarifi, taksimi, konusu, psikolojide gözlem ve mantık, psikolojik davranış şekilleri ve sair konular ayrıntılı bir şekilde işlenmektedir. Eserin birinci kısmı olarak devam eden “A‘mâl-i Hissiyye”²⁰⁹ konusunda davranışlar öncelikle aktif, efektif ve duygusal olmak üzere üç kısma ayrılmış ardından bedensel hadiselerin ruhsal hadiselerle intikali, duygusal hadiseler (elem- lezzet, şehvet- tutku, âtifet (İlgi, merak ve ihtiraslar), duyular, hayal, hiss-i müşterek²¹⁰, Uyku, Rüya, Delilik ve Hayvanlarda zihin konuları ile detaylandırılmıştır. Burada özellikle İslam filozoflarının hiss-i müşterek, hafıza ve hayal kavramları dair nazariyelerine ve William James, Alexander Bain gibi İskoçyalı filozofların Çağrışım yasalarına (Mekân ve zaman birliği, benzerlik, karşıtlık) dair nazariyelerine yer verilmiştir. Bu bölümün bir diğer dikkat çekici noktası da hayvanların zihni yapısının insanlarla mukayese edilerek, psikolojik, fizyolojik, içgüdüsel ve zihinsel özellikleri ve fillerinin Descartes, Montaigne, Rorarius, Rearumur ve sair filozofların ortak ve zıt fikirleri çerçevesinde ele alınmasıdır.²¹¹ *Felsefe Dersleri*’nin devam eden ikinci kısmı “A‘mâl-i Zihniyye” dir. Bu kısmın ilk konusu akıl anlamına da gelen müdrikdir. Bu kısımda müdrike, şuur ile müdrike, Tahdîk²¹², tefekkür ve mukayese bahisleri çerçevesinde işlenmiştir.²¹³

Felsefe Dersleri’nin ikinci kitabı olan İlmi Mantık, giriş ve “Tasavvurât”, “Tasdîk ve Kazıyye” ve “İstidlâlât” konularını ihtiva etmektedir. II. cildin giriş kısmında beşerî ilimler tasnif edilerek gayesi, mevzuu, işlevi ve alt dalları, ilimler tasnifindeki yeri, önemi, ilimlerin teşekkülündeki etkisinden bahsedilmektedir. Eserin asıl bölümünü teşkil eden bölümünde mantık ilminin tarifi, gayesi ve mevzuu, tarihi ve psikoloji ile arasındaki benzerlik ve farklılıkları, önemi beyan edilerek diğer ilimlerle kıyası İslam ulemâsından İmam Eş‘arî, Kâdî Ebû Bekir Bâkılânî, İbn. Haldun, İmam Gazzâlî’nin görüşleri ile yapılmıştır. Yine bu bölümde mantık ilmi, umûmî ve uygulamalı olmak üzere iki kısma ayrılmış, umûmî mantığın temel özellikleri, taksimi ve metafizikle ilişkisi “Tasavvurât”, “Tasdîk ve Kazıyye” ve

²⁰⁹ İzmirli, *Felsefe Dersleri Ma‘rifetü’n-Nefs*, s.56.

*Hiss-i Müşterek: Duyu verilerinin toplandığı; ayrıca algı yanılması, halüsinasyon, rüya gibi iç yaşantıların duyumlandığı algı merkezi için kullanılan psikoloji terimi.

²¹¹ İzmirli, *Felsefe Dersleri Ma‘rifetü’n-Nefs*, s.296.

*Bir nesneye dikkatlice bakmak, o nesneyi farkları itibariyle diğerlerinden ayırmak, temeyyüz etmek.

²¹³ İzmirli, *Felsefe Dersleri Ma‘rifetü’n-Nefs*, s.286.

“İstidlâlât” bahislerine ayrılarak açıklanmıştır. Eserin nihâyetinde de mantık ilminin ıslahı amacıyla “Lâhika” kaleme alınmış ve bu ilminin vasıfları, hususları ve faydalarından bahsedilmiştir.²¹⁴ Ayrıca eserin sonunda konu fihristi ve zikrolunan kavramların Fransızca karşılıklarının verildiği felsefi terimler sözlüğü bulunmaktadır.

Felsefe Dersleri, müfredata ve yüksek öğretim seviyesine uygun bir şekilde felsefe metoduyla hazırlanmıştır. Eserde sade ve akıcı üslup tercih edilmekle beraber felsefenin kendine has terimleri dili ağırlaştırmıştır. Bu durumu telafi etmek amacıyla eserde bahsi geçen felsefi kavramların Fransızca karşılıkları verilmiş ve eserin sonuna felsefi terimler sözlüğü eklenmiştir. Eser konu tasnifi açısından değerlendirildiğinde konu bütünlüğü sağlayan, anlaşılır, akıcı genelden özele doğru devam eden düzenli bir tasnif yapıldığı görülmektedir. Nitekim muhteva cüzlere, cüzler bablara, bablar fasıllara, fasıllar da yan başlıklara ayrılarak işlenmiştir. Bununla birlikte her bölüm sonunda konular maddeler halinde özetlenerek sonuç değerlendirmesi yapılmıştır.²¹⁵ Eserin ikinci cildine mahsus olmak üzere her bölüm sonunda başvuru kaynakları zikredilerek fihriste eklenmiştir.²¹⁶ Sonuç olarak atıf yapılan eserler, Aristoteles, *Organon*. Jean Elie Rabier, *Leçons de Philosophie*. Paul Janet, *Historie de la Philosophie ve Traite Elementaire De Philosophie*. Emil Buvarak’ın *Cours Élémentaire de Philosophie*. George L. Fonsegrive’in *Éléments de Philosophie*. Edmond Goblot, *Le Vocabulaire Philosophie*. Abel Rey, *Leçons de psychologie et de philosophie*. Antoine Arnauld ve Pierre Nicole, *Logique de Port-Royal*. Porphyrios, *Isagoci*. Auguste Penjon, *Précis d’Histoire de la Philosophie*. René Descartes, *Discours de la Méthode*., Francis Bacon, *Novum Organum*. Main de Biran, *Dictionnaire des Sciences Médicales* gibi Fransızca felsefe ve psikoloji kaynakları olmakla beraber İbn. Sînâ’nın *eş-Şifâ*, *Kitâbü’n-Necât* ve *el-İşârât ve’t-tenbîhât*. Fârâbî’nin *er-Resâ’il* ve *Kitâbü’l-Hurûf*’u, İmam Gazzâlî’nin *Mi’yâru’l-İlm*, *el-Munkızu mine’d-Dalâl* ve *Tehafütü’l-Felasife’si*, İbn. Rişd’ün *Faslu’l-Makal*’ı, İbn. Hazm’ın *et-Taqrîb li-Haddi’l-Mantık*’ı vs. müslüman filozofların eserleri de unutulmamıştır.²¹⁷

²¹⁴İzmirli, *Felsefe Dersleri, İlm-i Mantık*, Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1330, s.271.

²¹⁵İzmirli, *Felsefe Dersleri Ma’rifetü’n-Nefs*, s.28; a.mlf., *Felsefe Dersleri, İlm-i Mantık*, s.93.

²¹⁶İzmirli, *Felsefe Dersleri, İlm-i Mantık*, s.35.

²¹⁷İzmirli, *Felsefe Dersleri, İlm-i Mantık*, s.35, 55, 64, 100, 117, 151, 175.

3.4. *İslâm Felsefesi Târîhi*

İslâm Felsefesi Târîhi, Müderris İzmirli İsmail Hakkı tarafından Dârülfünûn Edebiyat ve İlahiyat fakültelerinde okutulan derslere ait notlardan müteşekkildir. Ders notlarının üç baskısı mevcuttur. 1920 ve 1924 baskıları Dârülfünûn Matbaası'nda 1922 baskısı da Matbaa-i Âmire'de taş baskı usûlüyle yapılmıştır. 1920 ve 1922 baskıları *Felsefe-i İslâmiyye Târîhi* adıyla Dârülfünûn Edebiyat Medresesi Encümeni tarafından 1924 baskısı ise *İslâm Felsefesi Târîhi* adıyla Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti tarafından neşredilmiştir. 38 forma ve 596 sayfadan oluşan eser, Refik Ergin tarafından günümüz harflerine aktarılarak neşredilmiştir.²¹⁸

Ders notları, felsefenin Müslümanlar arsında nasıl telakki edildiği, felsefenin kelam, tasavvuf ve ahlâk ilimleriyle ilişkisinin ve İslâm felsefesinin asr-ı saadetten bugüne teşekkül, gelişim ve dönüşüm safhalarının temsilcileri ile beyan edilmesi amacıyla Fakülte talebelerine yönelik hazırlanmıştır.²¹⁹

İslâm Felsefesi Târîhi, muhteva açısından değerlendirildiğinde mukaddime, bir bölüm ve hâtimeden oluştuğu görülmektedir. Eserin mukaddimesinde, İslâm felsefesinin mahiyeti, tarifi, mevzuu, gayesi, faydaları, ilke ve esasları, dereceleri, usûlleri, ekolleri ve okulları, ilimler tasnifi konularının ele alındığı görülmektedir.²²⁰ Eserin esasını teşkil eden ana konu “Turûk-ı Erbaa veya Menâhic-i Erbaa”dır. (Dört yol veya Dört Yöntem) Bu bölümde mevzu bahis olacak dört yöntem (kaynak) Kur'an ve hadîs, nazar ve burhan, keşif ve vicdan, ta'lim ve beyan yöntemleridir. Bahsi geçen dört yöntem tarihsel bir sıra takip edilerek ve alt başlıklarla detaylandırılarak işlenmiştir. Eserin odak noktası olan dört yöntemin tarihsel süreci İmam Gazzâlî esas alınarak tarihlendirilmiştir. Nitekim İmam Gazzâlî'den öncesi mütekaddimîn sonrası da müteahhirîn devri olarak ayrılmıştır. Bu noktada mütekaddimîn ve müteahhirîn devirleri üç yönden birbirinden ayrılır. Bunlar, mantık usûlünü kabul, in'ikâs-ı edilleyi²²¹ ret ve felsefe konularına yapılan ilâvelerdir.”²²² Mantık usûlünü kabul etmeyen mütekaddimîn âlimleri, Bâkılânî, İbn.. Akîl, Ebu'l-me'âlî, Ebû Ali el-

²¹⁸ İzmirli İsmail Hakkı, **İslâm Felsefesi Tarihi**, haz. Refik Ergin, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008.

²¹⁹ İzmirli İsmail Hakkı, **İslâm Felsefesi Tarihi**, İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1924, s.4.

²²⁰ İzmirli, **İslâm Felsefesi Tarihi**, 6-55.

*In'ikas-ı Edille: delilin yanlışlığının iddianın yanlışlığını gösterdiğini öne süren bir istidlal yöntemidir. İn'ikas-ı edille, kelam ilminde kullanılan istidlal (delillendirme) yöntemlerinden birisidir. Bu yöntem Eş'arilik ekolünün mütekaddimîn dönemi temsilcilerinden Bakıllâni tarafından ortaya koyulmuştur.

²²² İzmirli, **İslâm Felsefesi Tarihi**, s.81.

Cübbâî, Ebû Hâşim, Abdü'l-Cebbâr Hemedânî, Ebu'l-Hasan el-Basrî, İbnü'n-Nevbaht ve İbnü'l-Heysem şeklinde sıralanmıştır. İmam Gazzâlî'nin müteahhirîn döneminin öncüsü kabul edilmesinin temel sebebi ise mantık usûlü noktasında seleflerine muhalefet etmesidir. Böylece İmam Gazzâlî ile başlayan müteahhirîn dönemi Ebu'l-Feth Şehristânî, Fahreddîn Râzî, Seyfeddîn Amidî ve birçok İslâm âlimi tarafından temsil edilmiştir. Dört yöntemin ilk bahsi olan Hadis ve Kur'an yolu çerçevesinde İslâm'a davet, Kur'an ve hadîsin dayanakları ve hikmet-i teşrî' den bahsedilmiştir. Düşünce ve Burhan yöntemi konusunda Ehl-i sünnet ve bid'at, kelâm ve felsefe yollarından bahsedilerek felsefe ve kelam arasındaki benzerlik ve farklılıklar, ihtilaf konuları ve delilleri izâh edilmektedir. Keşif ve vicdan yöntemi konusunda tasvufî düşünce yollarından bahsedilmiştir. Son yol olan Ta'lim ve Beyan yolu çerçevesinde ise Bâtınî düşüncenin dönemleri, inanışları, tevilleri ve hilelerinden ve Batınîlik ile diğer fırkalar arasındaki farklardan bahsedilmiştir. Yine bu noktada İmam Gazzâlî'nin Bâtınî düşünce ve tevillere verdiği cevaplar ikili diyalog şeklinde aktarılmıştır.²²³ Bunun yanı sıra Fırka-i Nâciye, ehl-i bid'at, sünnet ve felasife fırkaları İmam Gazzâlî'ye göre temellendirilmiştir. Ders notlarının son kısmında da Hikmet-i Teşrî' ve Ahlâk, Selefiye, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe, Bâtınîlik ve İslâm felsefesi tarihinin devirlerinden hareketle konu özeti ve sonuç değerlendirmesi yapılmıştır.²²⁴

İslâm Felsefesi Târîhi, İzmirli İsmail Hakkı Efendi'nin sade ve akıcı bir dille talebenin seviyesine uygun kısa ve öz bir anlatımla kaleme aldığı eserlerindendir. Kullanılan felsefî kavramlar metin dilinin ağırlaşmasına sebep olsa da yapılan ilave açıklamalarla dilde sadelik çabası devam ettirilmektedir. Bununla beraber muhteva, ders müfredatı çerçevesinde tûmdengelim metoduyla bab, fasıl ve bahis ayrımı yapılmadan orta başlıklarla oluşturulmuştur. Eserde her bir konu başlığı kendi içinde giriş gelişme ve sonuç düzenine tabi tutularak, madde ve şemalarla önemli noktaların altı çizilerek ele alınmıştır. Eserde konular soru-cevap, açıklayıcı ve öğretici anlatım yöntemleri kullanılmakla beraber bütünlüğünü bozacak herhangi bir eksikliğe rastlanmamıştır. Eserde pek çok eser, müellif, filozof ve mütekellimden iktibas yapılmış kaynak bilgileri ekseriyetle metin içinde az da olsa dipnotta verilmiştir.²²⁵

²²³İzmirli, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s.361-365.

²²⁴İzmirli, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s.548-592.

²²⁵İzmirli, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s.467.

İslam Felsefesi Tarihi'nin telifinde İmam Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'i, *el-Müstasfâ*, *el-Münkızü mine'd-Dalâl* ve *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserleri başta olmak üzere, İmam Eş'arî'nin *el-İbâne'si*, İbn. Rüşd'ün *Faslu'l-Makâl*'ı, Taftazânî'nin *Şerhu'l-makâsıd*'ı, Fahreddîn er-Râzî'nin *el-Metâlibü'l-Âliye'si*, Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin *Avârifü'l-Ma'ârif*'i, Şehristânî'nin *el-Milel*'i, İbn. Hazm'ın *el-Fasl*'ı, Ebü'l Hüseyin Hayyât'ın *el-İntişâr*'ı, Adüddîn el-İcî'nin *el-Mevâkıf*'i, İmam Kuşeyrî'nin *er-Risâle'si*, İbn. Arabî'nin *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*'ı Râgıb el-İsfahânî'nin *el-İ'tikâdât*'ı, İbn. Sînâ'nın *eş-Şifâ* ve *el-İşârât*'ı, Fârâbî'nin *İhşâ'ü'l-Ulûm*, *Tahşîlü's-Sa'âde* ve *el-Medînetü'l-Fâzıla'sı*, İhvân-ı Safâ'nın *er-Resâil*'i, Hâris el-Muhâsibi'nin *en-Neşâ'ihu'd-Dîniyye'si*, Gelenbevî İsmail Efendi'nin *el-Hilâf*'ı vs. birçok esere müracaat edilmiştir.²²⁶

3.5. Felsefe-i Dîn

Felsefe-i Dîn, Mustafa Şekip Bey'in ders takrirlerinden müteşekkildir. Ders takrirleri, İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti tarafından taş baskı usûlüyle neşredilmiştir. 15 forma ve 118 sayfadan oluşan eser, Fatih Taştan tarafından sadeleştirilerek günümüz harfleriyle tekrar neşredilmiştir.²²⁷ Eserin kapak sayfasının zarar görmesi sebebiyle basım tarihi belirlenememekle beraber ders notlarının Müderris'in göreve başladığı 1927 senesinde neşredildiği kuvvetle muhtemeldir.

Dinin kendisinin felsefî bir mesele olarak belirli bir düşünce sistemi ve nesnel bir bakış açısıyla ele alınması ve değerlendirilmesi Dîn felsefesi ilmiyle mümkündür. dîn felsefesi, felsefenin bir alt dalı olarak tedvin edilerek Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi ders programına dâhil edilmiştir. *Felsefe-i Dîn* ders notları buna binaen derse dair başvuru kaynağı vücuda getirmek ve öğrencinin temin ve istifadesini sağlamak amacıyla neşredilmiştir.

Ders notları, “Dîn, Mistisizm ve Ahlâk”, “Hartmann’a Göre Mistisizm’in Hizmetleri”, “Me’hazları Hakkında İstidrâd”, “Felsefenin Kabul Ettiği Allah ile Edyânın Kabul Ettiği Allah Arasındaki Fark” ve “Târîhte Âlemşümûl Dînlerin İfade Ettiği Mana Hakkında Rûhî ve İçtimâî Tetkikler” konularından oluşmaktadır. Eserin muhtevasını teşkil eden konular tetkik edildiğinde din felsefesi meselelerinin mistisizmin bağlamında ele alındığı anlaşılmaktadır. Nitekim din felsefesi eserde

²²⁶İzmirli, *İslam Felsefesi Tarihi*, s.68, 296, 333, 338.

²²⁷Mustafa Şekip Tunç, *Felsefe-i Dîn (Din Felsefesi)*, haz Fatih Taştan, Çizgi Kitabevi, Konya 2022.

mistisizmin de tarihlendirildiği Sokrat dönemi esas alınarak dayanaklarıyla temellendirilmektedir. Mistik hayatın izâhı noktasında ise inanç türlerinden ve inancın ahlâkla ilişkisinden bahsedilmiştir. Eserde benimsenen Mistisizm eksenli Din felsefesi bu alanın önemli temsilcilerinden Hartmann'ın görüşleri ve eserleri doğrultusunda değerlendirmeye tabi tutulmuştur.²²⁸ Hartmann ile başlatılan Din felsefesinin kaynakları süreci bir sonraki konuda da devam ettirilerek konu bütünlüğü sağlanmıştır. Eserin dinin kendisinin felsefenin bir meselesi olarak ele alındığı nokta ise “Felsefenin Kabul Ettiği Allah ile Dinlerin Kabul Ettiği Allah Arasındaki Fark” konusudur.²²⁹ Burada Hinduizm ve Budizm gibi kadîm dinler ile İslamiyet ve Hristiyanlık gibi semavî dinlerin imanı ele alış ve yaşayış biçimleri beyan edilerek din, felsefî bir mesele olarak ele alınmıştır. Ders notlarının son konusunda da dînî meselelerin felsefenin bir konusu haline getirilmesinin imkanı ve dinde yaratıcının ve rûhun özellikleri ve iman boyutu kadîm Yunan Paganizmi, Budizm, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi dinlerin örneğinde psikolojik ve sosyolojik açılardan ele alınarak mütalaa edilmiştir.

Felsefe-i Dîn usûl açısından değerlendirildiğinde tûmdengelim, soru-cevap, mukayese ve örnek olay yöntemlerinin kullanıldığı, konular din felsefesi metoduyla işlendiği görülmektedir. Böylece din, felsefî bir mesele olarak nesnel, kapsamlı, tutarlı bir bakış açısı ve çeşitli dayanaklarıyla ele alınmaktadır. *Felsefe-i Dîn* aynı zamanda bir ders kitabıdır. Bunun bir sonucu olarak da eserde sade, anlaşılır ve akıcı bir dil benimsenmiş açıklayıcı anlatım kullanılmıştır. Böylelikle muhteva birbiriyle bütünlük arz eden konu başlıklarıyla şekillenmiş ve her konu ilgili kavramların tanım ve tarifleriyle başlamış önemli noktalar altı çizilerek vurgulanmıştır. Kavramların tanım ve açıklamalarında Fransızca karşılıklarına yer verilmiş ve her konu özet yapılarak neticelendirilmiştir.²³⁰ Eserin telifinde felsefe, psikoloji, sosyoloji, Dîn felsefesi ve sosyolojisi, dil bilimi gibi alanlardan ve eserlerden istifade edilmiştir. Bunlar, Henri Delacroix, *Études d'histoire et de psychologie du mysticisme; les grands mystiques chrétiens*, *Psychologie de l'art; essai sur l'activité artistique*, *Le langage et la pensée*. Maurice Blondel, *History and Dogma*. Edouard Le Roy, *Dogme et Critique*. Nicolai

²²⁸Mustafa Şekib, **Felsefe-i Din**, İstanbul, Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, 1927, s.19.

²²⁹Mustafa Şekib, **Felsefe-i Din**, s.48-71.

²³⁰Mustafa Şekib Tunç, **Felsefe-i Din**, s.11.

Hartmann, Ontologia e Teleologia. Henri Lévy Bruhl, L'expérience Mystique et les Symboles Chez les Primitifs. Saint Patrick, *Le Culte Des Héros Et Ses Conditions Sociales*. Henri Hubert, *Manuel d'histoire des Religions* vs. eserlerdir.²³¹

3.6. *İlm-i Ahvâl-i Rûh*

İlm-i Ahvâl-i Rûh, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi tarafından 1911 senesinde kurucusu olduğu Hikmet-i Matbaa-i İslâmiyyesi'nde neşredilmiştir. Eser Dârülfünûn Edebiyat ve İlahiyat şubelerinde tahrir edilen ders notlarından müteşekkildir. 10 forma ve 160 sayfadan oluşan eser, Hicret Osta tarafından günümüz harflerine aktarılarak tekrar neşredilmiştir.²³²

İlm-i Ahvâl-i Rûh, Edebiyat ve İlahiyat şubelerinde okutulmak üzere matbu bir ders kitabına ihtiyaç duyulması üzerine talebenin ders takibini kolaylaştırma ve bilgi ihtiyacını giderme amacıyla kaleme alınmıştır. Eserin telifinde Dârülfünûn talebelerinin yanı sıra halk kitlesinin istifadesi de düşünülmüştür.

İlm-i Ahvâl-i Rûh, felsefe ve din bilimleri anabilim dalının ilk dersi olarak okutulmuştur. Dolayısıyla eser, felsefe'ye giriş mahiyetinde kaleme alınan mukaddime ile başlamaktadır. Burada felsefenin tanım ve tarifleri, konusu ve tasnifi, ve ilm-i ahvâl-i rûhun önemi hakkında temel bilgiler sunulmaktadır. Eserin asıl bölümünü teşkil eden “İlm-i Ahvâl-i Rûh” vicdân, zekâ, marifetin niteliği, zihnin yaratıcı etkinliği ve aklî prensipler konularını ihtiva etmektedir. İlm-i ahvâl-i rûh insanın zihinsel, ruhsal ve bedensel aktivitelerinin kavramlar analizleri üzerinden yapılan değerlendirmelerle izâh edilmeye çalışılmıştır. Böylece psikolojiye dair konuları ihtiva eden eserin ilk on forması tamamlanmıştır. Eserin giriş kısmında muhtevayı tamamlayacak 10 formalık ikinci cüzün de neşri planlanmış olsa da Ahmed Hilmi Efendi'nin sürgüne gönderilmesi dolayısıyla gerçekleştirilememiştir.

İlm-i Ahvâl-i Rûh insanı hem rûhî hem de bedenî özellikleriyle ele alması açısından tüm ilimlerin başlangıcı ve temelidir. Eserin telifinde “من عرف نفسه فقد عرف ربه” (Kendini bilen Rabb'ini bilir.) ilkesi ile eserden müessire intikal yani tümevarım ve istidlâl yöntemlerinin benimsendiği görülmektedir.²³³ Eser, *İlm-i Ahvâl-i Rûh'un*

²³¹Mustafa Şekib Tunç, *Felsefe-i Din*, s.21-46.

²³²Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Ruh Hallerinin İlmi & İlm-i Ahvâl-i Ruh (Psikoloji)*, haz. Hicret Osta, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2019.

²³³Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *İlm-i Ahvâl-i Rûh*, İstanbul, Hikmet-i Matbaa-i İslâmiyyesi, 1327, s.18,19.

Dârülfünûn talebesine münhasır kalmaması ve umumun istifadesi amacıyla olabildiğince açık ve sade bir üslupla kısa ve öz bir şekilde kaleme alınmıştır.²³⁴ Ayrıca eserde konu tasnifi net bir şekilde yapılmış ana başlıklar alt başlıklara göre daha büyük yazı boyutuyla orta başlık şeklinde, çiçek süslemeleri ve sıra numaralarıyla gösterilmiştir. Eserdeki yazım kurallarına uyum ve kullanılan estetik unsurlar Ahmed Hilmi Bey'in matbaacılıktaki maharetinin de göstergesidir. Bununla birlikte eserde ilgili kavramların tanımları, analizleri, Fransızca karşılıkları ve alt başlıklarla detaylı bir anlatım sergilenmektedir. Konu kapsamında hemfikir veya muhalif görüşler tam bir tarafsızlık ve gerçeklikle analiz edilmiş, mesele aklî argümanlarla neticeye bağlanmıştır. Eserin önemli bir başka noktası da kullanılan dipnot sistemidir. Kavram tanımları, ilave açıklamalar ve başvuru eserlere ait kaynak bilgileri dipnotlarda “*” ile belirtilerek maddeleme yöntemiyle numaralandırma yapmadan verilmiştir.²³⁵

İlm-i Ahvâl-i Rûh, psikolojinin yeni yeni tedvin edilmeye başlandığı ve Türkçe kaynakların sınırlı olduğu bir dönemde kaleme alınmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak başvuru eserlerin kahir ekseriyeti batı felsefesi ve psikolojisi eserleridir. Bunlar, Ampère, *Essai sur la philosophie des sciences*. Auguste Comte, *Cours de philosophie positive*. René Descartes, *Discours de la Méthode*., Francis Bacon, *De augmentis scietiarum*. H. Spencer, *Les premiers principes* ve *Principes de psychologie*.. Leibnitz, *Monadologie* ve *Nouveaux Essais*. Taine, *L'Intelligence*. Condillac, *Logique*. Kant, *Critique du Jugement* ve *Critique de la Raison Pure* vs. eserlerdir.²³⁶

²³⁴Şehbenderzâde, *İlm-i Ahvâl-i Rûh*, Mukaddime Kısmı.

²³⁵Şehbenderzâde, *İlm-i Ahvâl-i Rûh*, s.5.

²³⁶Şehbenderzâde, *İlm-i Ahvâl-i Rûh*, s.37, 45.

3.7. *İlm-i Ahlâk*

İlm-i Ahlâk, Dârülfünûn Muallimi Meclis-i Maârif Azasından Emrullah Efendi tarafından Edebiyat ve İlahiyat şubelerinde okutulan İlm-i Ahlâk dersi notlarından müteşekkildir. Ders notları Edebiyat Şubesi birinci sene müdavimlerinden Ahmed Talat b. Muallim Numan tarafından A5 boyutunda bir defterde rik‘a ile tutulmuştur. Ders notları 4 Nisan 1908 ile tarihlendirilerek bitirilmiştir. 69 varaktan oluşan yazma eser, Süleymâniye Yazma Eser Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürkler Koleksiyonu “42” numaralı kayıta mevcuttur. Ayrıca *İlm-i Ahlâk*, Recep Alpyağıl ve Zeynep Özçelik tarafından günümüz harfleriyle basılmıştır.²³⁷

İlm-i Ahlâk, Felsefe ve din bilimleri anabilim dalının alt dallarından biri olarak Edebiyat ve Ulûm-ı ‘Âliye-i Dîniyye şubelerinde okutulmak üzere ders programına dâhil edilmiştir. Ders notları da Müderris Emrullah Efendi’nin talimatlarıyla dersin kayıt altına alınması ve derse dair düzenli ve toplu kaynak oluşturma amacıyla talebelere tutturulmuştur. Ders notlarının birçok talebe tarafından tutulduğu kuvvetle muhtemeldir. Fakat yalnız Edebiyat Şubesi talebesi Ahmet Talat’ın tuttuğu yazma notlar günümüze ulaşmıştır.

Ders notları, ahlâkın tanım ve tarifleri, konusu, amaçları ve kaynakları, felsefe, psikoloji, mantık, fıkıh ve kelâm ilimleriyle ilişkisi, tesis ve tedvin sürecinin beyan edildiği mukaddime ile başlanmıştır. Mukaddime kısmında ahlâk ilmi önce nâzarî ve amelî olmak üzere ikiye, amelî ahlâk da şahsî, medenî, aynî ve dînî olmak üzere dörde ayrılarak işlenmiştir. Mukaddime işaret edilen bir diğer noktası ise Ahmed Naîm’in *Felsefe Dersleri*’nde de üzerinde durulan “Vazife” kavramıdır.²³⁸ Böylece amelî ahlâk bahsi geçen kavram üzerinden temellendirilmiştir. Vazîfe kavramı İnsanın mevcudatla münasebetinde yüklendiği sorumluluk bakımından tasnif edilerek ubûdiyet veya dînî vazifeler, Rûhî vazifeler, medenî vazifeler ve aynî vazifeler başlıklarına ayrılmıştır.²³⁹ Ahlâk ilmi çerçevesinde üzerinde durulan bir diğer kavram da “Fazâil” kavramıdır.

²³⁷Emrullah Efendi, *İlm-i Ahlâk*, haz. Recep Alpyağıl ve Zeynep Özçelik, İstanbul, İz Yayıncılık, 2023. Bkz. Zeynep Özçelik, “Emrullah Efendi’nin “İlm-i Ahlâk” Adlı Eserinin Çeviri Yazısı ve Eserin Euthyphron Dilemması Bağlamında Tahlili”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Din Felsefesi Bilim Dalı, İstanbul 2019.

²³⁸Emrullah Efendi, *İlm-i Ahlâk*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürkler Koleksiyonu, nr.42, s.54-71.

²³⁹Emrullah Efendi, *İlm-i Ahlâk*, s.57.

Burada kadîm ahlâk âlimlerinin ilm-i ahlâkî “Vezâif” kavramı yerine “Fezâil” kavramı ile temellendirdiği ifade edilmektedir.²⁴⁰ “Lezzetler ve Elemeler” bölümünde ise lezzet ve elemelerin hakikati, kaynağı, insanî arzularla ilişkisi, birbirlerine etkileri ve çeşitleri izâh edilmektedir.

İlm-i Ahlâk ders notları yazım kurallarına uygun, siyah renkle, temiz ve okunaklı bir rik‘ayla tutulan 69 varaktan müteşekkil kıymetli bir yazma eserdir. Eser, Maârif Nâzırı Emrullah Efendi’nin ders takrirlerinden oluşması açısından ilmî bir değere sahiptir. Aynı zamanda İlm-i Ahlâk, felsefî usûl ve üslubun hâkim olduğu eserlerdendir. Eserin ana gövdesini ihtiva eden konu tasnifi tûmdengelim metoduna göre kurulmuştur. Bu çerçevede ana başlıklar büyük puntolarla alt başlıklar ise küçük puntolarla orta başlık şeklinde yazılmış, alt başlıklar birçok yan başlıkla detaylandırılmıştır. Eserde konular açıklayıcı, tartışmacı, örnek olay ve betimleyici anlatım yöntemleriyle işlenmiş sade, anlaşılır, akıcı ve ilmî bir dil tercih edilmiştir. Ders notları Ahmed Tal‘at Efendi’nin ders notlarının 42. varagın a yüzünün dipnotunda belirttiği üzere bir başka defterden kopya edilerek çoğaltılmıştır. Çoğaltılan ders notlarının Müderris Emrullah Efendi tarafından talebelere verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ders notları, alanın İslam ve batı felsefesi kaynaklarından İmam Mâturidî’nin *Kitâbü’t-Tevhîd*’i, İmam Gazzâlî’nin *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*’i, Fîrûzâbâdî’nin *el-Kâmûsu’l-Muhîd*’i, Ebü’l-Bekâ el-Kefevî’nin *el-Külliyât*’i, Kınalızâde’nin *Ahlâk-ı Alâî*’si, Hızır Bey’in *el-Kasîdetü’n-Nûniyye*’si, Bağdâdî’nin *Usûlü’d-Dîn*’i, Bâkîllânî’nin *Kitâbü’t-Temhîd*’i, Aristo’nun *Ethiques*’i, Platon’un *Euthyphron*’u, Cicero’nun *Officiis* ve *De Finibus Bonorum Et Malorum*’u, Marc Aurèle’nin *Les Pensées*’i, David Hume’un *Treatise of Human Nature* ve daha birçok esere müracaat edilerek kaleme alınmıştır.²⁴¹

İlm-i Ahlâk ders notları muhteva açısından muadillerinin gerisinde kalmış olsa da muallimliği, Maârif Nâzırlığı ve nazariyeleriyle parlak şahsiyetlerden Emrullah Efendi’nin ilmî üslubu ve talebelerinin ilmî derecesini yansıtmaları açısından kıymetli bir eserdir. Eser aynı zamanda Emrullah Efendi’nin ilmî tecrübesine ve yetkinliğine ışık tutarak Müderrisin derse kattığı değeri ortaya koymaktadır.

²⁴⁰Emrullah Efendi, *İlm-i Ahlâk*, s.66-68.

²⁴¹Emrullah Efendi, *İlm-i Ahlâk*, s.31, 44, 46, 62.

3.8. Terbiye ve Ahlâka Müte‘allik Tatbikâtıyla İctimâiyyât Dersleri

Terbiye ve Ahlâka Müte‘allik Tatbikâtıyla İctimâiyyât Dersleri, Mehmed İzzet tarafından A. Hess, A. Glayse’den tercüme edilerek 1924’te Matbaa-i Âmire’de neşredilmiştir. Eser aynı zamanda Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi neşriyatındandır. Eser, 21 forma 335 sayfadan müteşekkildir. Eserin 331-335 sayfa aralığı “Okunacak Kitaplar” listesine aittir.

Mehmed İzzet Bey eserini İctimâiyyât dersini okuyanlar ve okutanların rehber ihtiyacını giderme amacıyla kaleme almıştır.²⁴² Nitekim eserinin mütercim mukaddimesinde Batıda İctimâiyyât okuyanlar ve okutanlar için rehber olarak alınabilecek nitelikli bir eser bulunmamakla beraber yabancı dilde mükemmel olmasa da birtakım eserlerin var olduğunu buna karşın Türkçe bir eserin bulunmadığı ve bu konuda yoksunluk yaşandığı belirtilmiştir. Bunun yanında hazırlanan eserle bu açığın kapatılması ve müşkülâtın çözülmesi ümit edilmiştir. *Terbiye ve Ahlâka Müte‘allik Tatbikâtıyla İctimâiyyât Dersleri*, Edebiyat ve İlahiyat fakültelerinin ortak aldığı İctimâiyyât ve Ahlâk dersinde okutulmak üzere talebelerin ve ictimâiyyât sahanının ilmî ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla hazırlanmıştır.

1924’te hazırlanan eser, sırasıyla 1924-1925, 1925-1926, 1926-1927 yıllarında Mehmed İzzet Bey tarafından İlm-i Ahlâk ve İctimâiyyât derslerinde okutulmuştur. Bu sebeple dersin muhtevası yıllara göre tasnif edilmiş ve talebe rehberlerine eklenmiştir. *Terbiye ve Ahlâka Müte‘allik Tatbikâtıyla İctimâiyyât Dersleri*, hazırlanış amacı, usûl ve mahiyeti ile ilgili bilgilerin verildiği mütercim mukaddimesi ve fihrist ile başlamaktadır. Eserin asıl bölümünde ictimâiyyât konuları “Medhal” ve beş kısım üzerinden açıklanmaktadır. “Medhal” kısmında İctimâiyyâtın tanım, tarifleri ve konusu, ictimâî hayatın insan üzerindeki etkisi, birey ve toplum, Toplumsal ve ahlâkî yasalar, toplumun tasnifi vs. konuları ile sosyolojiye dair temel bilgiler aktarılmıştır.²⁴³ Burada ahlâk ve ictimâiyyât İktisâdî, siyasî, ailevî, toplumsal ve sanatsal yönden incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Eserin asıl bölümünü oluşturan konular ise “İktisâdî İctimâiyyât”, “Beytî (Ailevî) İctimâiyyât”, “Siyâsî İctimâiyyât”, “Cinâî (Suç ve Ceza)

²⁴²Mehmed İzzet, *Terbiye ve Ahlâka Müte‘allik Tatbikâtıyla İctimâiyyât Dersleri*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1924, s.1.

²⁴³M. İzzet, *İctimâiyyât Dersleri*, s.1-13.

İctimâiyyât”, “Dîn, İlim ve San‘atın Menşei ve Münasebâtı” kısımlarıdır. Bahsi geçen beş kısmın her biri fasıllarla ayrılarak detaylandırılmış, yirmi iki fasılda tamamlamıştır. Birinci kısım olan “İktisâdî İctimâiyyat” kısmında maddi ihtiyaçların karşılaması için kurulan heyetler, üretim, satın alma ve mülk edinme şekilleri ve iş bölümü, toplumsal hayatın iktisadî yönü izâh edilmektedir.²⁴⁴ “Beytî İctimâiyyât” ders notlarının en kapsamlı bölümüdür.²⁴⁵ Bu bölüme önemine binaen bir sömestir ayrılmıştır. Bu bölümde toplumun bir parçası olan aile kurumu, ailenin çeşitleri, günümüz ailesinden ilkel aileye, Roma ailesi, Germen ailesi, ailenin ahlâki tesirleri, ailenin ictimâî yansıması vs. konular hakkında bilgi verilmiş örneklerle detaylandırılmıştır. Bununla beraber Mehmed İzzet Bey’in Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuasında 1925-1926 ders döneminde yayınladığı “Aile ve Semiyenin Menşeleri”²⁴⁶ adlı makale serisi İlm-i Ahlâk Dersi müfredatına kaynak niteliği taşımaktadır. “Siyâsî İctimâiyyat” kısmında medeniyetler ve Roma İmparatorluğundan bahsedilmiş devletlerin hâkimiyeti ve fertlere sağladığı imkanlar, millet ve devlet tasavvuru, anayasal düzen ve cemiyetler hakkında kısa ve öz bilgi verilmiştir.²⁴⁷ “Cinâî ictimâiyyât” kısmında hak ve sorumluluklar, suç ve ceza konularından bahsedilmiştir. Beşinci ve son kısımda da Dinlerin ve cemiyetlerin menşei, isimleri, dîn ve ahlâk, ilim ile dîn arasındaki ilişki, ilmin menşei ve keşfi, ilmin ortaya çıkış sürecinde toplumsal şartların etkisi, sanatın menşei ve keşfi sanatsal eserlerin vücuda gerilmesinde toplumun etkisi konularıyla sanatın sosyolojik boyutu mütalaa edilmiştir.²⁴⁸

Terbiye ve Ahlâka Mûte‘allik Tatbikâtıyla İctimâiyyât Dersleri, dîn sosyolojisi metodu ile hazırlanan tercüme eserlerdendir. Eserin mukaddime kısmında Fransız sosyoloji kaideleri üzerine temellendirilmiş olan bir ders kitabının Türk İslâm geleneği ile yetişen talebelere okutulmasının usûl açısından dezavantaj olduğu belirtilerek, eserin teşekkül kaidelerinin İslâm inanç esasları ile çelişme ihtimali üzerinde durulmaktadır. Bunlara rağmen İctimâiyyat derslerini ihtiva eden bir rehber ihtiyacı

²⁴⁴M. İzzet, *İctimâiyyât Dersleri*, s.17-83.

²⁴⁵M. İzzet, *İctimâiyyât Dersleri*, s.87-121.

²⁴⁶James Georges Frazer, “Aile ve Semiyenin Menşeleri”, Emeği geçen Mehmed İzzet, Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Teşrin-i Sâni 1925, Mart-Ağustos-Teşrin-i Sâni 1926.

²⁴⁷M. İzzet, *İctimâiyyât Dersleri*, s.125-225.

²⁴⁸M. İzzet, *İctimâiyyât Dersleri*, s.226-330.

duyulması ve asgarî bilginin yayılmasının önemine binâen Türk İslâm meselelerine dair misaller eklenerek eserin telif edildiği belirtilmektedir.²⁴⁹ Eserin telifinde kullanılan metoda göre, konular, araştırmacı, gerçekçi, nesnel, tutarlı, mukayeseli bakış açılarıyla ve nedensellik ilkesi çerçevesinde tahlil edilmiştir. Eserin aynı zamanda ders kitabı olması hasebiyle sade, açık ve anlaşılır bir üslupla kaleme alındığı görülmektedir. Bunun yanında konular bab, fasıl ve bahis ayrımı yapılarak Maârif-i Istilahât Encümeni'nin kabul ettiği ictimâiyât kavramları ile işlenmektedir. Eserin hazırlanış sürecinde alanın iktisat ve hukuk uzmanlarına ve eserlerine başvurulmuştur.²⁵⁰ Başvurulan kaynak eserler, Bargy, *La Religion Dans La Société Aux Etats-Unis*. Belot, *Revue de l'Enseignement Français Hors de France Article: Pédagogie-où diriger nos enfants?* Block, *La République Romaine*. Bougle, *Leçons de Sociologie sur l'évolution des Valeurs, Qu'est ce que la Sociologie? Ve Essai sur le Régime des Castes*. Fustel De Coulanges, *La Cité Antique*. Durkheim, *L'Année Sociologi*,. *Les Formers élémentaires de la Vie Religieuse* ve *La Famille Conjugale*. Meillet, *Introductions à la Grammaire Comparée des Peuples Indoeuropéens*. Michelet, *Le Peuple*. Renan, *Qu'est-ce qu'une Nation?* Wilson, *Le Gouvernement Congressionnel* şeklinde sıralanabilir. İktibas yapılan bahsi geçen eserlerin kaynak bilgileri dipnotta ve okunacak kitaplar listesinde ayrıca verilmektedir.²⁵¹

Terbiye ve Ahlâka Müte'allik Tatbikâtıyla İctimâiyât Dersleri, bireyin tüm yönleriyle ictimâî serüvenini aktaran müfit muhtasar bir eserdir. Bu serüven bireyin maddi ve manevî benliğini gerçekleştirmesi, ihtiyaçlarını karşılaması, ailesi tarafından karşılıksız sevilmesi, terbiye edilmesi, toplumun bir parçası olarak kendini kabul ve ifade etmesi, hukuk kurallarına uygun bir hayat sürmesi, çalışması, sendika ve lonca kurması, dîni inancını ictimâî rolü ile yaşaması ve sanatsal zevk ve ihtiyaçlarını bireysel ve toplumsal manada gerçekleştirmesidir.

3.9. İctimâiyât

Müderriş Bonnafous'un müellifi, Necmettin Sadık'ın da mütercimi olduğu *İctimâiyât (Sosyoloji)*, Maârif Vekâleti Millî Talim ve Terbiye Dairesinin 21 Nisan

²⁴⁹M. İzzet, *İctimâiyât Dersleri*, s.۴

²⁵⁰M. İzzet, *İctimâiyât Dersleri*, s.۴

²⁵¹ M. İzzet, *İctimâiyât Dersleri*, s.331-335.

1927 tarih ve 4900 numaralı emirnâmesiyle, birinci defa Devlet Matbaası'nda 2050 adet, 14 forma ve 215 sayfa olarak basılmıştır.²⁵²

İctimâiyyât, Dârülfünûn'a gelen öğrencilerin ilim öğrenme iştiağı ve hevesinde olmalarına rağmen kaynak sıkıntısı çektiği, yabancı dilde yazılan ictimâiyyât eserlerini anlamaya yetecek dil derecesine sahip olmadıkları, Türkçe eserin de bu alanda yok denecek kadar az olması sebebiyle İctimâiyyât'a dair bir eserin kaleme alınmasının zaruri hale geldiği ifade edilmiştir. Bunun yanında eser yalnız Dârülfünûn talebesine değil, bu memlekette sosyal meselelerle uğraşmak isteyen tüm araştırmacılara yönelik olarak hazırlanmıştır.²⁵³ Böylece ictimâî araştırmaların tetkik usûlü, araştırmacıların çalışmaları ve ulaştıkları neticeler muhataba gösterilmiş oldu.

İctimâiyyât kaleme alınırken üç kitaptan müteşekkil bir eser meydana getirmek istenmiştir. Birinci kitabın *Umûmî İctimâiyyât*, ikinci ve üçüncü kitapların da dînî, siyasi, ailevî ve iktisadî ictimâiyyât konularını ihtiva etmesi düşünülmüştür.²⁵⁴ Fakat yalnızca bir kitap neşredilebilmiştir. Birinci Kitap *Umûmî İctimâiyyât*, medhal ve 12 fasıl üzerine kurulmuştur. Bunlar, “İctimâiyyâtın Bânîleri ve Mübeşşirleri” (Kurucuları ve İlk Temsilcileri), “İctimâiyyâtın Mevzu’u”, “İctimâiyyât ve Rûhiyât (Psikoloji)”, “İctimâiyyât ve İctimâî İlimler” “İctimâî Kadrolar ve Ma’rifet Nazariyesi” (Bilgi kuramı), “Medeniyetlerin Menşei: İbtidâî (İlkel) Zihniyet”, “İctimâiyyâtta Usûl”, “Cemiyetlerin Tasnifi”, “İctimâî Morfoloji”, “Bünye-i Tebdîlâtın (Morfolojideki Değişimin) Müesseselere Te’siri”, “Ahkâk Mes’elesi ve İctimâiyyât”, “İctimâî Ahlâk Tatbîkâtı: İntihâr” fasıllarıdır. Bahsi geçen on iki fasıl çerçevesinde sosyolojinin tanım ve tarifleri, yapısı, mevzu’u, amaçları, çeşitleri, kurucuları, felsefesi ve toplumsal hayata etkisine dair genel bilgiler verilerek alanın sınırları çizilmiştir.

İctimâiyyât'ta usûl, felsefe ve psikoloji ilkelerinden sıyrılarak sosyal olayların nesnel bir bakış açısıyla ele alınmasıdır.²⁵⁵ Ders notlarında da sosyal olayların ve cemiyetlerin ortaya çıkış sebepleri ve süreçleri, tarihsel arka planları nedensellik ilkesi ve mukayeseli tetkik usûlüyle incelenerek ele alınmıştır. Ele alınan tüm sosyolojik

²⁵²Max Bonnafous, *İctimâiyyât*, çev. Necmeddîn Sadık, İstanbul, Devlet Matbaası, 1927.

²⁵³Bonnafous, *İctimâiyyât*, çev. N. Sadık, s.1.

²⁵⁴Bonnafous, *İctimâiyyât*, çev. N. Sadık, Mukaddime Kısmı.

²⁵⁵Bonnafous, *İctimâiyyât*, çev. N. Sadık, s.116-133.

olaylar soru-cevap, örnek olay, analiz, betimleyici anlatım ve tümevarım yöntemleriyle mütalaa edilmiştir. Ders kitabı hüviyetinde hazırlanan eserde sosyoloji konuları tasnif edilirken genelden öze doğru bir seyir takip edilmiştir. Bununla beraber konular sade, anlaşılır ve akıcı bir dille işlenmiştir. Eserin telifinde felsefe, psikoloji, etnoloji, antropoloji gibi birçok ilim dalından istifade edilmiş ve sosyoloji ile ilişkileri analiz edilmiştir. Eserin sosyoloji serisinin ilk kitabı olması dolayısıyla ilgili kavramlar ayrıntılı bir şekilde Fransızca asılları verilerek açıklanmış, ictimâiyyât kavramı parantez içinde verilerek yerine sosyoloji kavramı da kullanılmıştır.²⁵⁶ Aşağıda zikrolunacağı üzere eserin telifinde birçok filozof ve sosyologdan iktibas yapılmış ve yapılan iktibasların kaynak bilgisi metin içinde ve dipnotta ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bununla beraber eserin sonunda verilen kitâbiyât ve fihrist kısımları, talebenin istifadesini kolaylaştırmış ve eseri işlevsel hale getirmiştir. *İctimâiyyât'a kaynaklık eden eserler*, Bogle, *De la Sociologie à l'action Sociale*. *Leçons de Sociologie sur l'évolution des Valeurs. Qu'est ce que la Sociologie?* ve *Les Siences Sociales en Allemagne*. Platon, *La Republique*, *Les Lois*. Aristo, *La Politique*. Thomas Morus, *La Cité Du Soleil*. Fénelon, *Télémaque*. Machiavel, *La Prince*. Jean Bodin, *La Republique*. Hobbes, *De Cive* ve *Le Leviathan*. Locke, *Traité Politiques*. Bossuet, *Discours Sur l'Histoire Universelle*. Condorcet, *Esquisse Dun Tableau Historique Des Progres de l'esprit Humain*. Voltaire, *Essai sur les Moeurs et l'esprit Des Nations*. Jean Jacques Rousseau, *Du Contrat Social ou Principes du droit Politique*. Montesquie, *De l'esprit des Loix*. Auguste Comte, *Cours de Philosophie Positive*. Lazarus, *Psychologie Des Peuples*. Tarde, *Les Lois Sociales*. Fauconnet et Mauss, *Sociologie*. Durkheim, *Regles De la Méthode Sociologique*. *Education et Sociologie*. *Representations Individuelles et Representations Collectives*. *Formes élémentaires de la vie Religieuse*. *Le Suicide*. *Les Formers élém*. Marcel Deat, *Sociologie*. La Combe, *La Methode Sociologique de Durkheim*. G. Richard, *Nations élémentaires ce Sociologie*. Ribot, *Psychologie des Sentiments*. Halbwachs, *Les Cadres Sociaux de la Memorie*. Essertier, *Psychologie et Sociologie*. Frazer, *La Remeau d'or*. *Le Cycle du Rameau d'or*. *La Tache de Psyche*. Levy Bruhl, *La Mentalite Primitive*.

²⁵⁶Bonnafoous, *İctimâiyyât*, çev. N. Sadık, s.9.

Les Fonctions Mentales Dans les Societes Inférieures. Rauh, Etudes de Morale vs. eserlerdir.²⁵⁷

3.10. *Tedrîs-i Târîh-i Edyân*

Tedrîs-i Târîh-i Edyân, Ahmed Midhat Efendi tarafından Dârülfünûn-ı Osmânî, İlahiyat Şubesinde ve Medresetü'l-Vâizîn'de verilen ders takrirlerinden müteşekkildir. Eserin ilk baskısı Dârülfünûn Dersleri Mecmuasında formalar halinde yapılmış ikinci baskısı İlahiyat Şubesi birinci sene talebesi Aksekili Ahmed Hamdi tarafından 1913 senesinde Hürriyet Matbaası'nda 1914 senesinde de Hukuk Matbaası'nda bastırılmıştır.²⁵⁸ 44 ders, 21 forma 336 sayfadan oluşan eser, Enes Köse tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmış²⁵⁹ Ali Gül tarafından günümüz harflerine aktararak neşredilmiştir.²⁶⁰

İslâmiyet son hak dîn, Hz. Peygamber (s.a.v) de son peygamberdir. Peygamber Efendi'mizden (s.a.v) önce pek çok peygamber gönderilmiştir. Nitekim bunlardan bazılarının kıssaları Kur'an-ı Kerîm'de de anlatılmaktadır. Bu yönüyle Kur'an-ı Kerîm, İslâm öncesi dinlerin ve peygamberlerin tanınmasına teşvik eder. Dinler tarihi, insanlığın dînî tekâmülünün ortaya konulması ve izâh edilmesi amacıyla Dârülfünûn İlahiyat şubesi ders programına dâhil edilmiştir. Bu derste okutulmak üzere talebelerin ders kitabı olması amacıyla telif edilen *Tedrîs-i Târîh-i Edyân* müstakil bir kitap haline getirilerek neşredilmiştir. *Târîh-i Edyân* ders notlarının kaleme alınışındaki bir diğer gaye ise talebelerin İslâm öncesi dinleri güvenilir bir kaynaktan öğrenmesinin lüzumudur. Müellif bu noktada tedbirsiz bilgi aktarımının talebelerin sahip olduğu İslâm akâidine zarar verebileceğini zarardan korunmanın yolunun da talebenin İslâm dinini tam manasıyla öğrenmesi, muallimin de alanına iyi hazırlanmış olması şeklinde açıklamıştır. Özetle “Târîh-i Edyân”ın gâye-i sarîhası dînleri birer birer öğrenmek ve mecmû'unu biri biriyle kıyâs etmekten ibârettir.”²⁶¹

Eser, Dinler Tarihi alanında kaleme alınan ilk Türkçe eserdir. Eser “Umûmiyyât” ve “Husûsiyyât” olmak üzere iki bölümü ihtiva etmektedir. İlk bölüm

²⁵⁷Bonnafeous, *İctimâiyyât*, çev. N. Sadık, s.215-VIII.

²⁵⁸Ahmed Midhat Efendi, *Tedrîs-i Târîh-i Edyân*, İstanbul, Hürriyet Matbaası, 1329, s.1.

²⁵⁹Enes Köse, “Ahmed Midhat Efendi'nin Tedrîs-i Târîh-i Edyân İsimli Eserinin Transkripsiyonu”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, 2019.

²⁶⁰Bkz. Ahmed Midhat Efendi, *Dinler Tarihi*, haz. Ali Gül, İstanbul, İz Yayıncılık, 2021.

²⁶¹A. Midhat, *Tedrîs-i Târîh-i Edyân*, s.13.

olan “Umûmiyyât” dinler tarihi ve felsefesine dair genel konuları ihtiva etmektedir. Bu bağlamda dinler tarihinin lüzumu ve önemi, talebe ve muallimin bu ders için yapması gereken hazırlıklar, dinler tarihçisinin tarafsızlığı, dînin gelişimi ve geriye doğru incelemesi, yayıldığı coğrafyalara göre dünyada dinler, İnsanın irfanî mertebeleri, kuvve-i tabî‘iyye (İç güdü) ve insan, ilk ibâdet şekli, animizm, rûhlara tapınma, tenâsüh, totemizm, ulûhiyet, şeytanlar, felekler ve sema konuları ile insanlığın bireysel, toplumsal ve dîni inanç bağlamındaki gelişim sürecinden bahsedilmiş din ve ibadetin gelişim aşamaları kendi içinde açıklanmıştır. Eserin ikinci kısmı olan “Husûsiyyât” (Özel) kısmında da dinler, fetişist ve putperest dinler, olmak üzere iki bölüme ayrılmış ve alt başlıklarla ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Bunun yanında “Husûsiyyât” bölümünün putperest dinlere dair konuları, eserin yekûnünü oluşturmaktadır. Bu bölümde, Mısır, Keldân, Âsur, Fenike, Filistin, Arap, Yunan, Roma, Cermen ve Slav dinlerinden bahsedilmiştir. Akabinde kutsal kitap sahibi putperest dinler bağlamında Çin dinleri, Japonya dinleri, Fars’ın Zerdüşî dini, Hindistan dinleri tüm yönleriyle izâh edilmektedir. Burada pek çok dinin temsilcilerinden, inanç sisteminden, dîn adamlarından ve kutsal kitaplarından örneklerle bahsedilerek, dîn çeşitliliği açısından geniş bir yelpaze sunulmaktadır.²⁶² Öte yandan Ahmed Midhat Efendi eserinde sadece kronolojik bir dinler tarihinden bahsetmemiş, dîni inancın insanın rûh dünyasına ve davranışlarına etkisi üzerine de analiz ve değerlendirmelerde de bulunmuştur. Bunun yanında ele aldığı her milletin geçirdiği tarihsel evreleri zikrederek dinî tekâmülüne ışık tutmuştur.²⁶³

Tedrîs-i Târîh-i Edyân, tarih usûlü ile kaleme alınan eserlerdendir. Eserde dinler tarihi umûmî tarihin alt dallarından kabul edilerek nesnel bir bakış açısı ve neden sonuç ilişkisi ile toparlanarak tasnif edilmiştir. Konu fihristi yapılan tasnif neticesinde şekillenmiştir. Bununla beraber eserde konu sıralaması genelden özele doğru tarihsel bir sıra ile yapılmış ve konular derslere ayrılmıştır. Böylece her ders kapsamına göre bir veya birden çok konuyu içine alacak şekilde düzenlenmiştir.

Bununla beraber konular, sade, akıcı, anlaşılır bir dil ile duyulan geçmiş zamanın hikayesi kullanılarak işlenmiş rivâyet usûlü takip edilmiştir. Ayrıca konu

²⁶² A. Midhat, *Tedrîs-i Târîh-i Edyân*, s.120-206.

²⁶³ A. Midhat, *Tedrîs-i Târîh-i Edyân*, s.85-90.

anlatımı noktasında kullanılan anlatım yöntemleri açıklayıcı, tartışmacı, betimletici anlatım yöntemleridir. Eserde konular ilgili kavramların tanımları ve meselelere dair verilen örneklerle işlenmiş ve konunun anlaşılması amacıyla ilave açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca Müderris Ahmed Midhat Efendi'nin edibliği ve yetkin üslubu verilen misallere yansımış ve anlatımı nitelikli ve sanatlı bir hale getirmiştir. Bununla beraber ders notlarının hazırlanma sürecinde birçok esere başvurulmuş metin içinde ve dipnotta kaynak olarak gösterilmiştir. Benjamin Constan'nın *De la Religion Considérée*, Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*. John W. Draper, *Les de la Science et la Religion*. Camille Flammarion, *L'inconnu et les Problèmes Psychiques*. Robert Codrington, *The Melanésians*. Gaston Camille Charles Maspero, *L'égyptologie*. Elias Lönnrot, *Kalevala*. Friedrich Wilhelm Radloff, *Proben Der Volkslitteratur Der Türkischen*. Caunt Henri De Castro, *İslamiyet*. İbn. Nedîm, *el-Fihrist*. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firâk*. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* ve Ahmed Midhat Efendi, *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye* yararlanılan eserin bazılarıdır.²⁶⁴

3.11. Türk Târîh-i Dînisi

Türk Târîh-i Dînisi, Köprülüzâde Fuad Bey ders takrirlerinin Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyetinin çabaları neticesinde, 1925'te Dârülfünûn Matbaası'nda taş baskı olarak neşredilmesiyle kitap halini almıştır. 12 forma ve 192 sayfadan oluşan eserin sonuna 5 sayfa ek olarak haritalar eklenmiştir. Ayrıca eser, Metin Ergun tarafından günümüz harflerine aktarılarak neşredilmiştir.²⁶⁵

1925 senesinden başlamak üzere Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi ders programında gördüğümüz Türk Târîh-i Dînisi dersi, 19. yy'ın sonları ve 20. yy'ın başlarında benimsenen "Millî Târîh" politikasının somut örneklerindendir. Türk Târîh-i Dînisi dersini okutmak üzere bu düşüncenin önemli temsilcilerinden Türk Din Tarihi Uzmanı ve *Millî Târîh*²⁶⁶ yazarı Mehmed Fuad Köprülü görevlendirilmiştir. Ders notları da derste okutulmak üzere talebelerin kaynak temini ve istifadesinin sağlanması amacıyla basılmıştır.

²⁶⁴ A. Midhat, *Tedrîs-i Târîh-i Edyân*, s.10, 50.

²⁶⁵ Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, *Türk Târîh-i Dînisi*, haz. Metin Ergun, Ankara, Akçağ Yayınları, 2005.

²⁶⁶ Bkz. Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Millî Târîh*, Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, 1924.

Eser muhteva açısından değerlendirildiğinde Türklerin yaşayışları, tarihleri, inanç esasları ve tarikat yapılanmalarının milattan önce üçüncü yüzyıldan başlayıp h. 750 m.1350 yılları çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Eser, “İslâmiyet’ten Önce Türkler”, “İslâm Öncesi Türk Medeniyeti”, “Türkler ve İslâmiyet”, “Anadolu Dîn Târîhine Giriş” olmak üzere dört temel bahisten oluşmaktadır. İlk bahiste ilk Türk kavimleri Hiyong- Nu ve Yüe-Şilerden ve yaşadıkları Orta Asya yaylasının coğrafi özelliklerinden bahsedilmiştir. Bununla beraber Attila ve Hunların istilas, kavimler göçü, Hunlardan önce Doğu Avrupa bozkırlarındaki Türk şubeleri, Ak Hunlar veya Eftalitlerin Orta Asya'daki devletleri, Doğu Türkistan'da Uygur Devleti'nin kuruluşu, Doğu Avrupa'ya Türk göçünün devamı, Avarların göçü ve Hazar Türklerinden bahsedilmiştir.²⁶⁷ İkinci bahiste din ve dini ayinler, Türklerde totemizm, devletin teşekkülünden evvelki devirlerde aile, rütbel, kurallar, mülki ve askeri teşkilat, fikir hayatı, ilim, sanat, şiir, edebiyat, İslâm öncesi Türklerde dînî sistemler vs. konularla beyan edilmiştir.²⁶⁸ Üçüncü bahiste Sasanîlerin yıkılışı esnasında Türklerin durumu, Mâverâünnehir'de İslâm'ın yayılışını kolaylaştıran etkenler, Abbasiler devrinde Türk zümreleri ve Müslüman Türk devletlerinden bahsedilmiştir.²⁶⁹ Dördüncü bölümde ise, Oğuz Türklerinin tarih ve etnolojisi, Selçuklu İmparatorluğu, ortaya çıktığı ilk dönemden Selçuklular dönemine kadar tasavvufun gelişim süreci izâh edilmektedir. Bunun haricinde “Mîlâdî. 6-8. Asırda Asya'da Türk Zümreleri”, “Kable'l-Mîlât Üçüncü Asırda Asya'da Türkler”, “Emevîler Zamanında İslâm İstilas, sahalrı”, İran Selçukluları zamanında Hilâfet-i Abbasiyye”, haritalarına da ek olarak yer verilmiştir.

270

Türk Târîh-i Dînîsi, moders tarih metodolojisi çerçevesinde ve ders kitabı hüviyetinde hazırlanan eserlerdendir. Nitekim muhteva, M.Ö. 3. ve M.S. 14. yy. dönemleriyle sınırlandırılarak birincil kaynaklardan hareketle toplanan verilerin tasnifi ile şekillenmiştir. Konular bu tasnifin sonucuna göre ihtiva ettiğı zaman aralığı belirtilerek büyük puntolarla, orta başlık ve sistematik bir düzen içerisinde ayrılmıştır.

²⁶⁷Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Türk Târîh-i Dînîsi*, İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1341, s.3-42.

²⁶⁸Köprülüzâde, *Türk Târîh-i Dînîsi*, s.43-104.

²⁶⁹Köprülüzâde, *Türk Târîh-i Dînîsi*, s.105-185.

²⁷⁰Köprülüzâde, *Türk Târîh-i Dînîsi*, s.186-192.

Ders notları üslup bakımından ele alındığında dilde sadelik anlayışının benimsendiği görülmektedir. Buna göre konular açıklayıcı, betimleyici, mukayeseli ve nesnel anlatım yöntemleri kullanılarak işlenmektedir. Muhtevayı şekillendiren Türk dîn tarihi ve medeniyeti konuları, dînî, siyasî, edebî, coğrafi, iktisâdî sosyolojik, psikolojik ve etnolojik birçok yönden ele alınarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.²⁷¹ Bunun yanı sıra misaller üzerine betimleyici analizler yapılmış konu sonrasında verilen haritalarla anlatım müşahhas bir hale getirilmiştir.²⁷²

Türk Târîh-i Dînisi, kaynakçası açısından değerlendirildiğinde eserin birincil Tarih kaynaklarına müracaat edilerek telif edildiği görülmektedir. Eserin telifinde Hemedânî'nin *Câmi'ü't-Tevârih*'i, Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin *Târîh-i Beyhak*'ı, Utbî'nin *Kitâbü'l-Yemînî'si*, Taberî'nin *Târîhu'l-Ümem*'i, İbn. Havkal'ın *Sûretü'l-Arz*'ı, Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvinî'nin, *Târîhu'l-Güzide'si*, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i, Cüveynî'nin *Târîh-i Cihângüşâ'sı*, Nisâbü'rî'nin *Selcûknâme'si*, İbn. Battûta'nın *er-Rihle'si*, Kaşgârlı Mahmûd'un *Divânu Lügâti't-Türk*'ü, Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig'i* *Firdevsî'nin Şehnâme'si* ve Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâsetnâme'si* gibi İslam tarihi eserlerine başvurulmakla beraber E. Chavannes, *Les Mémoires Historiques de Sema Ts'ien*. W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. Herodot, *Historiae*. Castrén, *Über die Personalsuffixe in den Altaischen Sprachen*, Helsingfors. Josef Strzygowski, *Orient oder Rom*, H. Glück, *Türkische Kunst. Probleme des Wölbungsbaues: Die Bäder Konstantinopels und ihre Stellung in der Baugeschichte des Morgen-und Abendlandes* vs. batılı tarihçiler tarafından kaleme alınan eserlere de müracaat edilmiştir.²⁷³

3.12. *Târîh-i Edyân Tercümesi*

Târîh-i Edyân Dersleri Tercümesi, Georges Dumézil tarafından Dârülfünûn İlahiyat Fakültesinde 1925 ve 1926 yıllarında okutulan derslere ait notlarının neşriyle vücuda getirilmiştir.²⁷⁴ İlahiyat Fakültesi talebesi Mehmed Râşid tarafından tutulan ders notları 1926 yılında Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti tarafından Dârülfünûn Matbaası'nda taş baskı olarak basılmıştır. 61 forma ve 488 sayfadan oluşan notların birinci ve ikinci Sölestri 1-295, üçüncü ve dördüncü Sölestri 295-

²⁷¹Köprülüzâde, *Türk Târîh-i Dînisi*, s.42-44.

²⁷²Köprülüzâde, *Türk Târîh-i Dînisi*, Ekler.

²⁷³Köprülü, *Türk Târîh-i Dînisi*, Ergun Neşri, s.153-155.

²⁷⁴İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi, 1341-1342, İstanbul, Yeni Matbaa, s.125.

488 sayfaları arasındadır. Eserin 289-296 sayfa aralığı eksiktir. *Târîh-i Edyân Dersleri Tercümesi*, Fuat Aydın ve Feyza Betül Aydın tarafından günümüz harflerine aktarılarak tekrar neşredilmiştir.²⁷⁵

Târîh-i Edyân dersi dinleri baz alarak medeniyetin teşekkül ve tekamül sürecini irdeleme, anlama, anlamlandırma ve beyan etme amacıyla umûmî tarihin alt dallarından biri olarak okutulmuştur. Ders notları da Georges Dumézil'in Târîh-i Edyân ders takrirlerinin kayıt altına alınarak derli toplu bir ders kitabı olması amacıyla Mehmed Râşid tarafından tutulmuş ve Talebe Cemiyeti'nin gayretleriyle basılmıştır.

Târîh-i Edyân Dersleri Tercümesi, muhteva açısından zengin bir konu çeşitliliğine sahiptir. Ders müfredatı iki yıllık süre baz alınarak oluşturulmuş ve bu minval üzerine planlanmıştır. Nitekim I. ve II. sömestride dinin tanımı, tarifleri, kaynakları, çeşitleri, birbirleriyle benzerlikleri, iman ve amel boyutu işlenmiş, dinî bilginin devamlılığı, dîn ilim ilişkisi, dinler tarihi alanının Alman, İngiliz ve Fransız yazarları ve eserleri, dinler tarihi konulu dergiler, nesnel araştırma yöntem ve teknikleri konularını, totemcilik, ruh, ölümden sonra hayat, ilahlar, tabiatçılık, Şamanizm, dinî sosyal hayat, dinin amel boyutu konularından bahsedilmiştir. II. Sene III. ve IV. Sömestrlerde de Hint ve Çin dinleri ortaya çıkış süreçleri, İnanç esasları, kutsal kitapları, sosyal hayattaki tezahürleri, ilah tasavvurları, birbirleri üzerinde bıraktıkları etkileri, ahlâk anlayışları, ayin ve merasimleri açısından ele alınarak izâh edilmiştir.

Târîh-i Edyân dersi Dumézil tarafından Fransızca işlenen derslerin aynı anda Muallim muavini Hilmi Ömer Budda'nın eş zamanlı tercümesi ve Mehmed Râşid Efendi'in tuttuğu notlarla kitap halini almıştır. Hilmi Ömer Bey'in tercümeleri 44. sayfadan itibaren başlayıp ders notlarının sonuna kadar devam etmektedir.²⁷⁶ İlk derste Tasavvuf Târîhi Müderrisi Mehmed Ali Aynî'ye yardımları dolayısıyla teşekkür edilmesi ilk derslerin tercümesinde kendisine yardım ettiği ihtimalini kuvvetlendirmiştir.²⁷⁷ Ders takrirleri usûl açısından değerlendirildiğinde Mösyö Dumézil'in dersini tarihsel bir sıraya ve mukayeseli tetkik usûlüne göre ilkel

²⁷⁵Georges Dumézil, **Georges Dumézil'den Dinler Tarihi Dersleri (Târîh-i Edyân Dersleri Tercümesi)**, haz. Fuat Aydın, Feyza Betül Aydın, Eskiyei Yayınları, Ankara 2012.

²⁷⁶Georges Dumézil, **Târîh-i Edyân Tercümesi**, çev. Hilmi Ömer Budda, İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1926, s.44.

²⁷⁷Dumézil, **Târîh-i Edyân Tercümesi**, çev. Budda, s.2.

toplumlardaki dinî tezahürlerden başlayarak işlediği görülmektedir. Bununla beraber nesnel, araştırmacı, taassuptan uzak ve tevazu sahibi bir bakış açısı ile kavimler ve dinleri ele alınmış her konu başlığında ilgili kavramların Fransızca asılları verilmiştir. Ayrıca derslerin işlenişinde filoloji ve etnografya kullanılarak analiz ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. İşlenen konu bağlamında aşağıda zikrolunacağı üzere pek çok önemli ve öncü filozof, etnolog, filolog, sosyolog ve etnograflardan iktibaslar yapılmış ve kaynak bilgileri dipnotlarda verilmiştir. Başvurulan müellif ve eser bilgilerinin yanı sıra konunun anlaşılması amacıyla yapılan ilave açıklamalar da dipnotlarda verilmiştir. Ayrıca Dumézil dinleri anlama ve anlamlandırma aşamasında zahiri bakış açısını esas alarak dini en yalın ve öz halde anlamayı hedeflemiştir.²⁷⁸ Ders notlarının akışı boyunca araştırma sahası birçok açıdan ayrıntılı bir şekilde değerlendirme örneklendirme ve tasnif usûllerine tabi tutulmuştur. *Târîh-i Edyân Dersleri Tercümesi'nin* üslubunun şekillenmesi noktasında etkin isim ise Hilmi Ömer Bey'dir. Hilmi Ömer Bey'in akıcı, açık ve anlaşılır üslubu konunun anlaşılmasını sağlayarak anlatımı desteklemiştir. Mösyö Dumézil'in işlediği her bir ders bir konferans niteliği taşımaktadır. Bu noktada her konferansta işlenecek konular başlangıçta belirtilerek dersin sınırları çizilmiş ve sonunda konu özeti ile sonuç değerlendirmesi yapılmıştır. Öte yandan ders sonlarında bir sonraki derste işlenecek konular ifade edilerek talebelerin bir sonraki derse hazırlık süreci başlatılmıştır.²⁷⁹ Bununla birlikte dersin işlenişinde birçok dinler tarihi kaynağından yararlanılmış ve görüş nakledilmiştir. Müderris'in Fransız olması batı literatürüne ait kaynak eserlere başvurulmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Bunun bir sonucu olarak A.C. Kriyt, *L'anamisme dans l'archipel indien*. A.R. Brown, *Andeman Amais "Puluga"*. A. Van Gennep, *Rites de Passage ve Tabou et Totemisme à Madagascar*. Andrew Lang, *The Making of Religion*. Charles Relen, *Cultes Militaires de Rome: Les Enseignes*. E. B. Tylor, *Primitive Culture: Researches Into The Development of Mythology*. Emile Durkheim, *Les Formes é'lemantaires de la Religionne*. Hermann Oldenberg, *L'eseinnement des Upanishad at le Debout du Boudhism*. James Frazer, *Golden Bough, A Study Macig and Religion*. Lévy Bruhl, *Les Fonctions Mentalite Primitive*.

²⁷⁸Dumézil, *Târîh-i Edyân Tercümesi*, çev. Budda, s.5-9.

²⁷⁹Dumézil, *Târîh-i Edyân Tercümesi*, çev. Budda, s.47.

Max Müller, *Lectures on the Origin and Growth of Religion ve Essays on Comparative Mythologie* başvuru olan eserler arasındadır.²⁸⁰

²⁸⁰Du  zil, Georges Dum  zil'den Dinler Tarihi Dersleri, Aydın Ne  ri, s.413-418.

SONUÇ

Dârülfünûn, temeli Tanzimat dönemine dayanan Osmanlı Devleti'nin ilk yükseköğretim kurumudur. İlk aşamada istenen hedefe ulaşılmayan birkaç teşebbüsten sonra nihayet başarılı kabul edilen 1900 yılındaki açılışından günümüze kadar - isminde değişiklikler yaşansa da- varlığını devam ettirmiştir. İlahiyat Fakültesi, ilk adıyla Ulûm-ı 'Âliye-i Dîniyye Şubesi, 1900 yılında Dârülfünûn fakültelerinden biri olarak açılmıştır. İlahiyat Fakültesi'nin kurulması ile medrese ve idâdî mezunu öğrenciler bir üst kurum olarak İlahiyat Fakültesi'nde de eğitimlerine devam etme imkânı bulmuşlardır. Tarihsel serüveni açısından İlahiyat Fakültesi, II. Abdülhamid İttihat ve Terakki ve Cumhuriyet dönemlerinden oluşmaktadır. Cumhuriyet döneminde kaderine terk edilen İlahiyat Fakültesi, 1933'teki Üniversite Reformuyla kapatılmıştır. İlahiyat Fakültesi'nin tarihsel sürecindeki önemli öğelerden biri de öğretim üyesi kadrosudur. Kurumda alanının uzmanı muallimler, dersiâmlar, müderrisler ve vâizler Fakülte'de ders okutmuşlardır. İlahiyat Fakültesi görevlerinden önce ve görevleri sırasında eser kaleme almış, makale yayınlamış ve icâzet vermişlerdir. Fakülte'de ders okutan muallimlerin pek çoğunun iyi bir eğitimden geçerek yetiştiği, Maârif, Mecidî, Osmânî gibi nişan ve madalyalarla taltif edildiği altın, maaş ve terfi ödüllerine layık görüldüğü bilinmektedir. Manastırlı İsmail Hakkı, İzmirli İsmail Hakkı, Manisalızâde Mustafa Şevket, Şeyhülislam Mûsâ Kâzım, Kazasker Mehmed Esad, Arapkirli Hüseyin Avni, Abdullatif Harputî vs. isimler dönemin önde gelen ilmî birikimi ve tecrübesi ile meşhur olmuş İlahiyat Fakültesi muallimlerindendir.

İlahiyat Fakültesi'nin II. Meşrûtiyet dönemi aynı zamanda Millî Eğitim anlayışının benimsendiği, dilde sadeleşme ve sözlük çalışmalarının yürütüldüğü döneme rastlamaktadır. Bu döneme hâkim olan reformist ve milliyetçi bakış açısı eğitim sisteminde de kendini göstermiştir. Buna binaen tüm eğitim öğretim kademelerinin Türkçe ders kitabı ihtiyacını karşılamak üzere komisyonlar kurulmuş ve ruhsat verilen kitapların basımı gerçekleştirilmiştir. Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi de bu akımdan nasibini almıştır. Özellikle 1908 yılı itibarıyla ders kitaplarının ve notların formalar halinde basımı ve dağıtımı Dârülfünûn, İkdâm, Ahmed Sâkî Bey gibi dönemin matbaaları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında notlar 1908-1914

döneminde Dârülfünûn Mecmuası'nda haftalık olarak formalar halinde yayınlanmıştır. Ders notları isimlendirilirken ya dersin adı ya da derste okutulacak ana konu kullanılmıştır. Nitekim Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin *Sûre-i Fâtihatü'l-Kitâb*, İzmirli İsmail Hakkı Bey'in *Fıkıh Târîhi* ve Ahmed Midhat Efendi'nin *Tedrîs-i Târîh-i Edyân* ders notları bu durumun örneklerindendir. Öte yandan ders notlarının basım ve dağıtımının 1908-14 yılları arasında hız kazandığı 1924-1933 yıllarında da basımına az da olsa devam edildiği görülmektedir Söz konusu yıllarda basılan ders notlarının matbu nüshalarının yanı sıra yazma nüshaları da mevcuttur. Arapkirli Hüseyin Avni'nin *Usûlü'l-Hadîs ve İlm-i Kelâm*, Çankırlı Sadreddîn Efendi'nin *Hikmet-i Teşrî'* ve Emrullah Efendi'nin *İlm-i Ahlâk* ders notları yazma nüshalardandır.

Temel İslâm Bilimleri anabilim dalının Tefsîr derslerine ait ele aldığımız 5 ders notu kendi aralarında kıyaslandığında ders adıyla hazırlanan tek eser Bergamalı Cevdet Efendi'nin 1925 tarihinde basılan *Tefsîr Târîhi* notlarıdır. Eserlerin sayfa sayısı açısından hacimleri birbirinden farklı olmakla beraber 16-158 sayfa aralığında oldukları görülmektedir. Günümüze ulaşan ders notlarından Manastırlı İsmail Hakkı ve Ballıklızâde Ahmed Mâhir Efendi'lerin kaleme aldığı çalışmalar 1900-1914 yılları arasında okutulan derslere diğerleri ise Cumhuriyet dönemine aittir. Notların hazırlanma sürecinde rivâyet ve dirâyet usûlleri bir arada kullanılmıştır. Bunun yanında Tefsîr dersinde işlendiğini tespit ettiğimiz sûreler Fâtîha, Bakara, Hucurât ve Saff sûreleridir.

Hadîs bilim dalı çerçevesinde de Usûl-i Hadîs ve Târîh-i Hadîs derslerinden 3 eser değerlendirilmeye alınmıştır. Mehmed Şükrü Efendi'nin *Usûl-i Hadîs*'i 1910'da 31 sayfa, Arapkirli Hüseyin Avni Efendi'nin *Usûl-i Hadîs*'i 1924'te 62 sayfadan oluşacak şekilde hazırlanarak basılmıştır. Aralarındaki tek fark Arapkirli Hüseyin Avni'nin eserinin diğerine göre daha hacimli olmasıdır. İkisi de soru cevap yöntemi ile risâle formatında kaleme alınmıştır. Hadîs bilim dalında hacmi ve muhtevasıyla ön plana çıkan eser, İzmirli İsmail Hakkı'nın *Târîh-i Hadîs* adlı eseridir. 480 sayfadan oluşan eser Hadîs Usûlü ve Tarihi ders konuları ihtiva edecek şekilde kaleme alınmıştır.

Fıkıh derslerine ait ele aldığımız notların tamamı 11'dir. Söz konusu notların çoğunlukla 1908-1914 yıllarına ait olduğu görülmektedir. Notlar, Usûl-i Fıkıh ve Târîh-i Fıkıh derslerinde yoğunlaşmaktadır. Usûl-i Fıkıh derslerine ait notlar 64-263, Târîh-i Fıkıh derslerine ait notlar 112-290, Hikmet-i Teşrî' dersine ait notlar ise 15-64 sayfa aralığındadır. Ele alınan ders notları arasında en hacimli eser ise İzmirli İsmail Hakkı'nın kaleme aldığı 360 sayfadan oluşan *İlm-i Hilâf* ders notudur. Bu dersin devamı gelmemesi sebebiyle ders notları arasında karşılaştırılabilecek muadili yoktur. Ek olarak Usûl-i Fıkıh dersine ait notlar Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'de olduğu gibi mesele metoduyla, Târîh-i Fıkıh notları ise tarih metodu ile hazırlanmıştır.

Kelâm Dersleri için hazırlanan ders notları irdelendiğinde 1908-1914 yıllarında kaleme alınan eserlerin yoğunlukta olduğu görülmektedir. Nitekim ele alınan 4 eserden 3'ü bu döneme aittir. Eserlerin sayfa aralığı 116-502 arasında değişkenlik göstermektedir. Bunun yanında bu dönemde temelleri atılan Yeni İlm-i Kelâm hareketi ile birlikte eserlerde kelâm metodunun yanında felsefe metodunun da kullanıldığı görülmektedir. Usûl bakımından diğerlerinden ayrılan M. Şerefeddin Efendi'nin *Kelâm Târîhi* adlı eseri aynı zamanda mezhepler tarihi eserlerindendir.

Temel İslam Bilimleri derslerinin son dersi olan Tasavvuf alanında iki eser ele alınmıştır. Eserlerden biri 1914 diğeri 1925 yılına aittir. Eserlerde muhteva tasavvufun farklı şekillerde işlenmesiyle oluşmaktadır. M. Kâmil Efendi'nin eserinde tasavvufun, ahlak hukuku ve uygulamaları açısından ele alındığı görülmektedir. M. Ali Aynî'nin eserinde ise tasavvuf, tarihsel, sosyolojik ve antropolojik açılardan ve dinler tarihi kronolojisine göre ele alınarak mistisizm ile temellendirilmiştir. Aralarındaki metot farkı sayfa sayılarına yansımış Kâmil Efendi'nin eseri 64, M. Ali Aynî Bey'in eseri ise 250 sayfadan oluşmaktadır.

İslam Tarihi ve Sanatları anabilim dalı çerçevesinde 4 eser tahlil edilmiştir. Eserlerden 3'ü birden fazla cilde sahiptir. Eserlerden sadece biri Cumhuriyet döneminde okutulan derslere ait notlardandır. Bu alanda kaleme alınan İslâm Târîhi ders notlarından biri 2 cilt, 296 sayfa diğeri 3 cilt, 1517 sayfadır. Bununla birlikte Târîh-i Umûmî ders notu 528 sayfa iken Siyer ders notu 154 sayfadan oluşmaktadır. Bunun yanında ders notlarının hazırlanma sürecinde kullanılan tarih metodu

çerçevesinde güvenilir kaynaklardan toplanan veriler tasnif sürecinden geçirilerek işlenmiştir. İslam Sanatları çerçevesinde İslâm Bedî'îyyâtı dersinin okutulduğu tespit edilmekle beraber ders notuna ulaşılammıştır.

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim dalı ise en çok ders notunun tespit edildiği alandır. Bu alanda kaleme alındığı tespit edilen 12 ders notu mevcuttur. Notlar, Felsefe, Felsefe Tarihi, Din Felsefesi, Psikoloji, Sosyoloji, Dinler Tarihi derslerine aittir. Notlar arasında yekünü oluşturan bilim dalı Felsefedir. Bu alanda özellikle kaleme aldığı üç Felsefe eseriyle İzmirli İsmail Hakkı ön plana çıkmaktadır. Bu anabilim dalında kaleme alınan eseler 118-611 sayfa aralığındadır. Ele alınan Felsefe ders notlarının hacim bakımından birbirinden farklılıkları olsa da her birinin psikoloji, mantık ve metodoloji üzerine temellendirildiği görülmektedir. Bununla birlikte her birinin konularını tarihsel bir süreç çerçevesinde ele alarak analiz ettiği ve tümevarım yöntemiyle değerlendirdiği görülmektedir. Bu alanın derslerinden Dinler Târîhi ders notları da 192-488 sayfa aralığındadır. Bu alanda kaleme alınan ders notlarının ortak noktası, dinler tarihinin genel tarihin bir alt dalı olarak görülerek nesnel bir bakış açısıyla tarihsel bir kronoloji çerçevesinde ele alınmış olmalarıdır.

Çalışmamızda ele aldığımız öğrencilerin o günkü bilgi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik hazırlanan 41 ders notunu günümüz İlahiyat eğitimi ve müfredatı ile karşılaştırdığımızda geliştirilmeli, yeterli ve üstün olmak üzere üç farklı kategoride değerlendirebiliriz. Buna göre Bergamalı Cevdet'in *Sûretü's-Saff Tefsiri*, Alay Müftüsü Mehmed Şükrü'nün *Usûlü'l-Hadîs ve Hasan Fehmi'nin* (Tümerkan), *Hikmet-i Teşrî'* adlı eseri geliştirilmeli grubuna dahil edilebilir. Ermenekli Süleyman Sırrı'nın *Medhal-i Fıkıh*, Abdullatif Harputî'nin *Târîh-i İlm-i Kelâm*, M. Ali Aynî'nin *Tasavvuf Târîhi*, Banabazâde Ahmed Naîm'in *Felsefe Dersleri*, Ahmed Midhat Efendi'nin *Tedrîs-i Târîh-i Edyân* adlı eseri ve daha birçok eser, bugünün ihtiyaçlarına cevap verebilecek yetkinliğe sahiptir. Dolayısıyla yeterli grubuna dahil edilebilecek eserlerdir. İzmirli İsmail Hakkı, Mahmud Esad Seydişehrî, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'lerin kaleme aldığı eserler de muhteva, usûl ve hacimleri açısından bugünün müfredatına göre üstün sayılabilecek ders notlarından bazılarıdır. Burada ele aldığımız ders notlarının muhteva ve usûllerinden hareketle Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin

1900-1914 yılları arasında yakaladığı yüksek din öğretimi derecesini Cumhuriyet döneminde yakalayamadığı görülmektedir. Bu durumun en önemli sebebi Fakülte'nin asil kadrosunda yer alan öğretim üyesi sayısının yetersizliği ve istihdam sorunları sebebiyle öğrenci mevcudunun erimesidir. Bunun sonucunda talebin azalarak yok olması arzın da mevcudiyetini kaybetmesine sebep olmuştur. Ders notlarının yıllara göre seyri ve basım adetleri işaret ettiğimiz durumun delilidir. Netice itibariyle çalışmamızda gün yüzüne çıkararak tanıttığımız Dârülfünûn müderrisleri ve ders notları, bu alanda yapılacak daha pek çok çalışmaya kapı aralayacaktır. Ümidimiz ve tavsiyemiz burada ele alınan ders notlarının ayrı ayrı monografik çalışmalara ve tez araştırmalarına konu edilmesi, ders notu ve müellif/müderris arasındaki ilişkinin farklı açılardan da değerlendirilmesidir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

BEO, nr.3370-252735.

İ.DH, nr.597-41632-2, 622-43244-4, 129-6635.

DH.KMS, nr.59-26.

DH.MKT, nr.2660-60, 1286-24.

DH.SAİDd, nr.78-35-20; 113-497; 72-107- 55; 72-417-210; 50-27-17; 55-213-109. 117-305-15, 121-7-6.

DH.SYS, nr.55-68-3, 55-68-1.

İ. DÜİT, nr.190-67.

İ.HR, nr.352-6.

İ.MF, nr.14-8, 8-25.

İ.TAL, nr.82-55.

MB.İ, nr.144-76.

MF.ALY, nr. 13-30; 13-32; 13-42; 13-49; 14-31; 17-34; 18-85; 18-115; 19-66; 19-83; 19-87; 19-91; 20-85; 20-94; 21-79; 22-83; 22-98; 22-101; 22-160; 23-4; 24-67; 27-55; 28-10; 31-33; 32-1; 32-33; 32-53; 34-12; 34-61; 35-44; 36-22; 36-55; 36-79; 36-80; 36-81; 36-92; 36-95; 36-97; 37-1; 37-42; 37-82; 37-88; 37-101; 38-34; 38-55; 38-74; 39-103, 41-9, 42-52, 42-79, 43-3, 43-129, 45-53, 48-22, 50-81, 53-46, 53-50, 54-73, 54-83; 54-86; 54-125; 54-131; 55-31; 55-72; 56-24; 59-90; 60-4; 60-22; 60-34; 60-68; 60-83; 61-71; 63-62; 64-45; 64-58; 67-16; 67-68; 71-81; 71-85; 76-38; 83-68; 84-32; 84-50; 85-64; 86-52; 87-8; 87-37; 93-14; 96-103; 107-48; 134-37; 139-37; 143-85; 151-53.

MF.MKT, nr.1193-54; 1220-61; 662-47-1; 1196-20.

Y.A.RES, nr.117-76.

İ.MVL, nr.481-21829.

ŞD, 228-1.

1.2. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA):

180-09, 89-430.
30-11-10, 62-10-17.
30-11-10, 4-12-16.
30-11-10, 5-14-14.
30-11-10, 8-32-18.
30-11-10, 12-13-19.
30-11-10, 20-55-3.
30-11-10, 26-149-19.
30-11-10, 23-13-7.
30-11-10, 26-28-1.
30-11-10, 8-45-16.
30-11-10, 26-26-2.
30-11-10, 27-35-5.
30-11-10, 29-42-17.
30-11-10, 74-485-17.
30-11-10, 42-29-14.
30-11-10, 56-16-5.
30-11-10, 74-482-11.

1.3. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi/TTK Arşivi

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema Sicil Dosyaları**, nr.0180-02.

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema Sicil Dosyaları**, nr.3386-01.

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema Sicil Dosyaları**, nr.3428-01.

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema Sicil Dosyaları**, nr.0135-01.

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Ulema Sicil Dosyaları**, nr.3447-01.

Türk Târîh Kurumu Arşivi. “Emrullah Efendi’nin Sicil Dosyası”, Maârif-i Umûmiyye Sicil-i ahvâl Müdüriyeti, nr.736-2, Kalem-i Mahsûs I.

Türk Târîh Kurumu Arşivi, “Manastırlı İsmail Hakkı Efendi’nin Sicil Dosyası”, Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye Sicill-i Ahvâl Şubesi, nr.3376.

1.4. Kanun, Nizamnâme, Salnâme, Talimatnâme ve Talebe Rehberleri

Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi, Düstûr, 1.Tertip, C.II, s. 184-219.

- Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi, Düstûr, 1.Tertip, C.VII, s.659–664.**
- Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi, Düstûr, 2.Tertip, C.I, İstanbul 1329, s.648–649.**
- Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi, Düstûr, 2.Tertip, C.II, İstanbul 1330, s.89–107.**
- Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi, Düstûr, 2.Tertip, C.II, s.676–687.**
- Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi, Düstûr, 2.Tertip, C.IV, İstanbul 1331, s.460–463.**
- Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi, Düstûr, 2.Tertip, C.V, İstanbul 1332, s.498–501.**
- Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi, Düstûr, 2.Tertip, C.VI, İstanbul 1334, s.145.**
- Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi, Düstûr, 2.Tertip, C.VI, İstanbul 1334, s.146–150.**
- Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi, Düstûr, 2.Tertip, C.VI, İstanbul 1334, s.1325–1330.**
- Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi, Düstûr, 2.Tertip, C.XII, İstanbul 1927, s.456, 697, 715.**
- Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi, Düstûr, 2.Tertip, C.XI, İstanbul 1928, s.401–409.**
- Dârülfünûn ve Şu‘ûbâtının İnzibâtına Dâir Nizâmname, İstanbul, 1329.**
- İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1340-1341 Sene-i Dersiyyesi, İstanbul 1341.**
- İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1341-1342 Sene-i Dersiyyesi, İstanbul 1341.**
- İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1926-1927 Sene-i Dersiyyesi, İstanbul 1926.**
- İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1927-1928 Sene-i Dersiyyesi, İstanbul ty.**
- İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1928-1929 Sene-i Dersiyyesi, İstanbul ty.**
- İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1929-1930 Sene-i Dersiyyesi, İstanbul ty.**
- İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi Ders Senesi: 1930-1931, İstanbul 1930.**
- İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi Ders Senesi: 1931-1932, 1932-1933, İstanbul 1933. İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi - Ders Senesi: 1931-32, 1932-33, İstanbul 1933.**
- İstanbul Dârülfünûnunun Şahsiyeti Hükmiyesi Hakkında Kanun-Dârülfünûn Ta’lîmatnâmesi & İnzibat ve Devam Ta’lîmatnâmesi, İstanbul 1932.**

Meşihat-ı Celîle-i İslâmiyye İlmiye Salnâmesi, Dârü'l-Hilâfet-i 'Âliye, Matbaa-i Âmire, 1334.

Meclis-i Mebusân Zabıt Cerîdesi, C.II, 11 Şubat 1324, İnikad: 34, s.23.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.VI, 24 Mayıs 1326, İnikad: 108-125, s.65.

Salnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiye, Dârülhilâfet-i 'Âliye, Matbaa-i Âmire, 1319.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem VIII, Toplantı 3, Birleşim 50, Ankara 23/02/1949, C.XVI, s.446-452.

TBMM Arşivi, Meclis-i Mebusân Üyeleri Mazbataları, “Halil Halid Bey’in Seçim Mazbatası”,

TBMM Arşivi, 3. Dönem Millet Vekili, Hasan Fehmi’nin Tercüme-i Hal Varakası.

TBMM Arşivi, 9. Dönem Milletvekili, Ahmet Celalettin Köprülü’nün Tercüme-i Hal varakası.

TBMM Arşivi, TBMM Azası, M. Şemseddin’in Tercüme-i Hal Kâğıdı Örneği.

TBMM Arşivi, Millet Vekili Tanıtma ve Mazbata Formları, Fuat Köprülü Hal Tercümesi, 5-10. Dönemler.

TBMM Arşivi, 2. Dönem Milletvekili Seyit Mehmet Emin Bey’in Tercüme-i Hal Varakası.

TBMM Arşivi, 2. Dönem Millet Vekilleri Ahmed Mâhir Bey’in Tercüme-i Hal Varakası.

TBMM Arşivi, Meclis-i Mebûsan Üyeleri Mazbataları, Mahmud Esad Efendi III. Dönem Seçim Mazbatası.

TBMM Arşivi, Meclis-i Mebûsan Üyeleri Seçim Mazbataları, “Kâmil Efendi’nin, I, II, III. Dönem Seçim Mazbataları.

TBMM Arşivi, 7. Dönem Millet Vekili İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Tercüme-i Hal Varakası.

TBMM Arşivi, 3. Dönem Millet Vekili Sadık Necmettin Sadak’ın Tercüme-i Hal Varakası.

TBMM Zabıt Ceridesi, 8. Dönem, 70. Birleşim, C.XVII, s.153.

TBMM Zabıt Ceridesi, 8. Dönem 33. Birleşim, C.XV, s.142.

TBMM Zabıt Cerîdesi, Devre.4, Fevkalade İctima, İnikad.34, 22.07.1931, C.III, s.321.

TBMM Zabıt Cerîdesi, Devre.4, İctima.2, İnikad.64, C.XV, s.465-467; BCA, 30-18-1-2-36-36-1.

TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Yasama Yılı, 2. Birleşim, 03.03.1924, C.VII, s.40.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem VIII, Toplantı 3, Birleşim 50, Ankara 23/02/1949, C.XVI, s.446-452.

2. Süreli Yayınlar

2.1. Gazeteler

Açık Söz Gazetesi, S.792, 4. Sene, 1 Haziran 1339.

Resmî Gazete, S.18003, 30 Mart 1983, s.7-22;

Resmî Gazete, S.21281, 11 Temmuz 1992, s.26-40.

Takvîm-i Vekâyi, S.1144 Rebîü'l-Evvel 1286;

Takvim-i Vekâyi, S.1184, 1 Zilkade 1286.

Takvim-i Vekâyi, S.349, 23 Ağustos 1325.

Takvim-i Vekâyi, S.1114, 18 Nisan 1328.

Takvim-i Vekâyi, S.1479, 19 Mayıs 1329.

Takvim-i Vekâyi, S.1690, 23 Nisans 1904.

Takvim-i Vekâyi, S.1693, Ocak 1914.

Takvim-i Vekâyi, S.1961, 10 Ekim 1914.

Takvim-i Vekâyi, S.2467–2473, 1–7 Mart 1332.

Takvim-i Vekâyi, S. 3677, 25 Muharrem 1338, 21 Teşrin-i evvel 1335.

Takvim-i Vekâyi, S. 4223, 21 Zilkade 1339, 28 Temmuz 1337.

Takvim-i Vekâyi, S. 4554, 9 Muharrem 1341.

Takvim-i Vekâyi, S. 4540, 22 Zilhicce 1340.

İkdam, S.2238, 21 Eylül 1900, s.3.

İkdam, S.2590, 8 Eylül 1901, s.1.

İkdam, S.5205, 21 Kasım 1908, s.3.

Yeni İkdam, nr.273 17 Aralık 1910, s.5.

Tanin, nr.750 2 Ekim 1910, s.3.

Tanin, nr.989 3 Haziran 1911, s.2.

Tanin, nr.600 4 Mayıs 1910, s.3.

Tanin, nr.1205 1 Ocak 1912, s.4.

Tanin, nr. 1065 6 Ağustos 1911, s.2.

Tanin, nr.1249 14 Şubat 1912, s.2.

Tanin, nr.1118 13 Ekim 1911, s.4.

Tanin, nr.1127 22 Ekim 1911, s.5.

Yeni Tasvîr-i Efkâr, S.1231, 4 Teşrîn-i Evvel 1330, s.2.

2.2. Dergiler

Abdülkâdir Sadreddîn Efendi:	“Hikmet-i Teşrî” Mahfil Dergisi , C.I, S.2, Zilhicce 1338, s.23-24; C.I, S.3, Muharrem 1339, s.42-43.
Akalın, İsa:	“Hüseyin Avni Arapkirli’nin Arapça Usûlü’l-Hadîs Elyazması Ders Notları”, Hadîs Tetkikleri Dergisi , C.XV, S.2, 2017, s.115-143.
Akseki, Ahmed Hamdi:	“Hocam İzmirli İsmail Hakkı”, Selamet , C.III, S.73, 9 Şubat 1949, s.4-54.
Altın, Hamza:	“II. Meşrûtiyet Dönemi Maarif Nazırlarından Emrullah Efendi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimize Katkıları”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C.XV, S.2, 2010, s.151-165.
Arslan, Ali:	“Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi’nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)”, Değerler Eğitimi Dergisi , C.V, S.13, 2007, s.9-36.
Baltacıoğlu, İsmail Hakkı:	“A. Hilmi Ömer Budda ile Görüşüm III”, Yeni Adam , S.460, 21.10.1943, s.11.
Başer, Hatice Merve Çalışkan:	“Kastamonulu Osmanlı Âlimi Ballıklızâde Ahmed Mâhir Efendi (1860-1925) ve Tefsirciliği”, Dini Araştırmalar Dergisi , C.XXV, S.62, Haziran 2022, s.33-58.
Çetinkaya, Bayram Ali:	“Musa Kazım Efendi’nin Dinî, Siyasî ve Felsefî Düşüncesi”. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C.XI, S.2, 2007, s.75-141.
Çubukçu, İ. Agah:	“Cumhuriyet Devrinin Bir Düşünürü Şemseddin Günaltay, Günaltay’ın Dini Düşüncesi”, 50. Yıl , Ankara,

	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973, s.183-190.
Dölen, Emre:	“II. Meşrûtiyet Döneminde Darülfünun”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi , C.X., S.1, 2008, s.1-46.
Ergün, Mustafa:	“Emrullah Efendi, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi , C.XXX, S.1-2, 1982, s.7-35.
Ertan, Veli:	“Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Mütercimi Prof. Kâmil Miras”, <i>Diyanet Dergisi</i> , C.X, S.106-107, Ankara 1971, s.122-125.
Frazer, James Georges:	“Aile ve Semiyenin Menşeleri”, Emeği geçen Mehmed İzzet, <i>Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası</i> , Teşrin-i Sâni 1925, s.1-35.
Güngör, Mevlüt:	“İstanbul Darülfünûn İlahiyat Fakültesinin İlk Tefsir Hocası Bergamalı Ahmed Cevdet Bey” Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri , İstanbul, Ada Ofset, 2010, s.365-384.
Hızlı, Mefail:	“Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C.XVII, S.1, 2008, s.25-46.
İbanoğlu, Fulya:	“Mehmet Fehmi Ülgener Sicil Varakası”, Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi , S.24, 2015, s.17-23
Kahraman, Abdullah:	“Dârülfünûn Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşrî‘ ve Bir Metin”, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi , S.15, 2010, s.3545-370.
Kara, İsmail:	“Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Bir İsim Emrullah Efendi ve “İlm-i Hikmet” Dersleri” Kutadgu Bilig: Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi , S.8, 2005, s.93-123.

Karasakal, Şaban:	“Tefsirler Ve Müfessirler (Bergamalı Cevdet)”, Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi) , C.III, S.6, Güz 2015, s.141-156.
Kazancıgil, Aykut:	“Ord. Prof. Mehmet Şerefeddin Yaltkaya (1879-1947) Hayatı ve Çalışmaları”, Tıp Tarihi Araştırmaları , S.10, 2001, s.235-265.
Keklik, Ebubekir:	“Maarif Nazırı Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi: Eğitim Reformuna Nereden Başlamalı”, Journal of Insitute of Social Sciences , C.XI, S.2, 2020, s.79-96
Kızılgeçit, Muhammed:	“İzmirli İsmail Hakkı’nın İlmü’n-Nefs’inde Modern Psikoloji Tarihi”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi , C.XIII, S.3, 2013, s.157-173.
Kaya, M. Cüneyt:	“Mehmet Emin Erişirgil: Bergsonculuktan Pragmatizme Bir Dârülfünûn Hocası”, Kutadgubilig , S.18, 2010, s.128-180.
Koca, Ferhat:	“Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi’nin (1858-1920) Fıkıh Usulüne Dair Bir Risalesi: Hakikat Ve Mecaz”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C.XIII, S.26, 2014, s.149-175.
Köse, Murtaza:	“Osmanlı Son Dönem Hukukçularından Seydişehirli Mahmud Esad’ın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi , S.2, 2003, s.207-217.
Kutlutürk, Cemil:	“Hilmi Ömer Budda’nın Dinler Tarihi Disiplinine Katkısı”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C.XIX, S.36, s.139-167.
Manastırlı İsmail Hakkı:	“Sûre-i Fâtihatü’l-Kitâb”, Sırât-ı Müstakim , 14 Şaban 1326, s.34-35.
Manastırlı İsmail Hakkı:	“Sûre-i Fâtihatü’l-Kitâb”, Sırât-ı Müstakim , 28 Şaban 1326, s.65-66.

Okay, M. Orhan:	“Teşebbüse Sarf edilmiş Bir Hayatın Hikayesi”, Kitaplık Dergisi , Yapı Kredi Yayınları, S.54, 2002, s.130-136.
Oral, Mustafa:	“Osmanlı Son Dönemi Hadis Müelliflerinden Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi’nin Hayatı”, Kilis Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C.V, S.9, 2018, s.515-536.
Özervarlı, M. Sait:	"Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Arayışlar: Mehmed Şerafeddin’in “İctimâ-i İlm-i Kelâm”ı", İslam Araştırmaları Dergisi , S.3, 1999, s.157-170.
Özyürek, Mustafa:	“Sosyolog ve Gazeteci Yönüyle Necmettin Sadık”, Atatürk Dergisi , C.IV, S.2, 2015, s.82-97.
Fevziye A. Tansel:	“Memleketimizin Acı Kaybı Prof. Dr. Fuad Köprülü”, Belleten , C.XXX, S.120, Ekim/ 1966, s.621-636.
Sadak, Necmettin:	“İctimâiyât Bir İlim Midir?”, Umûmî İctimâiyât , C.I, S.2, 1917, s.94-103.
Soysal, Fikret:	“Darü’l-fünun İlahiyat Fakültesinde Kelâm Öğretimi: Arapkirli Hüseyin Avni Karamehmedoğlu Örneği” Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi , C.VI, S.1, 2016, s.43-68.
Tarık, Ramazan:	“Son Dönem Osmanlı Toplumunda Ortaya Çıkan Dindarlık Tartışmaları Bağlamında Mustafa Âsım Efendi’ye Göre Dindarlık ve Dinsizlik”, İctimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi , C.IV, S.2, 2020, s.122-134.
Taşer, Seyit:	“Darülfünun-ı Şâhâne’de Kayıt, Ücret ve İmtihanlar İle İlgili Hususlar ve Başarılı Öğrencilerin Ödüllendirilmesi”, Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi , S.29, 2010, s.358-370.
Topaloğlu, Bekir:	“Astronomi ve Din”, Diyanet İşeri Başkanlığı Dergisi , C.XIII, S.6, 1974, s.343-361.

Üke, Meryem:	“Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi , S.12, 2008, s.653-664.
Ülken, Hilmi Ziya:	“Yusuf Ziya Yörükân”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C.III, S.1-2, Ankara 1954, s.89-95.
Yar, Erkan:	“Abdullatif Harputi ve Yeni Kelam İlmi”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , S.2, 1997, s.241-262.
Yazıcı, Nesimi:	“Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Afyonlu: Prof. Kâmil Miras”, Diyanet İlmi Dergi , C.XXXVII, S.1, 2001, s.119-126.
Yılmaz, Mehmet Serhat:	“Darülfünun Reformu, Darülfünun’dan İstanbul Üniversitesine Geçiş Süreci (1863-1933)”, Kastamonu Eğitim Dergisi , 2001, C.9, no.1, s.245-260.
Yörük, Ali:	“Hukuk Tarihi Dersinin İhdası ve Mahmud Esad Seydişehirî”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası , C.XXXXXXX, S.1, 2012, s.479-493.

3. Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Ders Notları

3.1. Yazmalar

Arapkirli Hüseyin Avni:	Usûlü’l-Hadîs , Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Yazmalar Koleksiyonu, nr.YZ0593.
Arapkirli Hüseyin Avni:	İlm-i Kelâm , Süleymâniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki Koleksiyonu, nr.1435.
Emrullah Efendi:	İlm-i Ahlâk , Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürkler Koleksiyonu, nr.42.
İzmirli İsmail Hakkı:	Târîhin Lüzûmu İlm-i Târîh , Süleymâniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı koleksiyonu, nr.3773.

Sadreddîn Efendi:	Hikmet-i Teşrî‘ , Âtîf Efendi yazma Eser Kütüphanesi, Mehmed Zeki Pakalın Koleksiyonu, nr.80.
-------------------	--

3.2. Matbular

Abdullatif Harputî:	Târîh-i İlm-i Kelâm , İstanbul, Necm-i İstikbâl Matbaası, 1332,
Abdullatif Harputî:	Tekmile-i Tenkîhu’l-Kelâm , İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, 1330.
Ahmed Midhat Efendi:	Tedrîs-i Târîh-i Umûmî , İstanbul, Sırât-ı Müstakîm Matbaası, 1328.
Ahmed Midhat Efendi:	Tedrîs-i Târîh-i Edyân , İstanbul, Hürriyet Matbaası, 1329.
Arapkirli Hüseyin Avni:	“İlm-i Kelâm”, Dârülfünûn Dersleri , İstanbul, Ahmed Sâkî Bey Matbaası, C.II, S.23, 13 Şubat 1325, Forma I.
Babanzâde Ahmed Naîm:	Hikmet Dersleri , İstanbul, Matbaa-i Hukûkiyye, 1329.
Ballıklızâde Ahmed Mâhir:	el-Fâtîha fî Tefsîr-i Fâtîha , Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1332.
Bergamalı Cevdet:	Târîh-i Tefsîr , İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1340.
Bergamalı Cevdet:	Sûre-i Saff Tefsîri , İstanbul Dârülfünûn Matbaası, 1341.
Bergamalı Cevdet:	Tefsîr-i Sûre-i Hucurât , İstanbul Dârülfünûn Matbaası, 1341.
Dumézil, Georges:	Târîh-i Edyân Tercümesi , çev.Hilmi Ömer Budda, İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1926, s.44.

Hasan Fehmi:	Hikmet-i Teşrî‘ , İstanbul Matbaa-i Ebu’z- Ziyâ, 1329.
İzmirli İsmail Hakkı:	“Usûl-i Fıkıh Dersleri”, Dârülfünûn Dersleri , C.II, S.27, 24 Mart 1326.
İzmirli İsmail Hakkı:	Arab Felsefesi , İstanbul, Hukuk Matbaası, 1331.
İzmirli İsmail Hakkı:	Felsefe Dersleri Ma‘rifetü’n-Nefs , Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1330.
İzmirli İsmail Hakkı:	Felsefe Dersleri, İlm-i Mantık , Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1330.
İzmirli İsmail Hakkı:	Fıkıh Târîhi , İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1925.
İzmirli İsmail Hakkı:	Hikmet-i Teşrî‘ , Dârü’l-Hilâfe, Sırât-ı Müstakîm Matbaası,1328.
İzmirli İsmail Hakkı:	İlm-i Hilâf , İstanbul Hukuk Matbaası, 1330.
İzmirli İsmail Hakkı:	İslam Felsefesi Tarihi , İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1924.
İzmirli İsmail Hakkı:	Siyer-i Celîle-i Nebeviyye , Dârü’l-Hilâfe, Tevsî‘-i Tıbbâ‘at Matbaası, 1332.
İzmirli İsmail Hakkı:	Târîh-i Hadîs , İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1340.
Köprülüzâde Mehmed Fuad:	Türk Târîh-i Dinîsi , İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1341.
Mahmud Esad Seydişehrî:	Târîh-i Dîn-i İslâm (Medhal) , Dersaadet, Cemal Efendi Matbaası, 1315; a.mlf., Târîh-i Dîn-i İslâm, Kısım-ı Mekkî, Cihan Biraderler Matbaası, İstanbul 1342; a.mlf., Târîh-i Dîn-i İslâm Cild-i Medenî, Matbaa-ı Hayriye, 1329.

Manastırlı İsmail Hakkı:	“Sûre-i Fâtihatü’l-Kitâb”, Sırât-ı Müstakim , 11 Eylül-31 Aralık 1908.
Bonnafous, Max:	İctimâiyyât , çev. Necmeddîn Sadık, İstanbul, Devlet Matbaası, 1927.
Mehmed Ali Aynî:	Tasavvuf Târîhi , Kitâbhâne-i Sûdî, Vatan Matbaası, İstanbul 1341
Mehmed İzzet:	Terbiye ve Ahlâka Mûte‘allik Tatbikâtıyla İctimâiyyât Dersleri , İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1924
Mehmed Kâmil:	Ahlâk-ı Şer‘iyye Dersleri , İstanbul, Hukuk Matbaası, 1332.
Mehmed Kâmil:	Târîh-i İlm-i Fıkıh , Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1331-1329.
Mehmed Şükrü:	Usûlü’l-Hadîs , İstanbul, Matbaa-i Osmâniye, 1326
Mûsâ Kâzım:	“Usûl-i Fıkıh İkinci Sene”, Dârülfünûn Dersleri , C.II, S.31, 6 Mayıs 1326.
Mustafa Şekib:	Felsefe-i Din , İstanbul, Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, 1927.
Seyyid Bey:	Târîh-i Fıkıh Dersleri , İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1340.
Sırrı:	“İzâhu’l-Eşbâh”, Dârülfünûn Dersleri, İstanbul, Ahmed Sâkî Bey Matbaası, C.II, S.21, 1 Şubat 1325.
Süleyman Sırrı:	Medhal-i Fıkıh , İstanbul, Ebü’z-Ziyâ Matbaası, 1329.
Şefefeddin Efendi:	Kelam Târîhi , İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1340.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi:	İlm-i Ahvâl-i Rûh , İstanbul, Hikmet-i Matbaa-i İslâmiyyesi, 1327.
Şemseddin (Günaltay) Bey:	İslâm Dîni Târîhi , İstanbul, Dârülfünûn Matbaası, 1340

4. Akademik Araştırmalar

Abdullatif Harputi:	Kelam Tarihi , haz. Muammer Esen, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012.
Abdullatif Harputî:	Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehl'il-İslâm Kelâm İlmine Giriş , haz. Fikret Karaman, İstanbul, Çelik Yayınevi, 2016.
Abul, Lamia Levent:	Bir Mutasavvıfın Siyasi Hatıraları, İnceleme-Metin, Belgeler ve Resimler , İstanbul, Büyüyenay Yayınevi, 2020.
Acat, Yaşar:	Son Devir Osmanlı Alimlerinden Eğinli Rahmî Efendi ve el-'İkdü'n-Nâmî 'Ale'l-Câmî' Adlı Eseri , İstanbul Kitâbî Yayınları, 2018.
Ahmed Midhat Efendi:	Dinler Tarihi , haz. Ali Gül, İstanbul, İz Yayıncılık, 2021.
Akdemir, Abamüslim:	“Mehmed Ali Ayni ve Felsefesi”, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, Erzurum 1992.
Aksüt, Ali Kemali:	Kalemi Sayesinde Yaşamak, Profesör Mehmed Ali Aynî Hayatı ve Eserleri , yay. haz. Ahmet Yasin Çomoğlu, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2021.
Akûn, Ömer Faruk:	“Kilisli Rifat Bilge”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , Ankara, TDV. Yayınları, 2002, C.XXVI, s. 18-22.

Alak, Musa:	“Süleyman Sırrı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , Ankara, TDV. Yayınları, 2016, C.Ek-II, s.544-545.
Albayrak, Sadık:	Son Devir Osmanlı Uleması , İstanbul, Medrese Yayınları, 1980.
Altay, Aylin:	“Mehmet Fuat Köprülü'nün II. Meşrûtiyet dönemi Milli Tarih Ders Kitapları”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kırklareli 2018.
Altıntaş, Hayrani:	Mustafa Şekip Tunç , Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi, 1989.
Arslan, Ali:	“İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi'nin İkinci Defa Kuruluşu: Medreselerin Yüksek Kısımından Darülfünun İlahiyat Fakültesine Geçiş”, Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri , İstanbul, Ada Ofset, 2010, s.93-103.
_____:	Arşiv Belgelerine Göre Eğitimde Modernleşme , haz. Muzaffer Albayrak, Kevser Şeker, İstanbul, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2014.
Asılsoy, Abdülkerim:	“Türk Modernleşmesi Öncülerinden Fuat Köprülü: Hayatı, Eserleri ve Fikirleri”, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2008.
Aslan, Cumhur:	“Halil Nimetullah Öztürk'te Millileşme ve Çağdaşlaşma Kavramları”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Erzurum, 1995.
Aslan, Mehmet Fatih:	“Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Toplum Felsefesi Ve Sosyolojisi”, Basılmamış Doktora Tezi,

	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Ankara, 2021.
Atakan, Özgür:	“Eğitim Sosyolojisi Açısından Ahmet Mithat Efendi'nin Edebi Eserlerinde Toplum ve Eğitim”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitimin Kültürel Temelleri Ana Bilim Dalı Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri Bilim Dalı, Ankara 2018.
Ateş, Sedat:	“İzmirli İsmail Hakkı'da Metafizik Problemler”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Felsefe Tarihi Bilim Dalı, Elazığ 2017.
Ay, Nazif:	“Manastırlı İsmail Hakkı'nın İslâm Düşüncesindeki Yeri: Hayatı ve Kelam Alanındaki Eserleri” Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
Aydın, Mehmet Akif:	“Hukûk-ı Âile Kararnâmesi” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , İstanbul, TDV Yayınları, 1998, C.XVIII, s.314-318.
Ayhan, Halis:	“İlahiyat Fakültesi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi , İstanbul, TDV. Yayınları, 2000, C.XXII, s.70-72.
Ayrancı, İlhami:	“Bir Tarihçi Olarak M. Şemseddin Günaltay (Hayatı, Eserleri, Ve İslam Tarihi İle İlgili Eserlerinin Tahlili)”, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, , Ankara 2007.
Babanzâde Ahmed Naim:	Felsefe Dersleri , haz. M. Cüneyt Kaya, Cahid Şenel, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015.
Baki, Süleyman:	“Manastırlı İsmail Hakkı'nın Kelami Görüşleri ve “Telhisu'l-Kelâm fi Berahini Akaidi'l-İslâm” İsimli

	Eseri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2001.
Bayraktar, Mehmet Faruk:	“Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı”, Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi, İstanbul , TDV. Yayınları, 1992, C.V, s.36-38.
Bilgiç, Hasan Fevzi:	“Kilisli Rifat Bilge’nin Hayatı ve Fikirleri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, İstanbul 2020.
Birinci, Ali:	Tarihin Gölgesinde: Meşahir-i Meçhulden Birkaç Zat , İstanbul, Dergâh Yayınları, 2001.
Boyras, Abdurrahman:	“Şerefeddin Yaltkaya ve Kelâmî Görüşleri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
Bursalı Mehmed Tahir:	Osmanlı Müellifleri , haz.A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, İstanbul Meral Yayınevi 1972.
Cevdet Bey:	Tefsir Usûlü ve Tarihi , haz. Mustafa Özel, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2002.
Cevdet Bey:	Tefsir Usûlü ve Tarihi , haz. Mustafa Özel, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2002.
Cömert, Derya:	“Şeyhülİslâm Musa Kazım Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ankara, 2006.
Çalışkan, Muhammed Selman:	“Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Tefsir ve Tefsir Tarihi Müderrislerinden Manisalizâde Hâfız Mustafa Şevket Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri , İstanbul 2010, s.287-306.

Çankaya, Mücellidoğlu Ali:	Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler , Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.
Çeliktaş, Hasan Sabri:	“Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)”, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2017.
Çetinkaya, Bayram Ali:	“M. Şemseddin Günaltay ve Fikriyatı”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Ankara 1994.
Çetinkaya, Bayram Ali:	İzmirli İsmail Hakkı , İstanbul, İnsan Yayınları, 2000.
Çetinkaya, Melek:	"Babanzâde Ahmed Naim'in Son Dönem Osmanlı Düşüncesine Katkıları", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan ve Toplum Bilimleri Anabilim Dalı, Felsefe Bilim Dalı, İstanbul 2018.
Dalkıran, Nazagül Ada:	“Babanzâde Ahmed Naim'in İlimler Tasnifinde Ahlak İlminin Yeri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara 2020.
_____:	“Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi 41 Numaralı Talebesi Afyonkarahisarlı Mehmed Râşid Efendi”, Dârülfünûn İlahiyatı'nın İlk Yılları Sergisi , 2018.
Davulcu, Mesut:	“Ahmet Mithat Efendi'nin Tarih Anlayışı”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Kocaeli 2019.
Değirmencioğlu, Coşkun:	Mehmet İzzet , Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
Demir, Tahsin:	“İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İlimler Tasnifi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi

	Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yalova 2016.
Demirtaş, Aydın:	Dârülfünûn’dan Üniversiteye Öğretim Üyeleri (1900-1946) , İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2019, s.132.
Demirtaş, Özlem:	“Son Dönem Kelamcılarında Arapkirli Hüseyin Avni ve İlm-i Kelam Adlı Eseri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Kelam Bilim Dalı, 2003.
Dölen, Emre:	"Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Darülfünun'da İlahiyat Öğretimi", Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu (18-19 Kasım 2009 Tebliğleri) , İstanbul, Ada Ofset, 2010, s.105-123.
Dölen, Emre:	Türkiye Üniversite Tarihi 1 Osmanlı Döneminde Dârülfünûn (1863-1922) , İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
Dumézil, Georges:	Georges Dumézil'den Dinler Tarihi Dersleri (Târîh-i Edyân Dersleri Tercümesi) , haz. Fuat Aydın, Feyza Betül Aydın, Eskiyei Yayınları, Ankara 2012.
Durmaz, Nihat:	"Mehmet Emin Erişirgil'in Hayatı ve Felsefesi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Bölümü Felsefe Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2012.
Durmuş, İsmail:	“İstişhâd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi , İstanbul TDV. Yayınları, 2001, C.XXIII, s.396-397.
Düz, Gökhan:	“Mehmet Şemseddin Günaltay'ın Din, Dindar ve Dinler Anlayışı”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Kars 2019.

Ekici, M. Zeki:	“II. Meşrûtiyet Devri Fikir Adamı, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Hayatı ve Eserleri”, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul 1997.
Ekinci, Özden Kanter:	“Abdullatif Harputî'nin Târîh-i İlm-i Kelâm Adlı Eseri ve Kelâm İlmi Açısından Analizi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelam Bilim Dalı, 2003.
Ekşigil, Adnan:	“Georges Dumézil” Târîh ve Toplum Dergisi, no:42, Haziran 1987, s.49'dan aktaran M. Ertuğrul Düздаğ, M. Akif Mısır Hayatı ve Kur'an Meali, İstanbul, Şule Yayınları, 2003.
Erdaş, Ahmet Hüsrev:	“İzmirli İsmail Hakkı'nın İsbat-ı Vacib Anlayışı”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2019.
Emrullah Efendi:	İlm-i Ahlâk , haz. Recep Alpyağıl, Zeynep Özçelik, İstanbul, İz Yayıncılık, 2023.
Erdem, Sami:	“Hilafetin Kaldırılması sürecinde Teorik Tartışmalar ve Adliye Vekili Seyyid Bey'in Katkısı”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
Erdem, Sami:	"Seyyid Bey: Hayatı ve Eserler", Türk Hukuk Ve Siyaset Adamı Seyyit Bey Sempozyumu , İzmir, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999, s.11-41.
Erdem, Sami:	“Seyyid Bey'in İslam Hukuku Sahasındaki Çalışmalarının Değeri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, İstanbul 1993.

Erdem, Sami:	“Seyyid Bey”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi , İstanbul, TDV. Yayınları, 2009, C.XXXVII, s.54-56.
Erdoğan, Mustafa:	Meşrûtiyetten Cumhuriyete Bir Mevlevî Şeyhi ABDÜLBÂKÎ BAYKARA DEDE Hayatı Şahsiyeti ve Şiirleri , İstanbul, Dergah Yayınları, 2003.
Erdoğan, Ali:	“Mahmud Es’ad Seydişehirî: Hayatı, Eserleri ve İslâm Tarihçiliği’ndeki Yeri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul 2002.
Erdoğan, Ali:	“Seydişehirî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , İstanbul, TDV Yayınları, 2009, C.XXXVII, s.25-27.
Ergin, Osman:	Türkiye Maarif Tarihi , İstanbul, Eser Matbaası, 1977.
Eribon, Didier:	Georges Dumézil’le Konuşmalar , çev. İsmail Yerguz, İstanbul, Sinatle Yayınları, 1998.
Erişirgil, Mehmed Emin:	Bildiklerim , haz. M. Bülent Varlık, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 2010.
Ezanoğlu, Ergül:	“Ahmet Mithat Efendi’nin II. Meşrûtiyet Dönemi Tercüman-ı Hakikat Gazetesindeki Yazıları ve Bu Yazılarının Değerlendirilmesi (22 Eylül 1908 – 13 Aralık 1908)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Isparta 2019.
Ezici, Osman:	"Babanzâde Ahmed Naim’in Ahlak Anlayışı ve Felsefî Görüşleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı, Sivas 2010.
Furat, Ayşe Zişan:	“Dârülfünundaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Din Eğitimi Anlayışı Açısından

	Değerlendirilmesi”, Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri , İstanbul, Ada Ofset, 2010, s.133-147.
Gencer, Ali İhsan-Arslan, Ali:	İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları , İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Vakfı Yayınları, 2004.
Göksu, Reyhan:	“Babanzade Ahmed Naim’in Hadis Müdafaası”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Çanakkale 2018.
Gövsa, İbrahim Alâettin:	“Mahir Efendi, Ahmet (1870-1926)”, Türk Meşhurları Ansiklopedisi , İstanbul, Yedigün Neşriyatı, 1946.
Gündüz, Mustafa:	"Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi", Ansiklopedik Türk Eğitim Tarihi Sözlüğü , Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2022.
Güneş, Melek Yıldız:	Darülfünûn’da Ahlâk Dersleri , İstanbul, İlem Yayınları, 2020
Gürer, Ahmet Şamil:	“Gelenekle Modernite Arasındaki Bir Meşrûtiyet Şeyhülislâmı Musa Kazım Efendi (1861-1920)”, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2003.
Halil, Ali Nasuf:	“Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi’nin Düşünce Hayatı”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Ankara 2008.
Halil, Hâlid:	The Diary of a Turk , Adam and Charles Black, Londra, 1903.
Hansu, Hüseyin:	Secdede Biten Bir Ömür Babanzâde Ahmed Naim , Kaynak Yayınları, İzmir 2007.

Hirsch, Ernst E.:	Dünya Üniversiteleri ve Türkiye’de Üniversitelerin Gelişmesi , Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998.
Hizmetli, Sabri:	İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946) , Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
İhsanoğlu, Ekmeleddin:	Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı Darülfünun , İstanbul, IRCICA, 2010.
İnal, İbnülemin Mahmud Kemal:	Son Asır Türk Şairleri , İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1969.
İpek, Muammer:	“Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi’nin Eğitim Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları (1908-1914)”, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, Ankara 2002
İplikçi, Niyazi:	“Yetiştirdiği Büyük Din Bilgini Prof. Kâmil Miras ve Eserleri (1874-1957)”, IV. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri , Afyonkarahisar, Afyon Belediyesi Yayınları, 1995, s.151-152.
İpşirli, Mehmet:	“Mehmed Esad”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , Ankara TDV. Yayınları, 2003, C.XXVIII, s.470.
İskender, Meryem:	“Şemseddin Günaltay’ın Kelâmî Görüşleri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı”, Trabzon, 2022.
İz, Mâhir:	Yılların İzi , İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1990.
İzmirli İsmail Hakkı:	Hadis Tarihi , haz. İbrahim Haitboğlu, İstanbul, Darülhadis 2002.
İzmirli İsmail Hakkı:	Yeni İlm-i Kelam , Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2013.

İzmirli İsmail Hakkı:	İlm-i Hilâf , haz. Sırrı Fuat Ateş, Konya, Hüner Kitabevi, 2010.
İzmirli İsmail Hakkı:	İslâm Felsefesi Tarihi , haz. Refik Ergin, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008.
İzmirli İsmail Hakkı:	Ahlak ve Toplum , haz. Fatih Demirel, İstanbul, Beyan Yayınları, 2018.
İzmirli İsmail Hakkı:	Siyer-i Celîle-i Nebeviyye , haz. İsmail Hakkı Uca, İstanbul, Esra Yayınları, 1996.
İzmirli, Celaleddin:	İsmail Hakkı İzmirli; Hayatı, Eserleri, Dini ve Felsefi İlimlerdeki Mevkii, Jübilesi ve Vefatı , İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1946.
Kansızoğlu, Mehmet Zahit Safa:	“Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih-i İslam Kitabının İslam Mezhepler Tarihi Ve Kelam Açısından İncelenmesi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Uşak 2022.
Kara, İsmail:	“İsmail Hakkı (Manastırlı)”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi . İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999.
Kara, İsmail:	“Yaltkaya, Mehmet Şerefettin” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, TDV. Yayınları, 2013, C.XXXXIII s.309-310.
Kara, İsmail:	Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler , İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014.
Kara, İsmail:	Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 2 , İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014.
Karaman, Fikret:	“Abdullatif Harputi ve Tenkihu'l Kelam fi Akaid-i Ehli'l İslam'ın Tercemesi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,

	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Kayseri 1990.
Karaman, Fikret:	“Yeni Kelam İlmi Düşüncesinin İnşası ve Abdullatif Harputî’nin Rolü”, Kelam İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu, Elâzığ, TDV. Yayınları, 1998, s.204-218.
Kastamonulu Seyyid Ahmed Mahir Ballıklızade:	Fatiha Sûresi’nin Özellikleri Kaza ve Kader , İstanbul, Kardelen Yayınları, 2011.
Kaya, M. Cüneyt:	“ERİŞİRGİL, Mehmet Emin”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , Ankara, TDV. Yayınları, 2020, C.Ek-I, s.416-417.
Kaytancı, Lütfi:	“İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Eğitim Görüşleri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Felsefe Grubu Eğitimi Bilim Dalı, Ankara 2014.
Kazıcı, Ziya:	Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi , İstanbul, MÜİF Yayınları, 2016.
Kazıcı, Ziya- Ayhan, Halis,	“Tâlim ve Terbiye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi , İstanbul, TDV. Yayınları, 2010, C.XXXIX, s.515-523.
Koca, Ferhat:	“Fetvahâne”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi , İstanbul, TDV. Yayınları, 1995, C.XII, s.496-500.
Koca, Ferhat:	“Mûsâ Kâzım Efendi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , İstanbul, TDV Yayınları, 2020, C.XXXI, s.221-222.
Koç, Alaaddin:	“Mehmet Şemseddin Günaltay’ın laiklik anlayışı”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi

	Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Konya 2011.
Köksal, Asım Cüneyd-Dönmez, İbrahim Kâfi:	“Usûl-i Fıkıh”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi , İstanbul, TDV. Yayınları, 2012, C.XXXII, s.201-210.
Köprülü, M. Fuad:	Türk Târîh-i Dinîsi , haz. Metin Ergun, Ankara, Akçağ Yayınları, 2005.
Köprülüzâde Mehmed Fuad:	Millî Târîh , Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, 1924.
Köse, Enes:	“Ahmed Midhat Efendi’nin Tedrîs-i Târîh-i Edyân İsimli Eserinin Transkripsiyonu”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, 2019.
Kütükoğlu, Mübahat S:	“Dârü’l-Hilafeti’l-Âliyye Medreseleri”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV. Yayınları, 1993, s.507-508.
Littleton, C. Scott:	“Gods, Myths And Structures: Dumézil”, The Edinburgh Encyclopedia of Continental Philosophy, 1999, s.558-568.
Mahmud Esad:	İslam Tarihi Târîh-i Dîn-i İslâm , haz. Osman Kazancı, Ahmet Lütü Kazancı, İstanbul, Marifet Yayınları, 1995.
Malche, Albert:	İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor , Ankara, Devlet Basımevi, 1939.
Mardin, Ebu’l-Ûlâ:	Huzûr Dersleri , haz. İsmet Sungurbey, İstanbul İsmail Akün Matbaası, 1966.
Mehmed Ali Aynî:	Dârülfünûn Tarihi , İstanbul, Yeni Matbaa, 1927.

Mollaer, Fırat:	“Mustafa Şekip Tunç”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, TDV. Yayınları, 2012, C.XXXI, s.382-383.
Obuz, Ömer:	“İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun Düşünce Dünyası” Basılmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Eskişehir 2015.
Okay, M. Orhan:	“Ahmed Midhat Efendi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , İstanbul, TDV. Yayınları, 1989, C.II, s.100-103.
Oral, Mustafa:	“Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Kifâyetü'l-Müntehî Alâ Kifâyeti'l-Mübtedî Adlı Eserinin Tahkiki”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul 2015.
Özarlan, Hasan:	“Ahmed Midhat Efendi’nin “Müdafaa” Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Eserin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi” Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2011.
Özcoşar, İbrahim Karakaş, Ali, Özçelik, Fikret, Bozkurt, Üsame:	Modern Dönemde Hadis ve Babanzade Ahmed Naim , İstanbul, Divan Kitap Matbaacılık, 2023.
Özervarlı, M. Sait:	“İzmirli İsmail Hakkı İlmi Şahsiyeti ve Görüşleri”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.XXIII, İstanbul , TDV. Yayınları, 2001, s.533-535.
Özcan, Nuri:	“Baykara, Abdülbaki”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , İstanbul, TDV. Yayınları, 1992, C.V, s.246-247.
Özcan, Tahsin:	“Rahmi Efendi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , İstanbul, TDV. Yayınları, 2007, C.XXXIV, s.423-424.

Özçelik, Zeynep:	“Emrullah Efendi'nin "İlm-i Ahlâk" Adlı Eserinin Çeviri Yazısı ve Eserin Euthyphron Dilemması Bağlamında Tahlili”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Din Felsefesi Bilim Dalı, İstanbul 2019.
Özkan, Harun:	“Mehmed Ali Ayni Hayatı, Eserleri Ve Tasavvufi Görüşleri” Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1995.
Özoğul, Şenel:	“Babanzâde Ahmed Naim’in Felsefe Algısı ve Ele Aldığı Felsefî Problemler”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Felsefe Bilim Dalı, Konya 2016.
Özteke, Fahri:	“Meşrûtiyet’ten Günümüze Çağdaş İslâmcı bir Aydın: Mehmet Şerafettin Yaltkaya”, Basılmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Târîh Anabilim Dalı, Eskişehir 2017.
Öztürk, Halil Nimetullah:	Dârülfünûn’da Felsefe Dersleri , haz. Ali Utku, Uğur Köroğlu, Konya, Çizgi Kitabevi, 2011.
Öztürk, Kazım:	Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927 , Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, 1995.
Öztürk, Kurtuluş:	“Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2005.
Pehlivan, Yunus Emre:	“II. Meşrûtiyet Dönemi Osmanlı Yükseköğretimi’nde Yabancı Dil Eğitimi ve Dârülfünûn Elsine Şubesi (1908-1918)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2019.

Sayar, Ahmet Güner:	“Ülgener, Mehmed Fehmi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , İstanbul, TDV. Yayınları, 2012, C.XXXXII, s.288-289.
Sayman, Şerif Hulûsi:	O. Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün Yazıları İçin Bir Bibliyografya 1913-1934 , İstanbul Burhaneddin Matbaası, 1935.
Selçuk, Mustafa:	İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi (1900–1923) , Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2012.
Selçuk, Remziye:	“İsmail Hakkı İzmirli’de Tasavvur Mantığı”, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Mantık Bilim Dalı, Bursa 2019.
Selimefendigil, Yasemin:	“Fuad Köprülü Dönemi Türk Dış Politikası (1950-1955)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Erzurum 2018.
Soyak, Hasan Rıza:	Atatürk’ten Hatıralar , İstanbul, Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1973.
Süleyman Sırrı Efendi:	İzâhu’l-Eşbâh , haz. Necmettin Azak, Hüseyin Örs, Şaban Kütük, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.
Şahin, Kâmil:	“Günaltay, Mehmet Şemsettin”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , İstanbul, TDV Yayınları, 1996, C.XIV, s.286-288.
Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi:	Ruh Hallerinin İlmi & İlmi-i Ahvâl-i Ruh (Psikoloji) , haz. Hicret Osta, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2019.
Şeker, Mehmet - Baloğlu, Adnan Bülent:	İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu , Ankara, TDV Yayınları 1996.

Şengezer, Sinan:	“Arapkirli Hüseyin Avni ve Kelam İlmine Katkıları”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Ankara 2008.
Şentürk, Ayşegül:	“Necmettin Sadık Sadak Gazeteci ve Siyasi Kimliği (1890-1953)” Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2011.
Şimşek, Muhittin:	Tartışmaların Odağındaki Kurum Üniversite (Darülfünundan Günümüze) , İstanbul, Alfa, 2019.
Şimşir, Ahmet:	“Darülat Eğitim Programı ve Bir Darülat Öğretmeni Olarak Ahmet Mithat Efendi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Programları ve Öğretimi Ana Bilim Dalı, İstanbul 2019.
Tanpınar, Ahmed Hamdi:	19’uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi , İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1988.
Tıgılı, Betül Tarakçı:	“Türkiye’de Dinler Tarihinin Öncülerinden Hilmi (Ömer) Budda ve Eserleri,” Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu , İstanbul, Türkiye Dinler Tarihi Yayınları, 2010, s.465-477.
Topaloğlu, Aydın:	“Mehmed İzzet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , Ankara, TDV. Yayınları 2003, C.XXVIII, s.492-493.
Tunç, Mustafa Şekib:	Felsefe-i Din (Din Felsefesi) , haz Fatih Taştan, Çizgi Kitabevi, Konya 2022.
Tura, M. Hazmi:	Arapkir’in Târîhimize Verdiği Büyüklerden Hüseyin Avni Karamemetoğlu , haz. Fethi Neş’et Gemuhluoğlu, Vahit Gedikoğlu, İstanbul, Göldağı Arapkir Kültür Derneği Yayını, 1955.

Türk, Recep:	“Kâmil Miras’ın Hayâtı Eserleri ve Hadisçiliği”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Van 2006.
Türkan, E. Vildan:	Bir Osmanlı Maarif Nâzırının Portresi: Emrullah Efendi , İstanbul, Vakıf Bank Kültür Yayınları, 2020.
Uçar, Ramazan Uğur:	“Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’de Türklük Tasavvuru”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı Felsefe Tarihi Bilim Dalı, Sakarya 2008.
Us, Hakkı Tarık:	Bir Jübilenin İntiba’ları-Ahmed Midhat’ı Anıyoruz , İstanbul Vakıf Matbaası, 1955.
Uz, Nur Betül:	“Abdullatîf Harputî’nin Tenkîhu’l Kelâm fî Akâid-İ Ehli’l İslâm İsimli Eserinde Nübüvvet Anlayışı”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Bursa 2019.
Uzun, Mustafa İsmet:	“Halil Hâlid Bey” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , İstanbul, TDV. Yayınları, 1997, C.XV, s.313-316.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı:	Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı , Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1988.
Üke, Meryem:	“Emrullah Efendi’nin İkdâm Gazetesindeki Felsefe ve Bilim Terimlerine Dair Makaleleri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslâm Felsefesi Bilim Dalı, İstanbul 2008.
Ülken, Hilmi Ziya:	Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi , İstanbul, Ülken Yayınları, 1994.

Ünver, Metin-Sarıkaya, Hüseyin:	Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933) , İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2022.
Vassaf, Belkıs Halim:	Belkıs Halim Vassaf'ın Not Defterinden Dumezil 'in Sosyoloji Dersi Notları , haz. Gündüz Vassaf, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009.
Yalçın, Şule,	“Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Devrinde Felsefe Görüşü (Halil Nimetullah Öztürk [1880-1957] Örneği)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Konya 2021.
Yazıcı, Nesimi:	“Miras, Kâmil”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , İstanbul, TDV Yayınları, 2005, C.XXX, s.145-146.
Yazgıç, Kamil:	Ahmet Mithat Efendi: Hayatı ve Hatıraları , İstanbul, Tan Matbaası, 1940.
Yıldız, Durmuş Ali:	“Cevdet Bey'in Tefsir Tarihi'nin Tefsir Usûlü Ve Tarihi Açısından Tahlili”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Konya 2019.
Yıldız, Hasan:	“Dârül'-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim”, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul 2017.
Yıldız, Sâkıb:	"Bergamalı Cevdet", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , İstanbul, TDV. Yayınları, 1992, C.V, s.495.
Yıldız, Sevdije:	“M. Şemseddin Günaltay'ın Tarih-i Eryan İsimli Eserinin Sadeleştirilmesi ve Değerlendirilmesi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal

	Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Sivas, 1998.
Yıldız, Yakup:	“Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri”, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe Ve Din Bilimleri Bilim Dalı, İstanbul 2010.
Yörükhan, Turhan:	“Yörükân, Yusuf Ziya”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , İstanbul TDV. Yayınları, 2013, C.XXXIII, s.568-570.
Yurdagür, Metin:	“Arapkirli Hüseyin Avni”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yayınları 1991, C.III, s.329-331.
Yurdagür, Metin:	“Harpûtî, Abdullatif”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , İstanbul, TDV. Yayınları, 1997, C.XVI, s.235-237.
Yurdakul, İlhami:	“Mekteb-i Nüvvâb”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , Ankara, TDV Yayınları, 2019, C.Ek-II, s.240-241.
Yücel, Ahmet:	Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü , İstanbul, MÜİF. Yayınları, 2009.
Zekeriya Türkmen:	“Kuleli Vak‘ası”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , Ankara, TDV Yayınları, 2002, C.XXVI, s.356-357.
Zengin, Zeki Salih:	Medreseden Darülfünuna Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi , İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2011.
Zorlu, Harun:	“Süleyman Sırrı Efendi'nin (Ermenekli) Fıkha Dair Eserlerinin Tahlili: İbadet Bahisleri Bağlamında”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Anabilim Dalı, İstanbul 2019.

Zorlu, Hasan:	“Süleyman Sırrı Efendi'nin (Ermenekli) Fıkha Dair Eserlerinin Tahlili: İbadet Bahisleri Bağlamında”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2019.
---------------	--

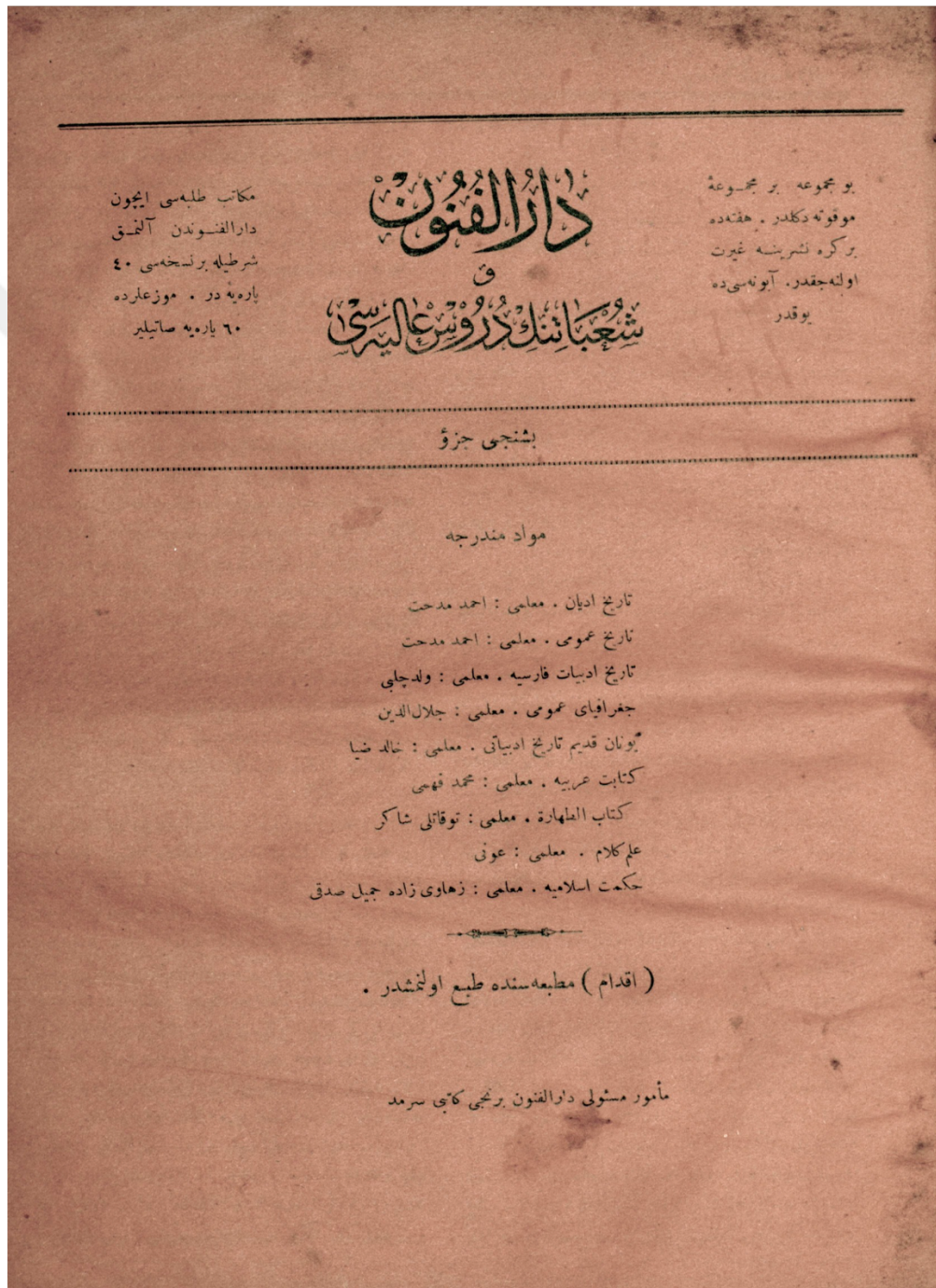
Ek-1: Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin ifadeleri içeren Mekteb-i Mülkiye ve Dârülfünûn-ı Şâhâne'ye ait tercüme-i Hal Varakası. (TTK Arşivi, Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye Sicill-i Ahvâl Şubesi, Manastırlı İsmail Hakkı'nın Sicil Dosyası, nr.3376.)

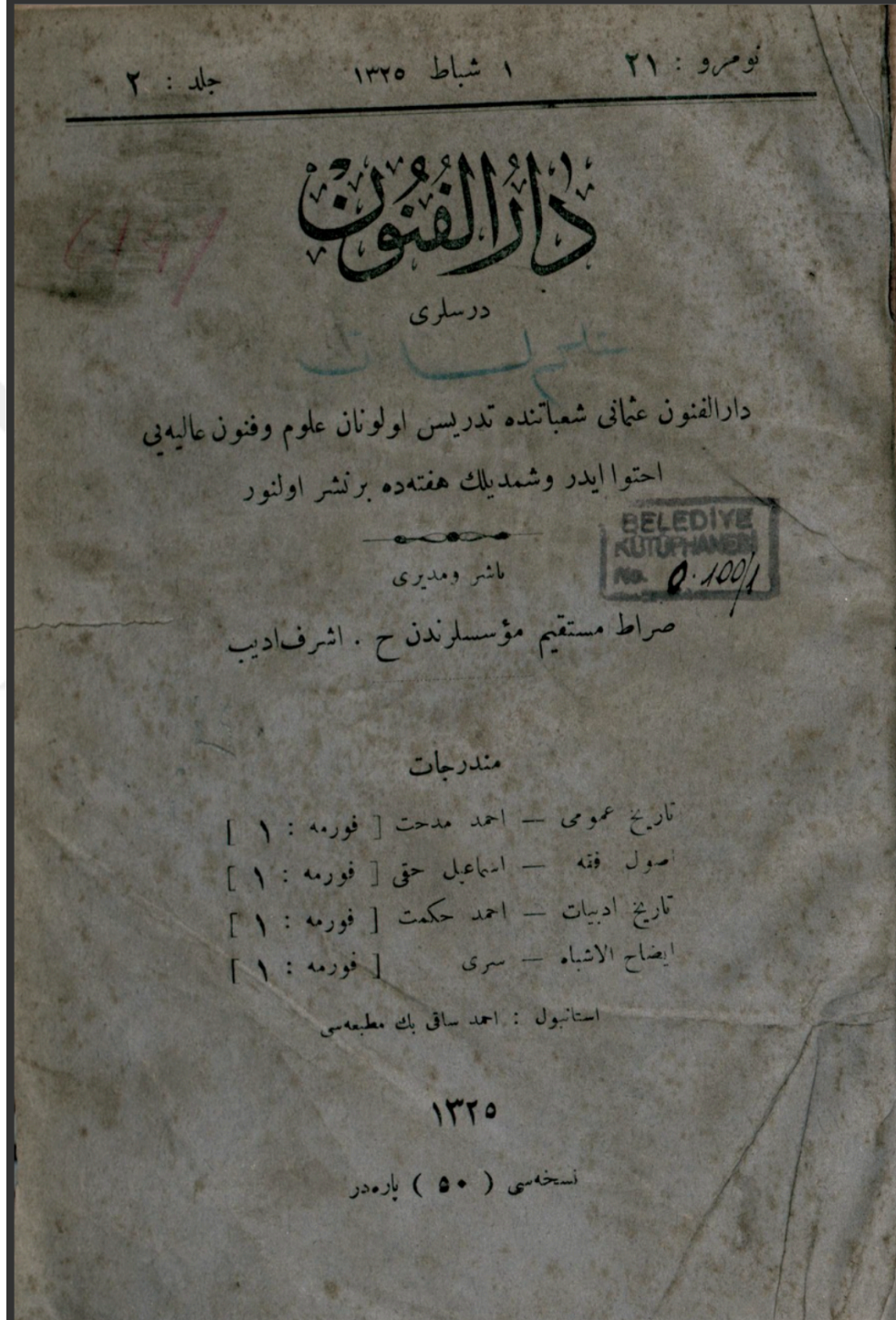
[illegible]

[illegible]

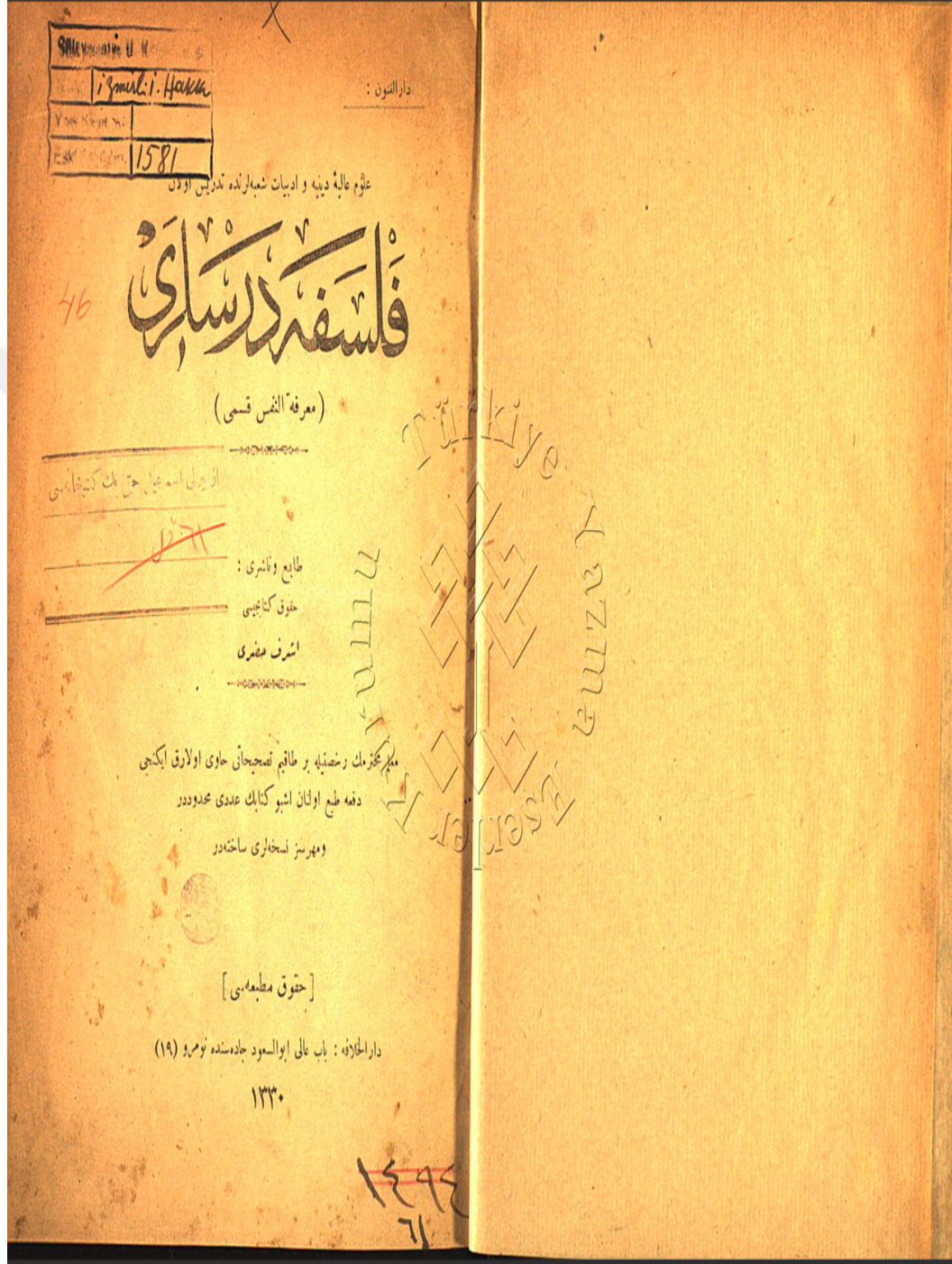
Ek-4: Târîh-i Edyân, Târîh-i Umûmî, Târîh-i Edebiyyât-ı Fârisiyye, Coğrafya-i Umûmî, Yunan-ı Kadîm Târîh-i Edebiyyâtı, Kitâbet-i Arabiyye, Kitâbü't-Tahâret, İlm-i Kelâm ve Hikmet-i İslâmiyye ders notu formlarının yayınlandığı Dârülfünûn Şuûbâtının Durûs-ı 'Âliyesi (Dârülfünûn Şubelerinin Temel Dersleri) Mecmuası.

Ek-5:Târîh-i Umûmî, Usûl-i Fıkıh, Târîh-i Edebiyyât ve İzâhu'l-Eşbâh ders notu formalarının yayınlandığı 1 Şubat 1325 tarihli Dârülfünûn Dersleri Mecmuası.

Ek-6: İzmirli İsmail Hakkı Efendi tarafından hazırlanarak Ulûm-ı ‘Âliye ve Edebiyat şubelerinde okutulan *Felsefe Dersleri* adlı ders kitabı.

Ek-6: Arapkirli Hüseyin Avni tarafından Usûlü'l-Hadîs dersinde okutulmak üzere hazırlanan yazma ders notu.

